
GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

S B A D

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

XII/II

GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜNÜN ALTI AYDA BİR
YAYINLANAN ULUSAL HAKEMLİ DERGİSİDİR.

YIL/YEAR: XII CİLT/VOLUME: XII SAYI/ISSUE: II (KIŞ/WINTER 2017)

YIL/ YEAR: 2017

CİLT/ VOLUME: 12

SAYI/ ISSUE: 2

SAHİBİ/ OWNER

Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü adına
On behalf of Gaziosmanpasa University Institute of Social Sciences

Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK mustafa.colak@gop.edu.tr

EDİTÖRLER KURULU/ EDITORIAL BOARD

BAŞ EDİTÖR/ EDITOR in CHIEF

Dr. Murat HANİLÇE sbad@gop.edu.tr

YARDIMCI EDİTÖR/ CO-EDITOR

Dr. Fehim KURULOĞLU

Dr. Murat SERDAR

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ/ ENGLISH EDITING

Arş. Gör. Uğur ADA

SEKRETERYA/ SECRETARIAT

Turgut AKARSLAN/ Metin AYDAR

ISSN: 1306-732X (Press)

2564-680X (Online)

BASKI/ PRINTING

Gaziosmanpaşa Üniversitesi Matbaası /
Gaziosmanpasa University Press

YAZIŞMA ADRESİ/ CORRESPONDENCE

Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Taşlıçiftlik Yerleşkesi / Tokat-TÜRKİYE

Tel: 0356-2521616 Dahili: (3073-3157)

E-posta: sbad@gop.edu.tr

gososdergi@gmail.com

Web: <http://sbad.gop.edu.tr>

KAPAK TASARIM/ COVER DESIGN

Öğr. Gör. Hadi ESMERAY/ M. Edip ASLAN

*Dergimizde yayımlanan yazılar ITHENTICATE benzerlik tarama programıyla kontrol edilip,
TUBİTAK ULAKBİM, SOBİAD tarafından dizinlenmektedir.*

©Her hakkı saklıdır. Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi yılda iki kez yayımlanan hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan makalelerdeki görüş ve düşünceler yazarların kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün veya Gaziosmanpaşa Üniversitesi'nin görüşlerini yansıtmaz. Dergide yer alan yazıların dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir.

Gaziosmanpasa University Social Sciences Researches Journal

Danışma ve Yayın Kurulu/Advisory and Editorial Board

- Prof. Dr. Ali AÇIKEL Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Andrij KHARUK National Army Academy (UKRAİNE)
Prof. Dr. Muhammed Iqbal CHAWLA Punjab University (PAKISTAN)
Prof. Dr. Memmed ALİYEV Bakı Slavyan Üniversitesi (AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Çetin BEKTAŞ Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Fatih Coşkun ERTAŞ Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Claus SCHÖNİG Frei Universität Berlin (GERMANY)
Prof. Dr. Hanifi VURAL Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Eren YÜRÜDÜR Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Assoc. Prof. Juan deDios Torralbo Caballero University of Cordoba (SPAİN)
Doç. Dr. Alpay Doğan YILDIZ Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Doç. Dr. İsmet TÜRKMEN Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Doç. Dr. Ahmet ÖZKİRAZ Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Yrd. Doç. Dr. Yusuf TEMÜR Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Yrd. Doç. Dr. Ayla OĞUZ Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Yrd. Doç. Dr. Ali YILDIRIM Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Yrd. Doç. Dr. Kemal İBRAHİMZADE Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Yrd. Doç. Dr. Emre ASLAN Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Dr. Lydia Abubakirova M. AKMULLA Başkurt Devlet Pedagoji Üniversitesi
Alexey PRONİN Novosibirsk Devlet Üniversitesi (RUSSIA)
Dr. Fariz HALİLLİ (Miras-AZERBAYCAN)
Dr. Emzar KAKHIDZE Batumi State University (GEORGIA)
The Ins. of History, Archeology and
Gadjiev MURTAZALİ Ethnography of the Daghestan Scie. Centre of
Russian Academy of Sciences (DAGHESTAN)
Kamil İBRAHİMOV Administration of State Historical
Architectural Reserve Icheisheher
Tevfik Sabri HAMMAM Sohag Üniversitesi Eğitim Fakültesi (EGYPT)
Dr. Salman BANGASH Peshawar University (PAKISTAN)
Dr. Mahboob HUSSAİN Punjab University (PAKISTAN)
Dr. Pawel KORZENIOWSKI University of Rzeszow (POLAND)
The Romanian Academy Institute for South
Dr. Adrian TERTECEL East European Studies

Bu Sayının Hakemleri / Referees of This Issue

Prof. Dr. Çetin BEKTAŞ	Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Turhan KAÇAR	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Enver ÇAKAR	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Ergun LAFLI	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ali AÇIKEL	Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Ali DURUSOY	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. İhsan BULUT	Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Recep KARACAKAYA	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Mesut AYAR	Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Özer KÜPELİ	Katip Çelebi Üniversitesi
Doç. Dr. Nurcan YAZICI METİN	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Doç. Dr. Adem İŞCAN	Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Ruhi KONAK	Kastamonu Üniversitesi
Doç. Dr. Hüseyin BAYDEMİR	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Hüseyin AYDENİZ	Erzincan Üniversitesi
Doç. Dr. İhsan Cemil DEMİR	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Metin SAĞLAM	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Salih DURSUN	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Aybala Demirci AKSOY	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Sema POLATÇI	Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Yücel EROL	Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Metin KILIÇ	Karabük Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Gökhan Dönmez	Bitlis Eren Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Doğan BOZDOĞAN	Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Hüsna KOTAN	Atatürk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Noyan GÜVEN	Kastamonu Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Emel HİSARCIKLILAR	Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Canan HANOĞLU	Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Gaziosmanpaşa University Social Sciences Researches Journal

Yrd. Doç. Dr. Tarık ÖZÇELİK **Kırklareli Üniversitesi**

Yrd. Doç. Dr. Hatice Gül KÜÇÜKBEZCİ **Selçuk Üniversitesi**

Yrd. Doç. Dr. Hamit ŞAFAKÇI **Artvin Çoruh Üniversitesi**

Yrd. Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK **Şeyh Edebali Üniversitesi**

Yrd. Doç. Dr. Turan AÇIK **Aksaray Üniversitesi**

Yrd. Doç. Dr. Hakan YAŞAR **Gaziosmanpaşa Üniversitesi**

Dr. Ferit Salim SANLI **Hacettepe Üniversitesi**

Dr. Yaşar KALAFAT **Bağımsız Araştırmacı**

**Editörden
Mektup**

Değerli Okuyucular,

Dergimiz bu sayısıyla 12 yayın yılını geride bırakıyor. Bu sayımızda 14'ü makale ve ikisi kitap tanıtımı olmak üzere hepsi birbirinden kıymetli toplam 16 yazı bulunmaktadır. Bu yazılar Eskiçağdan modern döneme sosyal bilimlerin farklı alanlarıyla ilgili makalelerden oluşmaktadır.

Her geçen gün sizlerin daha çok takip ettiği bir yayın olmak adına titizlikle ve bilimsel sorumlulukla kendimizi geliştirmeye gayret ediyoruz. Sloganımız "Sosyal Bilimlere Dair Her Bilgi" olduğundan beşeri bilimlerin her alanından yazıları değerlendirmeyi bir ilke sayıyoruz. Desteğinizle yayın hayatımızı daha uzun soluklu hale getireceğimize dair inancımız sonsuzdur.

Bu sayının tasarlanmasında, hazırlanmasında ve yayımlanmasında emeği geçen başta Enstitümüz müdürü Prof. Dr. Mustafa Çolak, editörümüz Fehim Kuruloğlu, aramıza yeni katılan İngilizce editörümüz Uğur Ada, yeni sekreterimiz Metin Aydar'a; yazılarıyla bu sayının vücut bulmasına vesile olan yazarlarımıza; görüşleriyle yazıların son halini kazanmasına yardımcı olan değerli hakemlerimize sonsuz teşekkür ediyorum.

Bir sonraki sayıda görüşmek umuduyla...

*SBAD Editörü
Yrd. Doç. Dr. Murat HANILÇE*

Gaziosmanpaşa University Social Sciences Researches Journal
İÇİNDEKİLER

Ali Açıkl	Osmanlı Döneminde Tokat Cami Vakıflarına Bir Örnek: Gülbahar Hatun Camii Vakfı	1-16
Murat Tekin	Dünya Tarihi'nde İlk Şehir ve Şehir Devletinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi	17-30
Serpil Seyfi Ahmet Ali Bayhan	Samsun'da Bir Batılılaşma Örneği: Eski Belediye Sarayı	31-52
H. Baha Öztunç	Bir Rumeli Valisinin Emvâl-i Metrûkesi: Mahmud Hamdi Paşa'nın Muhallefatı	53-76
Faruk Doğan	Orta Balkanlarda Yerel Ticaret: XIX. Yüzyılın Ortalarında Dubnice Emtia Gümrüğü	77-97
Sevda Emlak	Amasya II. Bayezid Kütüphanesinde Bulunan Şah u Geda Mesnevisi İle Topkapı Sarayı Kütüphanesi Müzesi ve İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesinde Bulunan Muhibbi Divanı Nüshalarının Tezyinat Açısından Karşılaştırılması	99-117
Hanifi Vural	Irak'tan Anadolu'ya Uzanan Bir Yolculuğun Baki Hatırası: Lemaât	119-128
Nursan İldırı	Son Dönem Çağatay Şairi Mücrim Âbid'in Türkçe Divânı'nın Söz Varlığı ve Deyimler	129-147
Turgut Akyüz	Kant'ın Analitik ve Sentetik Ayrımının Aristotelesçi Felsefe Geleneği Bakımından Değerlendirilmesi	149-159
Eren Yürüdür Mustafa Toksoy	Halk Kültürü ve Doğa Koruma: Tokat Örneği	161-176
Emin Barlas Gökhan Güney	Üniversite Öğrencilerinin Vergi Bilinç Düzeylerinin ve Fatura Duyarlılıklarının Ölçülmesi	177-197
İrfan Usta Güven Murat	İşgücü Piyasasında Yaşlılar ve Aktif Yaşlanma: Avrupa Birliği ve Türkiye Değerlendirmesi	199-223
Reşid Çiğdem Mustafa Gül	Denetim Dersi Alan Öğrencilerin Bağımsız Denetim Hakkında Görüşleri ve Farkındalıkları: Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Örneği	225-240
Ergin Temel	Kümelene Üzerine Literatür Taraması	241-260
Derviş Tuğrul Koyuncu	Kitap Tanıtımı: Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2 "İlm-İ Servet Veyahud İlm-İ İktisat"	261-265
Necati Çavdar	Kitap Tanıtımı: Sezai Balcı-Mustafa Balcıoğlu, Rothschildler ve Osmanlı İmparatorluğu	267-271

CONTENTS

Ali Açık	An Example of Mosques Waqfs of Tokat During The Ottoman Period: Waqf of Gulbahar Hatun's Mosque	1-16
Murat Tekin	The Emergence and Development of The Earliest Cities and City States in The World History	17-30
Serpil Seyfi Ahmet Ali Bayhan	A Westernisation Sample in Samsun: The Old City Hall	31-52
H. Baha Öztunç	Derelicts of A Rumelian Governor: Legacy of Mahmud Hamdi Paşa	53-76
Faruk Doğan	Regional Commerce in Central Balkans in The Mid-Nineteenth Century: Dupnica Customs of Goods	77-97
Sevda Emlak	Comparison of Şah u Geda Masnavi in Amasya Bayezid II Library and Muhibbi Divan Copies in Topkapi Palace Library Museum and Istanbul Archeology Museum Library in Terms of Ornament	99-117
Hanifi Vural	A Long-Lasting Remembrance of A Journey Extending from Iraq to Anatolia: Lemaât	119-128
Nursan İldırı	Vocabulary in Recent Period Chagatay Poet Mücrim Abid's Turkish Divan and Idioms	129-147
Turgut Akyüz	Examination of Kant's Analytic-Synthetic Distinction in Terms of Aristotelian Philosophy	149-159
Eren Yürüdü	Folk Culture and Nature Protection: The Case of Tokat	161-176
Mustafa Toksoy		
Emin Barlas	Measuring Level of The Tax Consciousness and Voucher Sensitivity of University Students	177-197
Gökhan Güney	Elderly People and Active Aging in The Labour Market; Assessment of European Union and Turkey	199-223
İrfan Usta	Audit Course Students Opinion and Awareness	225-240
Güven Murat	About Independent Auditing: Gaziosmanpaşa University Faculty of Economics and Administrative Sciences Sample	
Reşid Çiğdem		
Mustafa Gül		
Ergin Temel	Literature Review on Clustering	241-260
Derviş Tuğrul Koyuncu	Book Rewiev: Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2 "İlm-i Servet Veyahud İlm-i İktisat", Akyığıtzade Musa	261-265
Necati Çavdar	Book Rewiev: Sezai Balcı-Mustafa Balcıoğlu, Rothschildler ve Osmanlı İmparatorluğu	267-271

OSMANLI DÖNEMİNDE TOKAT CAMİ VAKIFLARINA BİR ÖRNEK:
GÜLBAHAR HATUN CAMİİ VAKFI

Ali AÇIKEL*

XII. asırdan itibaren Danişmendli, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Tokat şehrinde cami, mescid, medrese, imaret, zâviye, han, hamam ve türbe gibi çok sayıda dinî, sosyal, ekonomik ve kültürel eserler vücuda getirilmiştir. Eski devirlerden kalan arşiv malzemesi ve tarihî eserler bu hususu teyit etmektedir. Bu eserlerin vücuda getirilmesinde Tokat'ın doğu-batı, güney-kuzey yol güzergâhında olması, ılıman iklimi ve verimli tarım toprakları ile zengin bir sosyo-ekonomik potansiyele sahip olmasının rolü büyüktür. Osmanlı ülkesinin genelinde olduğu gibi, Tokat'ta tesis edilmiş olan dinî, sosyal, kültürel ve iktisadî eserler vakıf akarlar yardımı ile varlığını idame ettirmiştir.

Öz

Bu çalışmada Osmanlı döneminde Tokat'ta mevcut olan zengin vakıf eserleri arasından örnek bir çalışma olarak sadece Gülbahar Hatun Camii Vakfı ele alınacaktır. Bu cami vakfı hakkında bazı münferit çalışmalar bulunmakla birlikte, bunlar başlangıcından günümüze bu caminin vakıf akarlarını incelememektedir. Bu cami Tokat'ta inşa ettirilen tek Hanım Sultan eseridir. Günümüzde vakıf akarları kalmamakla birlikte halen işlevini sürdürmektedir. Çalışmanın kaynakları, dönemin arşiv malzemesi ve araştırma eserleridir. İncelemenin amacı, Gülbahar Hatun Camii Vakfını bir bütün halinde ele alarak Tokat'ın sosyo-kültürel tarihine katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler Tokat, Cami, Vakıf, Osmanlı, Muhasebe.

AN EXAMPLE OF MOSQUES WAQFS OF TOKAT DURING THE OTTOMAN
PERIOD: WAQF OF GULBAHAR HATUN'S MOSQUE

Abstract

Many religious, social, economic and cultural works such as mosque, small mosque, seminary school, soup kitchen, convent, caravansary, public bath and tomb were constructed in the city of Tokat during the Danismendid, Seljukid and Ottoman periods since XIIth century. This matter have been confirming by archival documents and historical works from the old periods. The rich social and economic potential of Tokat with its position on east-west and south-north roads, its warm climate and fertile agricultural lands provided with an important contribution to

* Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, TOKAT; E-mail: ali.acikel@gop.edu.tr ORCID: 0000-0001-9477-6923

being constructed of these works. As throughout the Ottoman Empire, these religious, social, economic and cultural works built in Tokat have continued their existences with the help of waqfs revenues.

In this study, it will be dealt with only the waqf of Gulbahar Hatun's Mosque from among the rich waqfs works existing in Tokat during the Ottoman period as an example study. Although there exist some studies on the waqf of Gulbahar Hatun's Mosque, these do not examine the waqf revenues of this mosque from its beginning to today. This mosque is the only work of a sultan wife in the city-centre of Tokat. Today its waqfs revenues does not exist but it still continues its function. The sources of the study are the archival documents from that period and related research studies. The study aims to examine the waqf of Gulbahar Hatun's Mosque as a whole and contribute to the social and economic history of Tokat.

Key Words: Tokat, Mosque, Waqf, Ottoman, Accounting.

I. GİRİŞ

XII-XIV. asırlar arasındaki süreçte Danişmendliler, Selçuklular ve diğer beylikler zamanında Tokat şehrinde çok sayıda dinî, sosyal, ekonomik ve kültürel vakıf eserler vücuda getirilmiştir (Yinanç, 1988: 468-69; Gökbilgin, 1974: 402; Turan, 1980: 134 vd; Wolper, 1994; Kucur 1993). Şehirdeki bu imar ve inşa faaliyeti, XV. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlılar döneminde de artarak devam etmiştir. Bu dönemden kalan tapu tahrir defterleri, vakfiyeler, vakıf defterleri, diğer arşiv belgeleri ve günümüze kadar ulaşan tarihî eserler bu hususu teyit etmektedir. Bu vakıf eserlerin çokluğu, bir bakıma Tokat şehrinin maddi zenginliği ile alakalıdır. Bu maddi zenginlik, şehrin doğu-batı, güney-kuzey yol güzergâhında olması, ikliminin ılımanlığı ve tarım topraklarının verimliliğinden kaynaklanmaktadır (Şimşirgil, 1990: 259-315; Genç, 2000: 272-291). Şehrin bu sosyal ve ekonomik potansiyeli çok sayıda vakıf eserin kurulmasına ve daimi olarak hizmet sunmasına imkân sağlamıştır.

Osmanlı ülkesinin genelinde olduğu gibi, Tokat'ta tesis edilmiş olan dinî, sosyal, kültürel ve iktisadî eserler varlığını vakıf akarlar yardımı ile iademe ettirmiştir. Vakıf kelimesinin terim olarak anlamı bir mal veya mülkün sevap kazanmak amacıyla doğrudan ve dolaylı bir şekilde toplumun yararına tahsis edilmesidir (Şemseddin Sami, 1317: 1495-96; Yediyıldız, 1986: 153; Yediyıldız, 2003: 8-10; Sertoğlu, 1986: 105). Bu tahsis dinî ve hayrî eserler yaptırmak ve bunların ihtiyaçları için yeterli miktarda gelirler bağlamak şeklinde olabileceği gibi çok daha farklı alanlarda da olabilmektedir.

Bu çalışmada Osmanlı döneminde Tokat'ta mevcut olan büyük vakıf eserlerden biri olan Gülbahar Hatun Camisi ele alınacaktır. Evvela Gülbahar Hatun'un hayatı ve eserleri, daha sonra O'nun adına oğlu II. Bayezid tarafından Tokat'ta inşa edilen

Hatuniye Camisi'nin vakıf akarları, görevlileri ve bunların maaşları üzerinde ayrıntılı olarak durulacaktır.

II. Gülbahar Hatun'un Hayatı ve Eserleri

Hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Arnavut, Sırp veya Fransız asıllı olduğu ve 1446 yılında esir veya cariye olarak Osmanlı sarayına girdiği rivayet edilmektedir (Uluçay, 1992: 18). Oğlu şehzade Bayezid'i 1448'de Dimetoka'da dünyaya getirmesinden hareketle, O'nun Şehzade Mehmed (Fâtih Sultan Mehmed) ile tanışması ve hanımı olması 1446-1448 yılları arasında gerçekleşmiş olmalıdır (Emecen, 1996: 230). Gülbahar Hatun'un 1448'den, oğlu Bayezid'in yedi yaşındayken Amasya'ya sancak beyi olarak gönderildiği 1455 veya 1456 yılına kadar önce Dimetoka'da daha sonra Edirne'de kaldığı sanılmaktadır. Oğlu Bayezid'in 1481'de tahta çıkmasına kadar da Amasya'da kalmıştır (Emecen, 1996: 231).

II. Bayezid'in tahta çıkmasından sonra İstanbul'a gelen Gülbahar Hatun, valide sultan olarak hem saray idaresinde hem de devlet işlerinde etkili olmuştur. Onun oğlu üzerindeki etkisi günümüze ulaşan iki mektubundan ikincisinde açıkça görülmektedir. Gülbahar Valide Sultan bu ikinci mektubunda yeni padişahın, emektarlardan Hızır Beyoğlu'na vezirlik vermesini ve lalası Ayas Paşa'ya yanında bir göreve tayin etmesini uygun bulurken Hersek-zade Ahmed Paşa'nın veziriazam yapılmasına şiddetle itiraz etmektedir (Uluçay, 2011: 22-23).

Gülbahar Hatun 1492'de vefat ettiğinde İstanbul'da Fatih Camii avlusunda kendi adıyla anılan türbesine defnedilmiştir. Onun II. Bayezid'den başka, Akkoyunlular'a gelin giden Gevher Sultan'ın da annesi bulunduğu bilinmektedir (Emecen, 1996: 231). Amasya ve Tokat'ta bulunan vakıflarına ilaveten, türbe vakfı mevcuttur. Tokat ve Bozöyük'te türbe vakfına ait akarları bulunmaktadır (Uluçay, 1992: 19). Edirne'de 1451 tarihli bir kitabesi bulunan Gülbahar Hatun Mescidi'nin ona ait olup olmadığı ise belli değildir (Emecen, 1996: 231).

III. Gülbahar Hatun (Hatuniye) Camii Vakfı ve Akarları

Vakit namazları ile "cuma" ve "bayram" namazlarının kılındığı ve hatibin hutbe okuması için minberi olan büyük yapılara cami denilmektedir. Minberi bulunmayan yani cuma namazı kılınmayan mabetler "mescid" olarak adlandırılmaktadır (Önkal ve Bozkurt, 1993: 46-56). Arşiv ve literatür çalışmalarımız sonucunda Osmanlı döneminde Tokat'ta 17 adet cami bulunduğu, bunlardan birinin Danişmendli (Garipler Camii), bir diğerinin (Acepşir Camii) Selçuklu, geriye kalan 15 caminin de Osmanlılar zamanında

inşa edildiği tespit edilmiştir¹. Ayrıca bu camilerin tamamının vakıfları olduğu görülmüştür. Bu camiler arasında, Tokat'taki tek hanım sultan eseri olduğu için, Gülbahar Hatun Camii'nin ayrı bir yeri vardır. Burada önce Hatuniye Camisi'ni tanımlayan genel bilgiler verilecek; daha sonra vakıf akarları üzerinde durulacaktır. Caminin mimari özellikleri birçok çalışmaya konu olduğu için tekrar edilmeyip sadece özetlenecektir. Çalışmanın sonunda ise genel bir değerlendirme yapılacaktır.

Meydan Mahallesi'nde yer alan cami, medrese ve imareten oluşan külliye'nin bir parçası olup taç kapısındaki kitabeye göre, Sultan II. Bayezid tarafından annesi Gülbahar Hatun adına 1485/890 yılında yaptırılmıştır (Gökbilgin, 1974: 410; Uzunçarşılı, 1927: 29; Mercan ve Ulu, 2003: 59-61). Bulduğu mahalleden dolayı "Meydan Camii", Gülbahar Hatun adına yapılması sebebiyle de "Hatuniye Camii" veya "Gülbahar Hatun Camii" olarak bilinmektedir. Cami, ters T tipi kare planlı, tek kubbeli ve minareli olup kesme taştan inşa edilmiştir. Yapının son cemaat mahalli beş bölmelidir. Geç dönemde kuzeyindeki avlunun ortasına bir de şadırvan ilave edilmiştir (Gabriel, 1934: 89-91; Yavi, 1986: 73; Uysal, 1987: 328-337; Şimşirgil, 1990: 96; Seçkin, 1993: 116-117; Aslanapa, 2004: 131-135; Gündoğdu ve diğerleri, 2006: 54-62; Erkara, 2010: 133-157; Akyüz ve diğerleri, 2010: 86).

Hatuniye Camii 1939 ve 1943 depremlerinde büyük hasar görmüştür (Cinlioğlu, 1941: 50; Gökbilgin, 1974: 410). Halkın ve devletin yardımlarıyla restore edilen Hatuniye Camii, 1953'te yeniden ibadete açılmıştır (Yavi, 1986: 73). Cami, Ali Paşa Camii ile birlikte, Tokat'ta yapılan en güzel Osmanlı eserlerinden biridir.

Hatuniye Külliyesi'nin 21.11.898/03.09.1493 tarihli bir vakfiyesi bulunmaktadır (VGMA. Mf. 740: 405-415; Açıkel ve Sağırılı, 2005: 189-193). Bu vakfiyeye göre, külliye'nin vakıf akarları, vakıf görevlileri ve bunların maaşları aşağıda Tablo 1'de gösterilmiştir.

¹ Bu camilerden altı tanesi (Güzelaşçı, Hacı Ömer, Hoca Cüneyd, Hoca Ömer ve Kale camileri) günümüze kadar ayakta kalamamış, diğer 11 cami (Acebsir, Ali Paşa, Garibler, Genç Mehmed Paşa, Hatuniye, Hoca Behzad, Horuş, Mahmud Paşa, Rüstem Çelebi, Sultan Murad/Ulu, Takyeciler camileri) halen ibadete açık durumdadır.

Tablo 1. Hatuniye Külliyesi Vakfı'nın 1493 Yılı Gelir ve Giderleri

Gelirler	
Mecidözü nahiyesi	Ağıcık köyü malikâne ve divanîsinin ² tamamı
	Ahmedoğlanı köyü malikâne ve divanîsinin tamamı
	Badam köyü malikâne ve divanîsinin tamamı
	Badın köyü malikâne ve divanîsinin tamamı
	Borsucak köyü malikâne ve divanîsinin tamamı
	Börekçi köyü 8/9 malikânesi
	Ceneke köyü 8/9 malikânesi ve divanîsinin tamamı
	Çat köyü 8/9 malikânesi
	Çıkrık köyü malikâne ve divanîsinin tamamı
	Çukuryurt köyü 1/2 malikânesi ve divanîsinin tamamı
	Devletoğlanı köyü malikâne ve divanîsinin tamamı
	Dutbağı/Dutağacı köyü 1/2 malikânesi ve divanîsinin tamamı
	Düvle köyü malikânesinin 3/4'ü ile 1/4'ün 8/9'u ve divanîsinin tamamı
	Elpirek köyü malikânesinin 1/2 ile 1/2'nin 1/3'ü ve divanîsinin tamamı
	Evhad köyü 1/2 malikânesi ve divanîsinin tamamı
	Evyeribağı köyü malikânesi
	Eymirbağı köyü 8/9 malikânesi ve divanîsinin tamamı
	Göynükağılı köyü malikâne ve divanîsinin tamamı
	Habilhacı köyü malikâne ve divanîsinin tamamı
	Hacıköy köyü malikânesinin 1/2 ile 1/2'nin 1/3'ü ve divanîsinin tamamı
Halfetoğlanı köyü malikâne ve divanîsinin tamamı	
Halıalanı mezarası 8/9 malikânesi ve divanîsinin tamamı	
Hızır köyü 4/5 malikânesi	
İbek köyü 1/2 malikânesi ve divanîsinin tamamı	

² Selçuklu sultanları ve küçük beyliklerin idarecileri yerel beylere çok sayıda kırsal yerleşim yerinin vergi toplama haklarını verdiklerinden, Osmanlılar 1393-1398 yılları arasında Rum eyaleti topraklarını ilhak ettiklerinde yerel beylerin vergi toplama haklarını ve imtiyazlarını kabul ederek bölgede farklı bir toprak idaresi ve vergi sistemi uygulamaya başladılar. Bu, bir vergi birimi (köy veya mezra) gelirinin *divânî hisse* ve *malikâne hisse* olarak paylaşıldığı "malikâne-divânî sistemi" idi. Divanî hisse tımar sahiplerine, malikâne hisse ise mülk sahibi yerel beylere tahsis edilmişti. Başka bir ifade ile bu sistem altında köylüler iki öşür ödediler: bir öşür *divanî hisse* olarak, diğer örfi vergilerle birlikte, tımar sistemi çerçevesinde tımarlı sipahiye veya sancak idarecisine; bir ikinci öşür *malikâne hissesi* olarak yerel beylere veya onların kurdukları vakıflara (Barkan, 1939: 119-184; aynı yazar, 1980: 151-208).

Ali AÇIKEL

	İsa mezarası malikâne ve divanîsinin tamamı
	Karacaviran köyü malikâne ve divanîsinin tamamı
	Karay köyü malikânesi
	Kargu köyü malikâne ve divanîsinin tamamı
	Kışlacık köyü 3/4 malikânesi ve divanîsinin tamamı
	Kızılca köyü 8/9 malikânesi ve divanîsinin tamamı
	Killik köyü 1/2 malikânesi ve divanîsinin tamamı
	Saraycık köyü malikânesi
	Savcı mezarası malikâne ve divanîsinin tamamı
	Sırçalı köyü 8/9 malikânesi ve divanîsinin tamamı
	Tasma köyü malikânesinin 1/2 ile 1/2'nin 1/3'ü ve divanîsinin tamamı
	Tatarali köyü malikâne ve divanîsinin tamamı
	Terceman mezarası köyü malikâne ve divanîsinin tamamı
	Türkmenoğlanı köyü 8/9 malikânesi ve divanîsinin tamamı
	Ortakca köyü ve mezarları malikâne ve divanîsinin tamamı
	Virancık köyü malikâne ve divanîsinin tamamı
	Yassıkışla köyü 1/2 malikânesi ve divanîsinin tamamı
	Yüzbeği köyü malikânesinin 1/2'si ile diğer 1/2'nin 8/9'u ve divanîsinin tamamı
	Zekeriya oğlan mezarası köyü malikâne ve divanîsinin tamamı
Tanonözü nahiyesi	Tanonözü nahiyesine tabi köylerin ve mezarların tamamı
Çorumlu kazası	Arucak, Çatuk, Eskiköy, İmanpınarı, Selmenviranı, Andık, Akpınar mezarları malikâne ve divanîlerinin tamamı
Geldigelenabad nahiyesi	Bağluca köyü malikâne ve divanîsinin tamamı
Kengiri kazası	Tohat köyü malikâne ve divanîsinin tamamı
	Külüs köyü malikâne ve divanîsinin tamamı
	Öyüklü köyü malikâne ve divanîsinin tamamı
Kal'acık kazası	Kuramaz, Kozayağı ve Göl köyleri malikâne ve divanîlerinin tamamı
Karıbazarı kazası	Halfet köyü malikâne ve divanîsinin tamamı
Çerkeş nahiyesi	Bozoğlu köyü malikâne ve divanîsinin tamamı
Kurşunlu kazası	Dumlupınar köyü malikâne ve divanîsinin tamamı

Osmanlı Döneminde Tokat Cami Vakıflarına Bir Örnek: Gülbahar Hatun Camii Vakfı

Giderler			
İmaret görevlileri			
Görevler	Gündelik (Dirhem ³)	Görevler	Gündelik (Dirhem)
Mütevelli Hüseyin Ağa b. Abdullah	30	Ferraş (temizlikçi, 2 kişi)	6
Hatib	6	Nakib ⁴ (2 kişi)	6
İmam	5	Kandilci	2
Müezzin (2 kişi)	6	Aşçı (2 kişi)	8
Muarri ⁵	2	Habbaz (ekmekçi, 2 kişi)	8
Cüzhan (15 kişi, biri reis olup 3 dirhem alır)	31	Câbi ⁶ (birkaç kişi)	20
Haftız (6 kişi, biri ser-mahfil olup 2 dirhem alır)	7	Aşçı yardımcısı	3
Şeyh	8	Bevvâb (Kapıcı)	2
Kâtib	6	Hamal	2
Vekilharç ⁷	4	Gassal (ölü yıkayıcı)	2
Kilerdâr ⁸	3	Hizmetçi	1
Anbarî (ambar memuru)	2	Ahırcı	2
Toplam	110		62
Medrese görevlileri			
Görevler	Gündelik (Dirhem)	Görevler	Gündelik (Dirhem)
Müderris	30	Talebe (12 kişi)	24

³ Dirhem, İslam toplumlarında veya İslam coğrafyalarında sabit bir değeri olmamakla birlikte, hem ağırlık hem de para birimi olarak kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde ağırlık birimi olarak bir dirhem, 3 ila 3,2 gram arasında değişmektedir (Taşkın, 2005: 27-30). İlk olarak dirhem, Arap para rejiminde gümüş sikke olarak kullanılmış sonra da akçenin muadili olarak Osmanlılara geçmiştir (Pakalın, I-1983: 453).

⁴ Nakib-i imaret, imaret şeyhinin yani müdürünün yardımcısı ve imaret işlerinin görüp gözeticisi demektir (Berki, 1966: 44).

⁵ Muarri, "cuma günlerinde Cenâb-ı Hakka hamd, nebisine salevat-ı şerife ve ulu'l-emre dua ve senâ ile müminlere istiğfarda bulunan; diğer günlerde Kur'an-ı Kerim okuyan zatların okumayı bitirmeleri akabinde dua yapan; her gün cüz sandığını getirmek, açmak ve kapamak ve cüzleri okuyanlara taksim etmek ve toplamak gibi hizmetleri ifa eden" görevliye verilen isimdir. (II. Bayezit'in vâlidesi Gülbahar Hâtûn Vakfiyesi Tercümesi, VGMA 740: 405/158).

⁶ Câbi, vakıflarda vakıf gelirlerini toplayan tahsildar demektir (Berki, 1966: 9).

⁷ Vekil-i harç şeklinde de yazılır. Bu vazife sahibi, vakıf müesseselerinde lazım olan eşya ve erzakı satın alıp tedarik etmekten sorumludur (Berki, 1966: 59).

⁸ Kilerdâr, yiyecek ve içecek gibi şeyleri muhafaza ve verilecek ve sarf edilecek yerlere verip sarf eden görevlidir (Berki, 1966: 32).

Ali AÇIKEL

Mu'id	4	Bevvâb/kapıcı (medresede)	1
İmam (medrese mescidinde)	2		
Toplam	36		25
Cami görevlileri			
Görevler	Senelik (Müd)	Görevler	Senelik (Müd)
Hatib (cami) Mevlana Hayreddin	5 müd	Müezzin Gökçe Hacı	2 müd
İmam İlyas Fakih	4 müd	Ecza mülâzimi (2 kişi)	4 müd
Diğer giderler			
Görevler	Gündelik (Dirhem)	Görevler	Gündelik (Dirhem)
Odun ücreti	8	Kalay ücreti	2
Tuz	1	Koyun eti	400
Çerağ, kandil yağı ve hasır ücreti	4	Kahvaltılık ücreti (misafirler için)	20
Safran ücreti	4		
Toplam	17		422

Tablo 1'deki verilere göre, Hatuniye Külliyesi Vakfı 1493'te Turhal kazasına tabi Mecidözü nahiyesine bağlı 43 kır yerleşim yeri (40 köy, 3 mezra), Çorumlu kazasına tabi 7 mezra, Kengiri (Çankırı) kazasına ait 3 köy, Kal'acık kazasına bağlı 3 köy, Kurşunlu kazasında 1 köy, Karıbazarı kazasında 1 köy, Çerkeş nahiyesinde 1 köy, Geldigelenabad nahiyesinde 1 köy ve Tanonözü nahiyesinde birçok yerleşim yerinin malikâne ve divanî gelirlerini tasarruf etmekteydi. Bu gelirler imaret, medrese ve caminin masrafları ile bu binalarda hizmet veren yaklaşık 70 personele maaş olarak ödenmekteydi. Vakfiyede bazı görevlilerin ücretleri gündelik olarak "dirhem" üzerinden hesap edilmiştir. O tarihte revaçta olan resmi para birimi "akçe" yerine, Arap para sisteminde gümüş sikke yerine kullanılan dirhem tercih edilmiştir. Bazı görevlilerin ücretleri ise senelik olarak "müd"⁹ ölçeği ile hububat üzerinden hesap edilmiştir.

1485 yılı Mufassal Tapu Tahrir Defterinde Mecidözü nahiyesindeki yerleşim yerlerinin sadece malikâne gelirleri II. Bayezid'in annesi Hazret Hatun'un mülkü olarak gösterilmiştir. 1493 yılında Hatuniye Külliyesi Vakfı tesis edilince bu yerlerin

⁹ Müd, bölgelere göre değişmekle birlikte, 20 İstanbul kilesine tekabül eden bir ağır ölçüsüdür (Pakalın, II-1993: 597).

Osmanlı Döneminde Tokat Cami Vakıflarına Bir Örnek: Gülbahar Hatun Camii Vakfı

hem malikâne hem de divani gelirlerinin bu vakfa tahsis edildiğini ifade eden şerhler (açıklama paragrafları) adı geçen mufassal deftere ilave edilmiştir (BOA. TD 19: 222-225, 227-230, 234, 239-240, 243-244).

1530 yılı Mufassal İcmal Defterinde Hatuniye Külliyesi Vakfı'nın gelir topladığı Mecidözü nahiyesi, Amasya ve Çorumlu kazalarındaki köyler ve mezralar özet olarak verilmiştir. Bu defterde vakfın akarları ile ilgili dökümler aşağıda Tablo 2'de listelenmiştir. Tablodaki verilere göre, Mecidözü nahiyesine tabi 24 köy ile 2 mezra, Amasya kazasında Akdağ nahiyesine bağlı bir köy ve Çorumlu kazasına bağlı bir mezranın malikâne ve divani gelirleri Hatuniye Külliyesi Vakfına gitmekteydi. Bu gelirlerin toplamı ise 96.141,5 akçe tutmaktaydı. 1493 yılı vakfiye verileri, 1530 yılı verileri ile karşılaştırıldığında, 1530 kayıtlarında, Çankırı ve Çerkeş'teki köyler dışında, bazı köy ve mezraların yer almadığı görülmektedir. Çankırı ve Çerkeş'teki köylerin yer almama nedeni, 1530 Mufassal İcmal Defterinin Karaman ve Rum eyaletleri için tertip edilmiş olmasıdır. Başka bir ifade ile Kengiri/Çankırı kazası Anadolu eyaleti kapsamında olduğundan 1530 tarihli Mufassal İcmal Defterinde yer almamıştır.

Tablo 2. Hatuniye Külliyesi Vakfı'nın 1530 Yılı Gelirleri¹⁰

Gelirler	Malikâne (Akçe)	Divani (Akçe)	Toplam (Akçe)
Mecidözü Nahiyesi			
Ahmedoğlu köyü malikâne ve divanîsinin tamamı	4300	6230	10530
Badam köyü malikâne ve divanîsinin tamamı	700	918	1618
Badın köyü malikâne ve divanîsinin tamamı	1783	1783	3566
Börekçi köyü 8/9 malikânesi ve divanîsinin tamamı	903	1665	2568
Ceneke köyü 8/9 malikânesi ve divanîsinin tamamı	338	493	831
Çıkrık köyü malikâne ve divanîsinin tamamı	0	0	3634
Çukur köyü 1/2 malikânesi ve divanîsinin tamamı	750	2523	3273
Dutbağı/Dutağacı köyü 1/2 malikânesi ve divanîsinin tamamı	1225	1948	3173
Evyeribağı köyü malikânesi	548	0	548
Eymirbağı köyü 8/9 malikânesi ve divanîsinin tamamı	3040	4090	7130
Göynükağlı köyü malikâne ve divanîsinin tamamı	0	0	3594
İbek köyü 1/2 malikânesi ve divanîsinin tamamı	825	2181	3006
İsa mezrası malikâne ve divanîsinin tamamı (Uluviran köyüne bağlı)	0	0	1260
Karay mezrası malikânesi (Sarukaya köyüne bağlı)	710	0	710

¹⁰ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 387 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530) II, Ankara 1987, s. 364, 396, 478-481.

Ali AÇIKEL

Kargu köyü malikâne ve divanîsinin tamamı	3110	2343	5453
Kışlacık köyü 3/4 malikânesi ve divanîsinin tamamı	2344	5395	7739
Kızılca köyü 8/9 malikânesi ve divanîsinin tamamı	834	1540	2374
Killik köyü 1/2 malikânesi ve divanîsinin tamamı	1408	3506	4914
Saraycık köyü malikânesi	805	0	805
Sırçalı köyü 8/9 malikânesi ve divanîsinin tamamı	1360	2000	3360
Tatarali köyü malikâne ve divanîsinin tamamı	2480	1436	3916
Türkmendivanı mezrası 8/9 malikânesi ve divanîsinin tamamı (Ceneke köyüne bağlı)	0	0	400
Orta köyü ve mezraları malikâne ve divanîsinin tamamı	0	0	3250
Virancık köyü malikâne ve divanîsinin tamamı	2791	4058	6849
Yassıkışla köyü 1/2 malikânesi ve divanîsinin tamamı	1180	2690	3870
Yüzbeği köyü malikânenin 1/2'si ve divanîsinin tamamı	247,5	1632	1879,5
Toplam	31681,5	46431	90255
Akdağ Nahiyesi/Amasya			
Kavakalan köyü 1/4 malikânesi ve divanîsinin tamamı	661,5	3725	4386,5
Çorumlu kazası			
Ercik mezarası malikâne ve divanîsinin tamamı (Gögersüle köyüne bağlı)	0	0	1500
Genel toplam	32.343	50.156	96.141,5

1574 tarihli Rum eyaleti Evkaf defterinde Hatuniye Külliyesi vakıfları kaydına rastlanmamıştır. Külliye'nin 1664-1665 yıllarına ait iki senelik muhasebe özeti aşağıda Tablo 3'de, 1666 yılı muhasebe özeti ise Tablo 4'te verilmiştir. Bu iki tablodaki verilerden Hatuniye Külliyesi Vakfı'nın yıllık ortalama gelirinin 160.000 akçe civarında olduğu görülmektedir. Öte yandan bu gelirin yaklaşık % 80'inin personel ücretlerine harcandığı anlaşılmaktadır. Benzer oran, vakfın 1080/1669 yılı muhasebesinde de mevcuttur. Bu senede külliye'nin vakıf gelirleri 163.620 akçe olup bunun 121.860 akçesi cami, medrese ve imaret personel giderleri, kalanı ise zahire ve sair alımlar için kullanılmıştır (Şimşirgil, 1990: 97).

Tablo 3. Hatuniye Külliyesi Vakfı'nın 1664-1665 Yılları Gelirleri ve Giderleri (Şahin, 2014: 65)

Gelir	Akçe
İki senede mukataa malından	310810

Osmanlı Döneminde Tokat Cami Vakıflarına Bir Örnek: Gülbahar Hatun Camii Vakfı

Giderler	
Vakıf çalışanlarının iki yıllık ücretleri	259920
İmarete alınan hububat bedelleri	38290
İmarete hububatı taşıyan hamallara ödenen ücret	5707
Medrese ve camiye su temini bedeli	6695
Geriye kalan	198
Toplam	310.810

Tablo 4. Hatuniye Külliyesi Vakfı'nın 1666 Yılı Gelirleri ve Giderleri (Şahin, 2014: 66-72)

Gelir	Akçe
Vakıf köylerin mukataa malından	124000
Buğday, arpa ve alaf öşründen	36800
Toplam	160800
Giderler	
Vakıf çalışanlarının bir yıllık ücretleri	129960
İmarat masrafları	30771
Geriye kalan	29
Toplam	160.760

17. asrın sonunda, İstanbul'da Aşık Paşa Mahallesi sakinlerinden Kürt Ahmed Ağa, Hatuniye Camii'ne 17 oda, 1 kahvehane, 1 ahır ve buna bitişik 2 dükkan ve bahçesi olan bir Kapan Hanı'nın icarını vakfetmiştir. Hanın kira geliri, Hatuniye Camii'nde haftada dört gün talebeye tecvitle Kur'an-ı Kerim okutmak şartıyla günlük 15 akçelik ücretle şeyhül-kurraya¹¹ tahsis olunmuştur (Tunca, 2000: 47; Açıkel ve Sağırlı, 2005: 238).

18. yüzyıla ait Hatuniye Külliyesi Vakfı hakkında Osmanlı Arşivi'nde herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. 19. asrın ilk yarısına ait 53 numaralı Tokat Şer'iyeye Sicilinde sadece Hatuniye Camii Vakfı'nın 1837-1838 yılları muhasebe dökümleri yer almaktadır. Bu muhasebe kayıtları aşağıda tablolatırılmıştır (bk. Tablo 5). Bu tablodaki verilere göre, gelirlerin büyük bir bölümü caminin tamir masraflarına, yaklaşık % 30'u ise vakıf görevlilerinin ücretlerine verilmiştir.

Tablo 5. Hatuniye Camii Vakfı'nın 1837-1838 Yılları Arası Gelir ve Giderleri (TŞS. 53: 143/1)

Gelirler/Yıllar	1837-1838
	Kuruş
Mecidözü kazâsı karyelerinden alınan maktû'	2416

¹¹ Kaidelerine göre Kur'an'ın okunuşunu bilen ve bunun öğretimini yapan ilim adamını ifade eder (bk. Yediıldız, 1983: 60)

Ali AÇIKEL

Toplam	2416
Giderler/Yıllar	1837-1838
	Kuruş
Câmi'in ta'mîr masrafı	1368
Muhasebe harcı ve mutemet ücreti (ma'aş-ı muharrir)	262
Görevli ücretleri	786
Toplam	2416

19. asrın son çeyreğinden itibaren Hatuniye Külliyesi'ne ait medresenin faaliyet dışı kaldığı anlaşılmaktadır. 1317/1899 senesi Maarif Salnamesinde listelenen medreseler arasında Hatuniye Medresesi yer almamaktadır¹². Bu döneme ait vakıf muhasebelerini muhafaza eden Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi ile Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi'nde¹³ Hatuniye Camii hitabetine şart koşulan bir vakfın muhasebe kayıtlarına rastlanmaktadır. Bu vakfın 1894, 1898 ve 1905 yılları muhasebe dökümleri aşağıda Tablo 6'da verilmiştir (T. VBMA. Muh. Def. Nr. 8: 77; T. VBMA. Muh. Def. Nr. 9: 17; S. VBMA. Muh. Def. Nr. 8: 30). Tablodaki veriler incelendiğinde gelir ve giderlerin on yıllık süreç içinde pek değişmediği görülmektedir.

Tablo 6. Hatuniye Camii Hitabet Vakfının 1894, 1898 ve 1905 Yılları Gelir ve Giderleri

Gelirler/Yıllar	1894		1898		1905	
	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
2/3 tahmis bedeli: Niksar'da Ceğ köyü ve Bekdaş mezrası malikânesinin 4/9'u	130	0	130	0	130	0
Giderler						
Hüseyin Efendi'nin hitabet vazifesi	113	20	113	20	130	0
Muharrir maaşı ve muhasebe harcı	16	30	16	30	0	0
Toplam	130	0	130	0	130	0

Son olarak, Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi'nde yer alan 9 numaralı muhasebe defterinde Hatuniye Camii Vakfı'nın 1327/1911 yılına ait bir muhasebe dökümü mevcuttur (S. VBMA. Muh. Def. Nr. 9, s. 57). Bu muhasebe dökümüne ilişkin

¹² 1317/1899 Senesi Maarif salnamesi, s. 1254-1259.

¹³ Her iki arşivdeki muhasebe defterleri 2004 yılında tarafımızdan tasnif edildikten sonra Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ne aktarılmıştır.

Osmanlı Döneminde Tokat Cami Vakıflarına Bir Örnek: Gülbahar Hatun Camii Vakfı

veriler aşağıdaki tabloda (bk. Tablo 7) listelenmiştir. Tablodaki veriler değerlendirildiğinde, Hatuniye Camii görevlilerinin imam, hatip ve müezzinden oluştuğu ve bunların toplam gelirin % 57'sini aldıkları görülmektedir.

Tablo 7. Hatuniye Camii Vakfı'nın 1911 Yılı Gelir ve Giderleri

Gelirler (Maktu bedeli)	Kuruş	Para
	1850	20
Giderler		
Gülbahar Hatun vakfından almak üzere Sultan Murad Camii'nde Hacı Ömer Efendi'nin vâ'izlik vazifesi	160	0
Hatuniye Camii müderrisliği, Hacı Ömer Efendi'nin vazifesi	144	0
Hatuniye Camii müezzinlik ve minare kandilciliği, Hacı Salih Efendi'nin vazifesi	422	20
Hatuniye Camii imamet ve hitabeti Hüseyin Efendi'nin vazifesi	320	0
Hatuniye Camii'nin maktu masrafı	804	0
Toplam	1850	20

Yukarıdaki veriler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, ilk olarak, 1485 yılında Sultan II. Bayezid'in validesi Gülbahar Hatun adına yaptırdığı cami, medrese ve imareten oluşan külliye 1493 tarihli bir vakfiye ile vakıflar tesis ettiği anlaşılmaktadır. 16-17. yüzyıllarda külliyenin vakıf akarlarının topluca muhasebesi yapılmıştır. 19. yüzyılda ise elimizdeki kaynaklarda sadece camiye tahsisli vakıf akarların muhasebe dökümleri yer almıştır. Sonuç olarak, bütün bu bilgilerden Hatuniye Camii Vakfı'nın Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar varlığını muhafaza ettiği anlaşılmaktadır.

Günümüzde cami ibadete açık olup¹⁴ vakıf akarları ise Vakıflar Genel Müdürlüğü bütçesine aktarılmıştır.

IV. Sonuç ve Değerlendirme

Ulusal ve yerel arşiv malzemesine dayalı olarak hazırlanan Osmanlı döneminde Tokat Gülbahar Hatun Camii Vakfı ile ilgili bu çalışmadan bazı genel sonuçlar çıkarmak ve değerlendirmelerde bulunmak mümkündür.

İlk olarak, Osmanlı döneminde Tokat'ta toplam 15 adet cami inşa edilmiştir. Bu camilerden birisi Hanım Sultan Gülbahar Hatun (II. Mehmed'in eşi ve II. Bayezid'in validesi) tarafından inşa ettirilmiştir. II. Bayezid, annesi adına 1485'te yaptırdığı bu cami ve müştemilatına 1493'te vakıf akarlar da tahsis etmiştir. Hatuniye Külliyesi'nin vakıf gelirleri, cami, medrese ve imaretin bakım ve onarım giderleri ile görevlilerin

¹⁴ Caminin bir fotoğrafı makalenin sonuna ilave edilmiştir.

Ali AÇIKEL

maaşlarına tahsis edilmiştir. Hatuniye Külliyesi'nde vakıf görevlilerinin sayısı 70 civarındadır. Genel olarak vakfı idare eden müteveli, mütevellinin yazı işlerini yürüten kâtib, camide imamlık ve müezzinlik yapan imam ve müezzin, vâkıfın ruhu için cüz okuyan hafız, belirli vakitlerde va'az ve nasihat veren vâiz, gelirleri toplamakla görevli câbi, aydınlatma ve temizlik işlerini gören çerağdar ve ferraş, vakıf yapıların tamir ve bakım işlerini ifa eden meremmetçi ve sair görevliler Hatuniye Külliyesi'nde görev yapmışlardır.

İkinci olarak, Gülbahar Hatun Camii vakıf akarlarının muhtevasına bakıldığında, genel olarak arazi vergileri ile şehir merkezinde bağ, bahçe, arsa, ev, han, hamam ve dükkan icarlarından oluştuğu görülmektedir. Kırsal yerleşim yerlerinden cami vakfına tahsis edilen vergiler umumiyetle malikâne hisseleridir. Malikâne gelirleri Tokat kazası kırsalı yerleşmelerine ek olarak Rum (Sivas) eyaletinin diğer kazaları hatta Rum eyaleti dışında bazı komşu eyaletlerin kırsal yerleşmelerinin malikâne gelirlerini de içine almaktadır. Ayrıca, vakıf gelirlerinin büyüklüğü bakımından muhasebe kayıtlarına genel olarak bakıldığında, Hatuniye Külliyesi vakıf akarlarının yüksek gelire (yıllık 160.000 akçe) sahip olduğu göze çarpmaktadır.

Son olarak, Hatuniye Camii vakıf akarlarının muhasebe kayıtları incelendiğinde, zaman içinde akar sağlayan yerleşim yerlerinin ve kira geliri getiren binaların kısmen değiştiği anlaşılmaktadır. Bazı durumlarda vakıflara gelir getiren dükkân ve sair binaların zamanla harabe olarak sadece arsaları kaldığı ve bu arsaların mahkeme kararı ile başka bina ya da arsalarla değiştirildiğine (tebeddülât) de rastlanılmaktadır.

V. KAYNAKÇA

a. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defteri

BOA. TD nr. 19, s. 222-225, 227-230, 234, 239-240, 243-244.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *387 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530) II*, Ankara 1987, s. 364, 396, 478-481

Tokat Şer'îye Sicilleri

TŞS. 53, 143/1.

Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi

T. VBMA. Muhasebe Defteri Nr. 8, s. 77; T. VBMA. Muhasebe Defteri Nr. 9, s. 17;

Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi

S. VBMA. Muhasebe Defteri Nr. 8, s. 30; S. VBMA. Muhasebe Defteri Nr. 9, s. 57.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

VGMA. Mf. 740, s. 405-415.

1317/1899 Senesi Maarif Salnamesi, s. 1254-1259.

b. Kitap ve Makaleler

Osmanlı Döneminde Tokat Cami Vakıflarına Bir Örnek: Gülbahar Hatun Camii Vakfı

- Açıkel, Ali ve Abdurrahman Sağırlı, *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları-Vakfiyeler*, 1. Cild, Tokat 2005.
- Akyüz, Abdurrahman ve diğerleri, *Tokat ve İlçeleri Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri*, Tokat 2010.
- Aslanapa, Oktay, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul 2004.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Türk-İslam Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: Mâlikâne-Divânî Sistemi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, cilt: 2, İstanbul 1939, s. 119-184 (Aynı yayının yeniden basımı için ayrıca bkz. Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler*, I, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 151-208).
- Berki, Ali Himmet, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler*, Ankara 1966.
- Cinlioğlu, Halis Turgut, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, I. Kısım, Tokat 1941.
- Emecen, Feridun, "Gülbahar Hatun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(TDVİA)*, C.14, İstanbul 1996, s. 230-231.
- Erkara, Ayşe, *Tokat Merkez'de Osmanlı Dönemi Dini Mimarisi*, Basılmamış Yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2010.
- Gabriel, Albert, *Monuments Turcs D'Anatolie*, II, Paris 1934, s. 89-91.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000.
- Gökbilgin, Tayyip, "Tokat", *İA*, XII/I, İstanbul 1974, s. 402-410.
- Gündoğdu, Hamza ve diğerleri, *Tarihi Yaşatan İl Tokat*, Ankara 2006.
- Kucur, Sadi S., *Sivas, Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları (Vakfiyelere göre)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, İstanbul 1993.
- Mercan, Mehmet ve M. Emin Ulu, *Tokat Kitabeleri*, Ankara 2003.
- Önkal, Ahmet ve Nebi Bozkurt, "Cami: Dini ve Sosyokültürel Tarihi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C.7, İstanbul 1993, s. 46-56.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I-II*, İstanbul 1983.
- Seçkin, Nuri, *Tokat'taki Türk Mimari Eserleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993.
- Sertoğlu, Mithat, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul 1986.
- Şahin, Şaziye Ulubaş, *17. Yüzyılda Anadolu'da Vakıf Muhasebesi: Tokat Hatuniye Vakıf Muhasebesi Örneği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2014.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Desa'adet 1317.
- Şimşirgil, Ahmet, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990.
- Taşkın, Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2005.
- Tunca, Aylin, *Vakfiyelerine Göre Tokat Vakıfları(H. 1000-1200/ 1591-1785)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000, s. 43-52.

Ali AÇIKEL

- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980.
- Uluçay, M. Çağatay, *Haremde Mektuplar*, İstanbul 2011.
- Uluçay, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara 1992.
- Uysal, Ali Osman, "Tokat'taki Osmanlı Camileri", *Türk Tarihinde ve kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986*, Ankara 1987, s. 328-337.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Kitabeler*, İstanbul 1927.
- Wolper, Ethel Sara, *Patronage and Practice in Late Seljuk and Early Beylik Society: Dervish Lodges in Sivas, Tokat, and Amasya*, Doktora Tezi, University of California, Los Angeles, U.S.A 1994.
- Yavi, Ersal *Tokat*, İstanbul 1986.
- Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf İstilahları Lügatçesi", *Vakıflar Dergisi*, C. XVII, İstanbul 1983, s. 55-60.
- Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf", *İA*, C. 13, İstanbul 1986, s. 153.
- Yediyıldız, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Ankara 2003.
- Yinanç, Mükrimin Halil, "Danışmendlıler", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, C. XVII, Ankara 1983, s. 468-469;
- Web sayfası
<https://www.tokatozelidaresi.gov.tr>.

Ek: Tokat Gülbahar Hatun Camii Fotoğrafi

(<https://www.tokatozelidaresi.gov.tr> sitesinden alınmıştır)

DÜNYA TARİHİNDE İLK ŞEHİR VE ŞEHİR DEVLETİNİN ORTAYA ÇIKIŞI ve GELİŞİMİ*

Murat TEKİN**

Öz

Tarıma dayalı ilk kalıcı yerleşimler, Mezopotamya'ya komşu ve yeterli yağış alan Anadolu ile Levant bölgelerinde ortaya çıkmış olsa da, dünya tarihinde ilk şehirler Güney Mezopotamya'da görülür. Başka bir ifadeyle, şehri meydana getirecek olan nüve komşu bölgelerde yeşermiş, fakat bu nüvenin şehir anlamında ilk meyvesini verdiği yer, Mezopotamya toprakları olmuştur. Bu bağlamda, medeniyetin beşiği olarak kabul edilen Mezopotamya, insanoğlunun gerçekleştirdiği ikinci büyük devrime, yani Şehir Devrimi'ne ev sahipliği yapmıştır.

Mezopotamya, şehirleşme olgusunun ilk görüldüğü yer olduğundan, genellikle buradaki ilk şehirlerin diğer kültürlerden bağımsız ve yerel bir gelişim sonucu doğduğu görüşü benimsenmiştir. Şehirli hayatı doğuracak olan gelişmelerin temellerinin Ubeyd Dönemi'nde atılmış olduğu görülür. Gerçek anlamda ilk şehir ve bu kavramla bağlantılı olan şehir hayatı ise, Mezopotamya'nın güneyinde ancak Uruk Dönemi'ne gelindiğinde karşımıza çıkmaktadır. Böylece, M.Ö. VI. Binyılın ortalarında Ubeyd Dönemi'yle birlikte başlayan Güney Mezopotamya'daki yerleşik hayat süreci, M.Ö. IV. binyılda Uruk yerleşiminde şehirli bir dünyanın ve dolayısıyla ilk şehir devletinin doğuşu şeklinde meyvelerini vermiş, M.Ö. III. binyılda Erken Hanedanlar Dönemi'nde ise, sözkonusu şehir devletlerinin bu dönemi karakterize etmesiyle altın çağını yaşamıştır.

Bu makalemizde yukarıda ana hatlarıyla ifade edilen gelişmelerin izleri takip edilerek, bu sürecin Mezopotamya'da nasıl gerçekleştiği aktarılmaya çalışılacaktır. Bu anlamda makalenin kronolojik çerçevesi, Güney Mezopotamya'da M.Ö. VI. binyılın ortalarında başlayan ilk iskân aşamasından, M.Ö. IV. binyıl'da şehirlerin doğuşuna ve şehir devletinin yaygınlık kazandığı M.Ö. III. binyıla kadar uzanan süreç olacaktır. Bu süreç, sözkonusu gelişmeleri karakterize eden bulguların ilk kez ortaya çıkartıldığı Ubeyd ve Uruk yerleşmeleri esas alınarak anlatılacaktır.

* Bu makale, 2014 yılında tamamlanan "Eski Mezopotamya'da Devlet ve Devlet Yönetimi" adlı doktora tezimizin, 2. Bölümünün girişini oluşturan "Şehrin ve Şehir Devletlerinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi" adını taşıyan kısmının yeniden gözden geçirilmiş halidir.

** Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. e-ileti: murat.tekin@gop.edu.tr. ORCID:0004.115.029

Anahtar Kelimeler Güney Mezopotamya, Ubeyd, Uruk, Şehir Devrimi, Şehir, Şehir Devleti.

THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF THE EARLIEST CITIES AND CITY STATES IN THE WORLD HISTORY

Abstract

Although the earliest permanent settlements based on agriculture originated in Anatolia and Levant regions neighbouring to Mesopotamia and receiving sufficient rainfall, the first cities in the world history are seen in the southern Mesopotamia. In other words, the seeds which would establish the city had emerged in the neighbouring regions, but the place where this seeds turned into cities as we today know was Mesopotamian lands. In this context, Mesopotamia, which is accepted as the cradle of civilization, has been home of the second revolution humankind achieved, which is the Urbanization Revolution.

Since Mesopotamia was the region where urbanization first emerged, it is generally accepted that the emergence of the first cities in this region was independent of other cultures and was the result of a local development. It has been found that the foundations of the developments that would lead to urban life were laid in the Ubayd period. The first city in its real sense and the city life related to this concept is found in the south of Mesopotamia but only in the Uruk Period. Thus, the process of urbanised life which started in southern Mesopotamia during the Ubeyd Period in the middle of the 6th millennium BC led to an urbanised world during the Uruk Period in 4th millennium BC. This procedure then characterised the Early Dynasty period in 3rd millennium BC, which was the golden age of the city-states.

In this article, the traces of the developments outlined above will be examined and how this process took place in Mesopotamia will be detailed. In this sense, the chronological framework of the essay will cover a period that starts from the 6th millennium BC when the earliest settlements emerged in Southern Mesopotamia and that reaches out the 4th millennium BC when the cities were established and finally to the 3rd millennium BC when the city-states spread. This process will be presented by foregrounding Ubeyd and Uruk settlements where the findings that characterize these developments have first been revealed.

Key Words: South Mesopotamia, Ubeyd, Uruk, Urban Revolution, City, City State.

GİRİŞ

Dicle ve Fırat nehirleri arasında yer alan Mezopotamya, uzun süredir medeniyetin beşiği olarak bilinse de, Eski Yakınoğu'da ilk kalıcı yerleşimler, tarımı destekleyecek miktarda yeterli yağış alan komşu bölgelerde kurulmuştu (Garfinkle,

Dünya Tarihi'nde İlk Şehir ve Şehir Devletinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

2013: 97). Bu anlamda, M.Ö. 7000'e gelindiğinde Yakınoğu'nun her yerinde tümüyle tarımla uğraşan köyler vardı ve bunların hepsi, tarım için yeterli yağmurun düştüğü bölgelerde yeşermiştir. Bununla birlikte, Anadolu'da ve Levant'ta önceki yerleşimlerin terk edildiği ya da küçüldüğü ve karmaşıklık düzeyi daha düşük toplumlara geri dönüldüğü görülür. Sonraki kültürel değişimlerin odak noktası bu dönemde doğuya, özellikle de kuru tarım alanının altındaki bölgeye, yani Mezopotamya ovalarına kaymıştır (Van de Mieroop, 2006: 31). Dolayısı ile M.Ö. V. ve IV. binyıllarda Eski Yakınoğu'nun toplumsal, ekonomik ve kültürel gelişmesinde başlıca rol, Güney Mezopotamya'nın alüvyon ovasına düşmüştür. Çünkü insanlık tarihinin ikinci önemli devrimi¹, bu bölgede gerçekleşmiştir. Childe tarafından Şehir Devrimi² olarak adlandırılan sürecin ve ilk sınıflı toplumun ortaya çıkışı sürecinin her ikisi de ekolojik ve sosyo-ekonomik etkenlerin bir bileşimidir (Dolukhanov, 1998: 355). Bununla birlikte, bazı bilim adamlarının ilk şehirleşme sürecini Childe'nin aksine, Protoneolitik ve Neolitik Çağ kadar erkene tarihlendirdiği görülmektedir. Kenyon, Ürdün Vadisi'nde yer alan Eriha (Jericho) yerleşmesinin M.Ö. VIII. binyılda bir şehir olduğunu iddia etmiştir. Yine aynı şekilde, Mellaart'a göre, Çatalhöyük M.Ö. III. binyıl uygarlıkları için tipik olan yazı gibi bazı özellikler dışında, şehirlere özgü yoğun nüfus, yönetici sınıf, uzman zanaatkârlar, tabakalı toplum yapısı, uzak mesafeli ticaret ve basit sulu tarım gibi birçok niteliği bünyesinde barındırmaktadır. Hem 5000'i aşan nüfusu hem de boyutları Çatalhöyük'ü çağdaşı yerleşmeler arasında sıra dışı kılmaktadır (Çevik, 2005: 11-15). Bu tür görüşler olmakla birlikte genel kabule göre ilk şehirler, tarımın ilk görüldüğü "çekirdek" bölgeler dışında gelişmiştir (Oates, 2004: 14). Bu bağlamda, Mezopotamya şehirleşme olgusunun ilk görüldüğü yer olduğundan, genellikle buradaki ilk şehirlerin diğer kültürlerden bağımsız ve yerel bir gelişim sonucu doğduğu görüşü kabul görmektedir. Güney Mezopotamya, ilk iskân aşamasından şehirlerin doğuşuna dek olan süreci (M.Ö. 5500-3500) takip edebilmemizi sağlayan arkeolojik kanıtlara sahip olmakla birlikte, şehirlerin ilk ortaya çıktığı döneme ait yazılı kanıtlar yoktur. Ancak, daha geç döneme ait olan yazılı kanıtlar sayesinde söz konusu dönemi kısmen de olsa aydınlatmak mümkündür (Çevik, 2005: 25). Şehir hayatına ve devletleşmeye doğru ilerleyen karmaşık süreç halen tam olarak

¹ İnsanoğlunun gerçekleştirdiği ilk büyük devrim Neolitik Devrim'dir. Bu kavram, genel manada, yerleşik hayatla birlikte ortaya çıkan ilk gelişmeleri ifade eder.

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Childe, 2009: 105-127.

anlaşılammamış olmakla birlikte, bu sürecin Ubeyd Dönemi'nde başlamış olabileceği düşünölmektedir. Gerçek anlamda bir şehir ise, Mezopotamya'nın güneyinde, ancak Uruk Dönemi'ne gelindiğinde saptanabilmektedir (Crawford, 2010: 19).

Şehir Devrimi: İlk Şehir ve Şehir Devletinin Ortaya Çıkışı

Güney Mezopotamya, M.Ö. IV. binyılın erken dönemlerinden başlamak üzere, yaklaşık bin yıllık zaman dilimini kapsayan Uruk Dönemi'nde (M.Ö. 3900-3100), Childe tarafından Şehir Devrimi olarak adlandırılan³ bir dizi yeniliğe sahne olmuştur. Bu yenilikler arasında özel mülkiyet ve kontrol yönteminin simgesi olan silindir mühürler ve yazı, seri üretimi mümkün kılan çömlekçi çarkı, saban, akrabalık bağlarının ötesinde siyasi temelde teşkilatlanmış bir toplumun varlığını gösteren anıtsal kamu yapıları, yerleşim yerleri arasındaki göreceli ilişki ve etkileşimin göstergesi olan yerleşim modellerinde meydana gelen değişiklikler sayılabilir (Çevik, 2005: 25, Van de Mieroop, 2006: 39 vd.). Böylece, Uruk Dönemi'nin son evresinde yazının icadına varan karmaşık sürecin ilk adımları atılmaya başlamıştır. İlk adımlar, bilinenlerin en eskileri olan ve sayı saymaya yarayan bilyeciklerle gerçekleşmiştir (Huot, Thalmann, Valbelle, 2000: 51). Yazının icadı, Mezopotamya'da tarihhöncesi dönemin sonunu getirmiş ve İlk yazı Dönemi'ni başlatmıştır. İlk yazı Dönemi, yaklaşık olarak M.Ö. 3200-2900 yılları arasında tarihlenir ve çoğunlukla muhasebe amaçları için kil tabletler üzerinde yazının ortaya çıkışını ifade eder (Nemet-Nejat, 1998: 19). Mezopotamya'da bir kayıt tutma yöntemi olarak bulunmuş olan yazı, Uruk şehrinin Uruk IV olarak adlandırılan tabakasından gelmektedir. Uruk IV yazısı, sonraları stilize edilerek çiviyazısına dönüşecek olan bir tür piktografik (resim yazısı) yazıdır (Oates, 2004: 15, Maisels, 1999: 227). Bu tür resim yazısına sahip en eski tabletler, Eanna kutsal alanının Uruk IVa ve III. tabakalarında ortaya çıkar (Van de Mieroop, 2006: 49). Dolayısı ile Geç Uruk Dönemi'nde önce silindir mühürlerin, daha sonra resim yazısının ortaya çıkması ve sonrasında ise, Sumer çiviyazısı olarak bilinen tam bir yazı sisteminin oluşumu, yönetici sınıfın kontrol araçlarının gelişimi olarak yorumlanmaktadır (Çevik, 2005: 36). Bu şekilde, Geç Uruk Dönemi'nde ilk kez, genel

³ Günümüzde çoğu araştırmacının üzerinde fikir birliğine vardığı nokta, Uruk Dönemi'nin ayırt edici özelliği olan ve "şehir devrimi" adı verilen terimin uygunsuz olduğudur. Sonuçlar kesinlikle devrim niteliğindedir; ancak sürecin kendisi uzun ve yavaş olmuştur. Ayrıca, bu değişikliklere yol açan tek bir etken ya da neden göstermenin de artık mümkün olmadığı üzerinde fikir birliğine varılmıştır (Crawford, 2010: 18).

Dünya Tarihi'nde İlk Şehir ve Şehir Devletinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

olarak Mezopotamya kültürünün özellikleri olarak kabul edilen yazı, silindirik mühürler, büyük sanat yapıtları ve çok büyük binalar karşımıza çıkar. Bunlardan silindirik mühür ve yazı, ilk bakışta sanat ya da yazın alanına ait gibi görünse de, gerçekte ekonomiyle ilgili yönetimin oluşmasının somut birer göstergeleridir (Nissen, 2004: 86 vd.).

"Şehir Devrimi" olarak adlandırılan yukarıda ifade edilen gelişmeleri doğuran süreç, Garfinkle tarafından şu şekilde ifade edilmektedir: "M.Ö. IV. binyılda ilk kez görünmeye başlayan büyük şehirlerin olduğu Mezopotamya, Kuzey ve Güney Mezopotamya olmak üzere iki farklı çevresel bölge ile karakterize olmuştu. M.Ö. VI. ve V. binyıl boyunca, Mezopotamya'nın kuzey ve güney bölgeleri birbirlerine paralel şekilde gelişti. İkisi de, özellikle kuzeyde Ninive, güneyde Uruk ve Nippur çevresindeki alanlar, bu bölgelerde daha sonraları güçlü şehir devletleri haline gelecek olan kalıcı toplulukların yurdu oldu. Ubeyd Dönemi sonunda bu durum, Güney Mezopotamya'da yerleşimlerin büyüklüğü ve yoğunluğunun önemli ölçüde artması şeklinde değişikliğe uğramaya başladı. Sonuçta, Güney Mezopotamya'da gerçekleşen "Şehir Devrimi", Yakın Doğu'da daha önceki bütün yerleşim modellerini gölgede bırakan bir ölçekte oldu. Şehirlerin bu genişlemesinin üç şekilde olduğu düşünülebilir. İlk olarak, yerleşimlerin boyutu katlanarak arttı. İkincisi, birbirine yakın şehirlerin sayısı önemli ölçüde çoğaldı. Böylelikle, yoğun nüfuslu Güney Mezopotamya'da, büyük bir şehrin sur duvarları, en yakın komşuları için görünür hale geldi. Üçüncü olarak şehir ortamında yaşayan nüfusun yüzdesi büyük oranda fazlalaştı" (Garfinkle, 2013: 98-100). Bu durumun nasıl gerçekleştiğiyle ilgili olarak Yoffee, şehirleşme sürecini ele alan değişik yayınlardan alıntılar yaparak konuya ışık tutar. Yoffee, yerleşimlerin merkezleri olarak birkaç büyük sitenin yer aldığı, küçük sitelerin ise su yolları boyunca dağıldığı Güney Mezopotamya'da Geç Uruk Dönemi'nde⁴ gerçekleşen şehirleşme sürecinde yaşananları sebep-sonuç ilişkisi bağlamında şu şekilde değerlendirmektedir: "Yaklaşık 500 yıllık bir süre boyunca bu bölgedeki büyük siteler, daha da büyük hale gelmiş ve kırsal nispeten nüfus kaybetmiştir. Güney Mezopotamya, nüfusun yaklaşık yüzde sekseninin şehirlerde yaşadığı yerleşim bölgesi haline gelmiştir. Bu demografik patlamaya birkaç faktör sebep olmuştur. Şehirler, her iki yılda bir nadasa bırakılan arazilerde çalıştırılan işçilerin koordinasyonunu ve

⁴ Güney bölgesinde, sadece Geç Uruk Dönemi'ne ilişkin sağlam kanıtlar vardır (Crawford, 2010: 17, dipnot 1).

arazileri sulayan kanalların açılmasını sağlama görevi olan liderler için odak noktası haline gelmiştir. Bununla birlikte, bu yerleşimler, özellikle askeri açıdan korunmak amacıyla bölge sakinlerinin sığındığı merkezler olmuştur. Bu şekilde ortaya çıkan şehir devletleri, ticaretin de yapıldığı önemli tapınakların bulunduğu yerler olarak önem kazanmıştır. Merkezden ve ayrıca belki daha güneyden, Güney Mezopotamya'ya doğru gerçekleşen göçler, değişen çevre koşulları⁵ tarafından teşvik edilmiştir" (Yoffee, 2004: 54).

Güney Mezopotamya'da şehirlerin büyümesine etki eden yukarıda ifade edilen etkenlerin yanı sıra, Uruk Dönemi'nde toplulukların daha da büyümesine yol açan birçok teknolojik yenilik de görülür. Sulamanın geliştirilmesi, tohum ekme sabanını çekmek için hayvanların ve aynı zamanda tahıl hasadı ve işleme için daha nitelikli aletlerin kullanılması, Güney Mezopotamya'da verimliliği muazzam derecede artıran gelişmelerdi. Mezopotamya'nın en güneyinde baskın tarımsal birim, kanalların yanında konumlanmış olan uzun ve dar arazilerden oluşmaktaydı. Dolayısı ile bu araziler, özellikle sulamalı tarım ve tohum ekme sabanının kullanımı için oldukça uygundu. Burada tarımsal faaliyeti sürdürmek, etkili bir yönetimi gerekli kılıyordu. Bu şekilde ortaya çıkan yönetim organizasyonunun arka planında olumlu çevre ve teknolojik yeniliklerin birleşimi yatmaktaydı. Bu birleşim, üretim fazlasının oluşmasına yol açtı. Bu durum da sadece daha fazla zanaat uzmanlığının ortaya çıkmasının koşullarını değil, aynı zamanda yönetimi gerektiren bir ortamın oluşumunu doğurdu. Böylelikle, devletin büyüyen kurumlarını idare eden yöneticiler olarak, özellikle şehir özgü uzmanlar ortaya çıktı. Bunlar genel olarak idareci başlığı altında toplanabilecek rahipleri, askeri yetkilileri, arazi mühendislerini, hâkimleri, muhasebecileri ve son olarak kâtipleri kapsayan uzmanlaşmış bir sınıftı. Bu şekilde şehirler, gelişerek büyümüşlerdir. Örneğin, Geç Uruk Dönemi'nde Orta Babilonya'da bulunan Nippur gibi şehirlerin büyüklüğü 50 hektara yaklaşmıştı. Böylelikle, çevredeki yerleşimler dahil olmak üzere, insanların dikkate değer bölümü artık Güney Mezopotamya'daki şehir merkezlerinde yaşıyordu (Garfinkle, 2013: 100 vd.). Bu bağlamda, M.Ö. IV. binyılın ikinci yarısında, Sumer'deki bu tür yerleşmeleri sadece uzmanlaşmış görevliler açısından değil, boyutları açısından da şehir olarak tanımlamak mümkündür (Oates, 2004: 24). Dolayısıyla Uruk Dönemi'nin ayırt edici özelliği olan ve "şehir devrimi" adı

⁵ M.Ö. IV. binyıl başlarında gerçekleşen iklim değişiklikleri hakkında, bkz.Nissen, 2004: 64-66.

Dünya Tarihi'nde İlk Şehir ve Şehir Devletinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

verilen duruma yol açan başlıca etkenler, nüfus artışını, iç ve dış ticaretin gelişmesini, sulama sistemlerinin daha fazla gelişmesini ve savaşların artışını kapsamaktadır. Bunlarla birlikte, iklimdeki küçük dalgalanmalar ve hatta dönemlerini etkilemiş olabilecek bazı zeki ve karizmatik kişiliklerin varlığı gibi, arkeolojik kayıtlardan kolaylıkla açığa çıkarılamayacak diğer muhtemel etkenlerden de söz edilebilir (Crawford, 2010: 18).

Yukarıda neden-sonuç bağlamında bahsettiğimiz şehir hayatına ve devletleşmeye doğru ilerleyen süreci bir bütün olarak ele alacak olursak, ortaya çıkan netice kısaca şu şekilde ifade edilebilir: "Güney Mezopotamya'nın bereketli ovalarında Ubeyd Dönemi'nde atılan adımlar, uygarlığın gelişmesinde ve yayılmasında bir temel oluşturmuştur. Bu temel üzerinde yükselen şehirlerde farklı bir hayat biçimi oluşmaya başlamıştır. Bu yeni süreç adını, dönemi karakterize eden ilk bulguların ortaya çıkarıldığı Uruk şehriden alır" (Koroğlu, 2012: 49, Çevik, 2005: 26).

Uruk: İlk Şehir ve Şehir Devleti

Şehirleşme sürecinin bütününe bakıldığında bu süreçte görülen değişimin sadece şehirlerin kurulmasından ibaret olmadığı, toplumun diğer pek çok alanında; ekonomide, teknolojiye ve kültürde insanlık için aynı derecede önemli olan başka pek çok yeniliğin de yaşandığı görülür. Bu yenilikler arasında, devletin bu dönemde gelişmeye başlaması da vardır (Van De Mieroop, 2006: 39 vd.). Bu bağlamda, şehir devletinin M.Ö. IV. binyılda "şehir devrimi" sırasında, Güney Mezopotamya'da ilk kez ortaya çıktığı ve bunun bağımsız sosyal, ekonomik ve siyasi bir yapı olduğu anlaşılmıştır. Ortaya çıkan bu şehir devleti, bir çekirdek şehir ile onu çevreleyen tarımsal havzadan oluşuyordu. Surla çevrilmiş şehir; dış mahallelerle, limanlarla, meyve bahçeleri ve tarlalarla kuşatılmıştı. Şehir merkezi, şehir çevresinde kümelenmiş, hem kült hem de sosyo-ekonomik örgütlenme merkezi olarak şehri kabullenen, özellikle tarımsal kasabalar ve köyler şeklindeki daha küçük yerleşmeler hiyerarşisinin zirvesinde yer alıyordu. M.Ö. IV. binyılın sonlarına doğru şehir merkezlerinin hızlı gelişimi, bu şehirlerin çoğunlukla gıda üretiminde yer almayan şehir sakinlerinin geçimini sağlayan, kırsalda yer alan şehre bağımlı bu küçük yerleşmelerin başarısına dayanmaktadır. Bu farklı türden yerleşmelerin birlikteliği, mükemmel bir şekilde kendi kendine yeter ekonomik bir dengeyi oluşturmuştu (Garfinkle, 2013: 94 vd.). Dolayısıyla, Mezopotamya'da ortaya çıkan ilk devletin, Geç Uruk Dönemi'nde büyüklüğü yaklaşık 250 hektar ve tahmini nüfusu 40.000 olan Uruk yerleşimi

tarafından örneklendirilen bir şehir devleti olduğu kabul edilmektedir (McMahon, 2005: 28).

Tarihi dönemin şafağında, Güney Mezopotamya şehirleri muazzam büyüklükteydi. Erken Hanedanlar Dönemi'nin başlangıcıyla (M.Ö. 2900) birlikte, Uruk surları M.Ö. V. yüzyıl Atinası'nın büyüklüğünün iki katından ve 5 km²'den daha büyük bir şehri çevreliyordu. Bu şekilde, M.Ö. III. binyılda Uruk şehri yaklaşık 500 hektarlık muazzam bir alanı kaplarken, Ebu Salabih yaklaşık 20 hektarlık bir şehirdi. Güneyde Maşkan-şapir ile Ur ve daha sonraları, kuzeydeki Şubat-Enlil gibi 60 ila 75 hektar arasında değişen daha normal boyutta şehirler de vardı (Garfinkle, 2013: 102 vd.). Bunlar arasında Uruk şehri, sur duvarlarıyla çevrili alanının yaklaşık 500 hektar olması ve yaklaşık 40.000 sakine⁶, karmaşık bir hiyerarşik idari yapıya, bazen uzaktan ithal edilmek zorunda olan değerli taş veya metaller gibi malzemeler üzerine çalışan yetenekli zanaatkarlara ve yeniden dağıtım ekonomisinin işlediği en görkemli tapınaklara sahip olmasıyla dünyanın en büyük şehriydi (Westenholz, 2002: 23, Maisels, 1999: 232). Böylelikle, Erken Hanedanlar Dönemi'nin, önceki Ubeyd, Uruk ve Cemdet-Nasr dönemlerinin şehir gelişiminin doruk noktası olduğu ortaya çıkar. Bu durumdan da anlaşılacağı üzere, Güney Mezopotamya'da kültürel gelişimin temel özelliği süreklilikti (Dolukhanov, 1998: 383). Bu bağlamda, Geç Uruk'tan Erken Hanedanlar III Dönemi'ne kadar yoğunluğu ve boyutu artan şehir yerleşimleri modeli göz önünde bulundurulsa, M.Ö. 2500 yılına gelindiğinde nüfusun yüzde 80'inin, 40 hektarı aşan belli başlı şehirlerde yaşamış olduğu sonucuna varılır (Kuhrt, 2009: 40). Bu zamanda, Sumer bölgesinin nüfusu yarım milyonu geçmişti (Kamenka, 1989: 14).

Tarihteki ilk şehir devleti sisteminin görüldüğü bölge olan Güney Mezopotamya, Erken Hanedanlar Dönemi'nde toplam nüfusunun yüzde 80'inin şehirlerde yaşaması nedeniyle, aynı zamanda Eskiçağ'ın en şehirli toplumuna da ev sahipliği yapmıştır. Bu yüzden, şehirler Güney Mezopotamya'da toplum hayatının kalbidir (Çevik, 2005: 70). Bu anlamda sakinleri için şehirler, neredeyse tüm önemli

⁶ M.Ö. III. binyılda şehrin boyutları büyürken nüfusun aynı kalması pek mümkün gibi gözükmemektedir. Dolayısıyla nüfusunda şehrin büyüklüğüyle doğru orantılı olarak arttığını düşünmeliyiz ki zaten böyle bir durum olmamış olsaydı, şehri genişletme ihtiyacı duyulmazdı. Belki de bu durumun sebebi, herhangi bir savaş durumunda Uruk'un himayesi altındaki çevredeki köy gibi yerleşim birimlerinde yaşayan sakinlerin sığınabileceği kadar büyük bir şehir olma zorunluluğu idi.

Dünya Tarihi'nde İlk Şehir ve Şehir Devletinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

faaliyetler için merkez durumunda olan geçinme ve koruma sağlama yeteneğine sahip yerlerdi. Hem dünyevi hem de tanrısal otorite merkezi olarak şehirler, sakinlerinin güvenliğini düşmanlarına karşı korumanın çoğu zaman garantisiydi. Güney Mezopotamya'da nispeten düz bir çevre içinde şehirler, alüvyonlu ovada manzaranın en belirgin özelliğiydi. Bu şehirler, uzak mesafelerden görülebiliyordu. Şehirlerin sur duvarları ve içindeki büyük boyutlara ulaşmış olan tapınaklar, insan başarısını yansıtan çok önemli öğelerdi (Garfinkle, 2013: 106).

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Mezopotamya eski dünyanın en yoğun şekilde şehirleşmiş bölgesiydi ve çeşitli şehirlerden elde edilen verilerin toplanması, Mezopotamya şehrinin oldukça doğru bir resmini oluşturmaya imkân sağlamaktadır. Bu bağlamda, Mezopotamya şehrinin surlu merkeziyle sınırlanmadığı görülür. Şehir, surla çevrili bir iç şehir ile bu surun hemen dışında yer alan mahalleler, liman alanı ve bu alanlara bitişik tarla ve meyve bahçelerinden oluşan birkaç meskûn bölümden oluşmaktaydı. Gelişen Güney Mezopotamya şehirlerinde, çeşitli işlevlere sahip yapıların bulunduğu iç şehrin, asıl merkezi oluşturduğu görülür. Burada dini kompleksler, saraylar, idari yapılar, yerleşim ve endüstri alanları bulunmaktaydı. Şehirler, düzenli bir şekilde oluşturulmamış kanal ve caddeler tarafından bölümlere ayrılmıştı (Van de Mieroop, 1997: 64-65, 84, Çevik, 2005: 40 vd.). Bu şehirler, çiftçilere ve zanaatkârlara bir yurt ve bir pazar yeri imkânı sunmanın yanı sıra, tapınma ve ideolojik kimlik için de bir kült merkeziydi. Ayrıca bu şehirler, kamu hayatını organize eden şehir seçkinlerini barındırıyordu. Şehirle ilgili olarak ortaya çıkan bu esaslar, şehrin kökenleri hakkında birçok teoremin doğmasına yol açmıştır. En önemli teoriler; törensel bir merkez olarak, üretim fazlasının toplanma yeri, yeniden dağıtım otoritesinin ve ticaretin merkezi olarak şehrin rolünü vurgular. Bu anlamda, M.Ö. IV. binyıl şehirleri; kamu inşaatını, devrik ağızlı kâse benzeri malların üretimini ve tayınların dağıtımını gerçekleştiren şehir devleti yönetimleri tarafından idare edildi. İlk yazılı belgeler, ekonomiyle ilgili bilgi depolamak ve aynı zamanda mekân ve zaman boyunca onu transfer etmek için bir endişeyi gösterir. Etkili çalışması için bir yazı sisteminin başlıca şartlarından biri standartlaşmaydı. Şehrin bir kesimindeki ya da yılın belli bir zamanındaki bir kâtibin, şehrin başka bir yerindeki bir kâtip tarafından kaydedilen bilginin kilidini açabilmesi için bu gerekliydi. Bu tür standartlaşma, esas olarak büyük kurumların kılavuzluğunda eski dünyada ortaya çıktı. Bu nedenle, hem yazının varlığı hem de ilk yazılı belgelerin içeriği, şehir devletlerindeki merkezi

otoritenin büyümesine tanıklık eder. İlk kil tabletler, Uruk gibi şehirlerde başta tarımsal ürünler olmak üzere toplanan, depolanan ve dağıtılan malları kaydeder (Garfinkle, 2013: 100 vd.). Bu durumla bağlantılı olarak, Güney Mezopotamya'da ortaya çıkarılan en erken yazılı kayıtlar, çoğunlukla tapınak çevresinde bulunmuştur. Kil tabletler üzerine yazılı olması ve bir sayı gösterme sistemi içermesi, Uruk'taki Eanna tapınağının toplum için yeniden dağıtım merkezi olarak hareket ettiğini ortaya koymaktadır. Yerleşim yerlerinin büyümesiyle birlikte, tahıl ambarları ve değişik türdeki malları içeren depolarla çevrili olan tapınaklar da genişledi. Malları kontrol etmek ve onları tekrar dağıtmak, bazı etiketleme ve sayma sistemlerinin geliştirilmesini gerektirdi. Kişiler ve nesnelere kelimelerle ifade etmek ve numaralandırmak için işaretler yapma ihtiyacı nedeniyle, resimyazısını içeren tabletler geliştirildi ve böylece saymayı ve etiketlemeyi yapmak için bireyler, yani kâtip ve muhasebeci ihtiyacı doğdu. Bu yüzden M.Ö. IV. binyılın küçük tapınağı, gittikçe M.Ö. III. binyılın tapınak kompleksine ve ilkel depolar ise, kurumsal depolama ve yeniden dağıtım işlevi gören ekonomi merkezine doğru gelişim gösterdi (Finer, 1997: 112-113). Bu durumu örnekleyen, Geç Uruk Dönemi'nin şehir devletleri arasında kapsamlı olarak kazılan tek şehri olan Uruk'ta, Eanna ve Anu tapınağındaki tapınak kompleksleri gibi benzersiz ölçeklerde anıtsal mimarilerin oluşumu gözlemlenir. Bu bağlamda, Eanna'nın alanı yaklaşık 9 hektarı kaplıyordu ve bu alan bir takım tapınakları, saray olduğu düşünülen bir yapıyı (dört salonlu bina), çok süslü biçimde dekore edilmiş bir avluyu ve diğer büyük binaları içeriyordu. Silindir mühürler ve en mantıklı şekilde tayınlı kapları olarak yorumlanabilecek olan devrik ağızlı kâseler gibi mallar, bu fevkalade bir şekilde uzmanlaşmış ve farklılaşmış toplumun ve ekonominin karakteristik eserleriydi. Ayrıca Uruk'taki Eanna tapınak bölgesi, sadece tapınak merkezi değildi. Burası daha erken dönemlerin en büyük köylerinden bile daha büyüktü. Bu bölgede daha önce ifade ettiğimiz gibi, işlevleri farklı çok sayıda yapı yer almaktaydı. Bu anlamda, Eanna'da zanaatkarların hünerlerini sergileyebileceği üretim alanları da vardı. Bu alanlarda üretilmiş bir sanat eseri olarak karşımıza çıkan Uruk Vazosu, otoriteyi temsil eden şahısları, tanrıların sembollerini, kölelerin ve vergi taşıyıcılarının geçit törenini betimler (Yoffee, 2004: 54, 211). Bu vazo üzerindeki betimlemenin orta sırasında, adımlarla ilerleyen, kavanoz ve kâseler taşıyan çıplak şekilde betimlenmiş erkek figürlerden oluşan uzun bir hat vardır. Bunlar otoriteye bağımlı emekçilerdi. Üstte ise, giyinik şekilde betimlenmiş çeşitli memurlar, toplumun ürününü almakta, bunları

Dünya Tarihi'nde İlk Şehir ve Şehir Devletinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

sembollerinin önünde duran ve Uruk şehrindeki önde gelen ilahlar arasında yer alan tanrıça İnanna'ya adamaktadırlar. Memurlar arasında ise, daha büyük şekilde betimlenmiş bir şahıs yer almaktadır. Bu yüzden bu şahsın, eski meslekler listesinin en başında bulunan lider olduğu düşünülmektedir (Garfinkle, 2013: 102). Dolayısıyla, İlk yazı Dönemi sırasında Mezopotamya şehirlerinde tapınak; sosyal, ekonomik ve siyasî açıdan büyük bir rol oynamıştı. Tapınak, toprak mülkiyetini kontrol etmiş, işçileri ve zanaat ustalarını çalıştırmış, uzun mesafeli ticareti yönetmiş, şehir ve çevresi üzerinde siyasî otorite oluşturmuştu (Nemet-Nejat, 1998: 19).

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere, Aşağı Mezopotamya'da şehrin odak noktası, kült merkezleriydi. Bu kült merkezlerinin zaman ve mekân bakımından oldukça sabit kaldığı arkeolojik kayıtlardan bilinmektedir. Örneğin, Eridu şehrinde gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalarda, M.Ö. VI. binyılın sonlarından, Fırat Nehri'nin akışında meydana gelen değişim nedeniyle şehrin terk edildiği M.Ö. III. binyılın sonuna kadar devam eden süre boyunca aynı yerde inşa edilen on altı tapınak dizisi tespit edilmiştir. Bu süre içinde, tapınak bir odadan, şehir ve çevresindeki ova üzerinde yükselen yüksek ve büyük bir ziggurata dönüşmüştür (Garfinkle, 2013: 106). Bu konuyla ilgili olarak Oates görüşlerini şu şekilde açıklamaktadır: "Bilinen en eski şehir merkezlerinin odak noktası bir tapınak veya tapınaklar kompleksidir ve bu modelin kökeni, erken Ubeyd Dönemi yerleşmelerine kadar izlenebilir. Yine de, bu merkezleri teokratik toplumlar olarak nitelenmek veya sıkça yapıldığı gibi, gelişimlerini hızlandıran tek öğenin din olduğunu düşünmek her şeyi çok basite indirgemek olur. Çünkü Mezopotamya'da herhangi bir yerleşimin daha önce orada bulunan bir tapınma yeri çevresinde büyüdüğüne dair bir kanıt yoktur. Tapınak varlığını topluma borçludur, onun tarafından yönetilmektedir ve en erken dönemlerinde karmaşık ve temelde dünyevi olan toplum bünyesinin bir ögesidir" (Oates, 2004: 25). Huot, Thalmann ve Valbelle'ye göre ise, "Mezopotamya şehirlerini teokratik şehirler olarak düşünmekten sakınmak gerekiyorsa da, bu şehirlerin her şeyden önce tanrıların ikametgâhı oldukları düşüncesi bir gerçektir. Şehirlerin kuruluşu her ne kadar kralların eseri ise de, kökenlerinin tanrılara uzandığını gösteren metinler çok sayıdadır" (Huot, Thalmann, Valbelle, 2000: 251). Bu bağlamda, Eski Yakın Doğu edebiyatında tanrıların şehirleri inşa ettiği fikri ile karşılaşılır. Nitekim M.Ö. II. binyıl'da bölgesel krallık haline gelen Babil'de, Yaratılış Destanı'nda Babil şehrinin üstünlüğünü vurgulamak amacıyla, bu şehrin tanrıların yeni taç giymiş kralı olan

Marduk'un evi olarak tanrılar tarafından inşa edildiği anlatılır. Dolayısı ile tapınak, tanrının gerçek ikamet yeri olarak görüldü ve bu yüzden şehir ile tanrısı arasında güçlü bir bağ doğdu. Bu fikir, Yakın Doğu'daki şehir devleti kültürlerinde ortak bir düşünce şekliydi. Bu düşüncenin yansıması olarak şehir içindeki tüm faaliyetler, sakinleri tarafından istikrarın desteklenmesi ve ilahi bir düzeni sürdürme olarak görülürdü. Sistem, gerekli tarımsal işlerin çoğunu gerçekleştiren ve surları inşa etme, kanal bakımı ve hatta askeri faaliyet için çağrılabilen bağımlı geniş bir emekçi kesim tarafından ayakta tutuluyordu. Bunlar, "uzmanlaşmış sınıflar" olarak adlandırılabilir. Bir meslek sahibi olarak metinlerde tespit edilen bu kişiler, en iyi bilgi sahibi olunan ve şehir toplumuna ait ayrıcalıkların tümüne sahip, büyük ölçüde özgür bireyler topluluğu olarak karşımıza çıkar (Garfinkle, 2013: 107).

SONUÇ

Tarihteki ilk şehir, Güney Mezopotamya'da M.Ö. IV. binyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Bu şehir, bir yerleşimin şehir olarak kabul edilebileceğiyle ilgili olarak öne sürülen; yazı, yoğun nüfus, yönetici sınıf, uzman zanaatkarlar, tabakalı toplum yapısı, anıtsal yapılar ve uzak mesafeli ticaret gibi kavramların ilk kez görüldüğü Uruk şehridir. Uruk Dönemi'nin ayırt edici özelliği olan ve Şehir Devrimi adı verilen bu duruma yol açan başlıca etkenler, dini bir merkez ve üretim fazlasının toplanma yeri olarak şehrin ön plana çıkması ve bu durumla bağlantılı olarak yeniden dağıtım otoritesinin ve ticaretin merkezi olarak şehrin önem kazanmasıdır. Ayrıca, iklimdeki küçük dalgalanmaların da çevreden merkeze doğru, yani kırsaldan şehre doğru göç dalgasını başlatarak şehirdeki nüfusun yoğunluğunu artırdığı söylenebilir.

Şehirleşme sürecinin bütününe bakıldığında bu süreçte görülen değişimin sadece şehirlerin kurulmasından ibaret olmadığı, aynı zamanda tarihteki ilk devletin de bu dönemde gelişmeye başladığı görülür. Bu ilk devlet, Geç Uruk Dönemi'nde büyüklüğü yaklaşık 250 hektar ve tahmini nüfusu 40.000 olan Uruk yerleşimi tarafından örneklendirilen bir şehir devletidir. Böylece, şehir devletinin M.Ö. IV. binyılda "şehir devrimi" sırasında Güney Mezopotamya'da ilk kez ortaya çıktığı ve bunun bağımsız, sosyal, ekonomik ve siyasi bir yapı olduğu anlaşılmıştır.

Ubeyd Dönemi ile başlayan Güney Mezopotamya'daki yerleşik hayat süreci, M.Ö. IV. binyılda Uruk'ta şehirli bir dünyanın ve dolayısıyla ilk şehir devletinin doğuşu şeklinde meyvelerini vermiş, M.Ö. III. binyılda Erken Hanedanlar Dönemi'nde

Dünya Tarihi'nde İlk Şehir ve Şehir Devletinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

ise, sözkonusu şehir devletlerinin bu dönemi karakterize etmesiyle altın çağını yaşamıştır. Bu bağlamda, Şehir Devrimi olarak adlandırılan gelişmelerin kökeninin Güney Mezopotamya'da Ubeyd Dönemi'nde başlayan ilk iskân aşamasına kadar uzandığı görülür. Dolayısı ile bu tür gelişmelerin arka planında, yaklaşık olarak iki bin yılı aşkın uzun bir süreçte elde edilen Mezopotamya'daki medeniyet birikiminin olduğu gerçeği yatar. Bununla birlikte, bu topraklarda zaman içerisinde ortaya çıkan sözkonusu gelişmelerin gittikçe katlanarak doruğa ulaşması, kültürel gelişmenin sürekliliği olarak yorumlanabilir.

KAYNAKLAR

- Childe, V. G. (2009). *Tarihte Neler Oldu?*, Çev. Alaeddin Şenel-Mete Tunçay, İstanbul, Kırmızı Yayınları, 5. Baskı.
- Crawford, H. (2010). *Sümer ve Sümerler*, Çev. Nihal Uzan, Ankara, Arkadaş Yayınevi.
- Çevik, Ö. (2005). *Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci: Kuramsal Bir Değerlendirme*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Dolukhanov, P. (1998). *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, Çev. Suavi Aydın, Ankara, İmge Kitabevi.
- Finer, S.E. (1997). *The History of Government from the Earliest Times*, Oxford University Press.
- Garfinkle, S.J. (2013). "Ancient Near Eastern City-States", (Ed.) Peter F. Bang, - Scheidel Walter, *The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean*, New York, Oxford University Press, 94-119.
- Huot, J. L., Thalmann, J.P. and Valbelle, D. (2000). *Kentlerin Doğuşu*, Çev. Ali Bektaş Girgin, Ankara, İmge Kitabevi, 1. Baskı.
- Kamenka, E. (1989). *Bureaucracy*, Oxford, Blackwell.
- Köroğlu, K. (2012). *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 7. Baskı.
- Kuhrt, A. (2009). *Eskiçağda Yakındoğu*, Çev. Dilek Şendil, C.I, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı.
- Maisels, C. K. (1999). *Uygarlığın Doğuşu: Yakındoğu'da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma Kentlere ve Devlete Geçiş*, Çev. Alaeddin Şenel, Ankara, İmge Kitabevi.
- McMahon, A. (2005). "From Sedentism to States: 10,000-3000 BCE", (Ed.) Daniel C. Snell; *A Companion to the Ancient Near East*, Malden, MA: Blackwell Publishing, 20-33.

- Nemet-Nejat, K.R. (1998). *Daily Life in Ancient Mesopotamia*, Greenwood Press.
- Nissen, H. J. (2004). *Ana Hatlarıyla Mezopotamya: Yakındoğu Arkeolojisi'nin İlk Dönemleri (İ.Ö. 9000-2000)*, Çev. Z. Zühre İlgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Oates, J. (2004). *Babil*, Çev. Fatma Çizmeli, Ankara, Arkadaş Yayınevi.
- Van De Mieroop, M. (1997). *The Ancient Mesopotamian City*, Oxford, Clarendon Press.
- Van de Mieroop, M. (2006). *Antik Yakındoğu'nun Tarihi: İÖ 3000-323*, Çev. Sinem Gül, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 1. Baskı.
- Westenholz, A. (2002). "The Sumerian City-State", (Ed.) Hansen, Mogens Herman, *A Comparative Study of Six City-State Cultures an Investigation*, Copenhagen, Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, 23-42.
- Yoffee, N. (2004). *Myths of the Archaic State : Evolution of the Earliest Cities, States and Civilizations*, Cambridge University Press.

SAMSUN'DA BİR BATILILAŞMA ÖRNEĞİ: ESKİ BELEDİYE SARAYI*

Serpil SEYFİ -Ahmet Ali BAYHAN*****

Bu çalışmada XIX. yüzyıldan itibaren batılılaşmanın Anadolu'daki bir örneği olan Samsun Eski Belediye Sarayı'nın tarihi, mimarisi ve cephe tasarımları değerlendirilmiş ve yapının cephe tasarımlarında hâkim olan üslupların neler olduğu ve yapıda meydana getirdiği değişiklikler üzerinde durulmuştur.

Tanzimat reformuyla birlikte Batılılaşma sürecine giren Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki önemli liman kentlerinden biri olan Samsun şehrinde ticari ilişkiler, içerisinde bulunduğu nüfus yapısı, Levantenlerin ve yabancı mimarların faaliyetleri doğrultusunda kamu binaları ve diğer yapı türleri klasik anlayıştan uzaklaşarak, tasarım alanında üslup bakımından değişikliklere gitmeye başlamıştır. Eski Belediye Sarayı Binasının mimarının Mösyö Mimar Riçi olması yabancı mimarların bu dönemdeki etkisine de işaret etmektedir.

Öz

Belediye Binasının plan özelliklerinde belirgin bir üslup değişikliği olmadığı; ancak doğu ve kuzey cephelerinde oryantalizmin mimari öğeleri olan at nalı kemerli pencere ve kapı formlarının, giriş kapısında kullanılan moresk sütun başlıklarının yapı üzerinde üslup açısından değişiklikler meydana getirdiği görülmektedir.

Ayrıca yapının doğu, batı ve kuzey cephelerinde yatay korniş ve dikey plasterlerin birbirlerini keserek yapı yüzeyinde düzenli ve dengeli bölümler oluşturması Neoklasik ve Neorönesans üsluplarının yapı üzerinde meydana getirdiği değişikliğin bir göstergesidir. Eski Belediye Sarayı Binası cephe tasarımında, hem doğu kökenli Oryantalizm hem de antik Yunan ve Roma kökenli Neorönesans ve Neoklasik üslupların bir arada kullanılması yapının Eklektik (seçmeci) anlayışın bir ürünü olduğunun birer belgesi niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler Batılılaşma, Eski Belediye Sarayı, Cephe, Eklektik.

* Bu makale Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda hazırlanan ve 2015 yılında tamamlanan "Samsun'da XIX. Yüzyılda Batı Tesirli Binaların Cephe Mimarisi" başlıklı Yüksek Lisans Tezinden üretilmiştir.

** Gaziosmanpaşa Üniversitesi Zile Meslek Yüksekokulu Mimarlık ve Şehir Planlama Bölümü Mimari Restorasyon Programı, Zile/Tokat, e-mail: serpil.seyfi@gmail.com orcid.org/0000-0002-9902-5309

*** Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Altınordu/Ordu, e-mail: bayhanahmetali@hotmail.com <https://orcid.org/0000-0003-2496-6136>

A WESTERNISATION SAMPLE IN SAMSUN: THE OLD CITY HALL

This study evaluates the history, architecture and frontal designs of the Old City Hall of Samsun, a sample of the westernization in Anatolia which began in the XIX. century, and dwells on the dominant style of these frontal designs and how they changed the building.

Public buildings and other edifices set their classical style aside and began to undergo changes in terms of style of the design in line with trade relations, demographic structure of the city, Levanters and activities of the foreign architects in Samsun which is situated in Anatolia and one of the most important coastal towns of Ottoman Empire that ushered in an era of westernization with the reform of Tanzimat.

Abstract It is seen that there are not any clear-cut style changes in the plan features of the City Hall; however, it can also be seen that window and door forms on the east and the north fronts with horseshoe-shaped cinctures, which are the elements of oriental architecture, and moresque column headings, which are used in the entrance door, provided the building with some changes in terms of style.

Furthermore, on the east, west and north fronts, the fact that horizontal cornices and vertical plasters create orderly and balanced sections by crossing each other on the building surface demonstrates the changes provided by Neoclassical and Neorenaissance styles on the building. The fact that both east-oriented Orientalism and ancient Greece and Rome-oriented Neorenaissance and Neoclassical styles are used together in the frontal design of the Old City Hall Building proves that the building is a product of an eclectic understanding.

Key Words: Westernization, the Old City Hall, Front, Eclectic.

Osmanlı Dönemi Belediyecilik Faaliyetleri

Osmanlı döneminde belediyecilik faaliyetleri Geleneksel Dönem (1299-1839) ve Batılılaşma ve I. Dünya Savaşı Dönemi (1839-1923) olarak iki başlıkta ele alınmaktadır. Geleneksel dönemde Belediyecilik anlayışında en önemli husus, hizmetlerin yürütülmesinde; yerel örgütlenmelerden olan kadılık müesseselerinin, vakıfların, loncaların ve mahallelerin etkin olarak görev üstlenmesidir. Bu yerel örgütlenmeler mahallenin bekçisinin seçiminden mahallenin sosyal yardım faaliyetlerine kadar her türlü işi yapıyorlardı. (Ulusoy ve Akdemir, 2004:148-149). Osmanlı'da Geleneksel Belediyecilik Döneminin yeterince sistematik bir yapı gelişmemiştir. Bununla birlikte Selçuklu zamanında yaşanan bazı siyasal sorunlar yatmaktadır. Anadolu Selçuklu Devletinde vilayetler, bir anlamda yerinden yönetimin esasına göre teşkilatlandırılmış ve bu vilayetler tamamen bağımsız olarak yönetilmişlerdir. Ancak zaman içerisinde vilayetlerin merkeze karşı bağımsız birer beylik haline gelmesi,

Samsun'da Bir Batılılaşma Örneği: Eski Belediye Sarayı

Selçuklu Devletinin parçalanmasında anahtar rol oynamıştır. Bu perspektiften konu değerlendirildiğinde Osmanlı yerel yönetimden uzak kalarak merkeziyetçi bir siyasal sistem kurgulamıştır (Atasoy, 2009:10-11). Bu yüzden de Türkiye modern belediyecilik anlayışı ile karşılaşması için Tanzimat dönemine kadar beklemek durumunda kalmıştır. Bu dönemde şehrin karar alıcıları ve bürokratlar yerel yönetimde batıdaki gibi özerk bir yapıya geçiş yapmak yerine, modern ve sistematik şehirler kurmaya odaklanmışlardır (Kalabalık, 2005:52). Bu kapsamda; 1857 tarihli nizamname uyarınca İstanbul, 14 belediye dairesine bölündü. Fakat sadece 6. Daire-i Belediye'den bahsedilen nizamnamede diğer dairelerin yavaş yavaş teşkil edileceği belirtiliyordu. "6. Daire-i Belediye"nin adı Fransa'dan ve Paris'teki en başarılı yerel yönetim bölgelerinden, kent merkezindeki "Sixeme Arrondissement" 6. Bölge Belediyesi'nden alınmıştır. Sonrasında 1868 tarihli Dersaadet İdar-i Belediye Nizamnamesi ile diğer dairelerde faaliyete geçirildi. 1864 Vilayet Nizamnamesi taşra belediye teşkilatına ait ilk hükümleri içerir (Lewis, 1996:394-395). Bu dairelerin açılması ile birlikte ilgili hukuki düzenlemelerde artmasına rağmen Altıncı Daire-i belediye merkezi hükümetin bir şubesi olmaktan öteye gidememiştir (Ortaylı, 1990: 64). Osmanlı'da taşra teşkilatında ki belediyecilik uygulamaları da 1860'lı yılların sonunda başlamıştır. 1864 yılında yürürlüğe konulan Vilayet Nizamnamesine göre her köy bir "daire-i belediye" sayılmıştır. Bunun dışında şehir ve kasabalara belediye kurulmasına yönelik bir hüküm bulunmamaktadır (Tümerkan, 1946:37).

Osmanlı döneminde ki belediye binalarını mimari açıdan batığımızda; Altıncı Daire-i Belediye'nin toplumun ihtiyaç duyduğu sosyolojik, siyasal ve ekonomik ihtiyaçları göz önünde bulunduran bir mimari ile yapıldığı görülmektedir. Altıncı Daire-i Belediye, Şişhane meydanında Meşrutiyet ve Yolcuzade İskender Caddelerinin kesiştiği noktada yer alır. Eduard Blacque Bey'in ilk başkanlığı döneminde (1879-1883), İstanbul'da başka eserlerde de imzası olan mimar Giovanni Barborini tarafından inşaa edilmiştir. Dik eğimli bir arazide yer alan yapı, Şişhane meydanından merdivenlerle çıkılan yüksek bir platform üzerine yapılmıştır. Bina önemli işleviyle bulunduğu semte de adını vermiş ve Meşrutiyet Caddesi'nin başlangıcı "Daire" olarak isimlendirilmiştir. Bina simetrik cephesi, geniş kat silmeleri, saçak silmeleri, köşe plastları, pencere korkuluk ve alınlarıyla dönemin Fransız etkisiyle yapılmış Beyoğlu mimari eserlerinin bir parçasıdır (Toprak, 1994). Yine aynı dönemde taşrada yapılan belediye binalarından önemli üsluba sahip olanlardan biride Bursa Belediye binasıdır. 1867 yılında kurulan Bursa Belediyesi'nin binası, 1880'de Ahmed Vefik Paşa'nın Vali, Hüseyin Hüsnü Efendi'nin Belediye Başkanı olduğu dönemde inşa edilmiştir. Bina yapım tekniği ve dış cephe özellikleri bakımından, 18. y.y. dan itibaren Osmanlı

mimarisinde görülmeye başlayan Batılılaşma eğilimlerini yansıtmaktadır. Osmanlının farklı dönemlerine ait özelliklerini bir arada görebileceğimiz Bursa Belediye Binası, Nafia Nazırı İbrahim Edhem Paşa tarafından 1873 Viyana Uluslararası Sergisi için hazırlatılan “Usul-i Mimar-i Osmanî” adlı yapıtta savunulan “Neo Osmanlı” kuramını sergileyen bir bina olarak karşımıza çıkmaktadır (Bursa Kültür Varlıkları Envanteri: Anıtsal Eserler, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları,269). Ayrıca Bursa da sosyolojik ve coğrafi anlamda önemli bir konuma sahip olan İnegöl’de belediye örgütü Hüdavendigar Vilayeti Salnamesine göre 1870’li yıllarda inşa edilmiştir. Kurulduğu yıllarda öncelikle çarşı içinde ki bir binada hizmet veren belediye daha sonra 1884 yılında tek katlı bir binaya nakledilmiştir. Bu bina ihtiyaca cevap veremediği için 1924’te otel olarak kullanılan bir binaya taşınmıştır ve bu binada 1992 yılına kadar hizmet vermiştir. Bu bina otel olarak planladığı için oldukça ilginç bir mimariye sahiptir. Üç katlı açık bir orta avlu etrafında gelişen bir yapıdır. Binanın plan kurgusu Osmanlı son dönem iç avlulu şehir hanlarına benzemektedir. Belediye hizmetlerini tam olarak karşılamak için farklı zamanlarda binaya ek ilaveler yapılmıştır. (Yazıcı, 2010:20-23). Anadolu’daki bir diğer önemli belediye binası da Sivas Belediye binasıdır. Geç dönem Osmanlı kamu yapılarında karşılaştığımız mimari formların dışına çıkmayan Sivas Belediye binasının yapımına 1913 yılında başlanmış ve I. Dünya savaşı ile Kurtuluş savaşından dolayı inşası oldukça uzun sürerek 1923 yılında tamamlanmıştır. Sivas Belediye binası kareye yakın bir plana sahip, bodrum, zemin ve zemin üstünde bir kattan meydana gelmektedir. Doğu-batı eksenine yerleştirilmiş, katlar arasında geçişi sağlayan çift kollu merdivene sahip koridor ve koridor çevresine yerleştirilen odalardan meydana gelen plan şeması ile dönemin kamu eserleri arasında belirgin bir farkı bulunmamaktadır. Dört cephesinde de dışa açıklığı sağlayan pencerelere sahip olan yapıya doğu (ön cephe) ve batı cephelerinde bulunan birer kapı ile giriş yapılmaktadır. Dört cephesini dolanan saçağı, yatay olarak tüm cepheleri iki bölüme ayıran silme hattı, teğet kemerli pencereleri, dışa taşkın giriş bölümünde yer alan ve Selçuklu-Osmanlı taş süsleme sanatına gönderme yapan süsleme detayları ile eser, dönemin adıyla “Millî Mimari Rönesansı” üslubuna uygun olarak tasarlanmış, dönemin mimari eğilimine uyum göstermiştir (Kolay, 2016:489). Trabzon’da ise tam olarak bir belediye binası olmamakla beraber diğer kamu binaları belediye hizmeti için kullanılmıştır. Trabzon’daki meydan alanı, kentin doğu yönünde, yaklaşık aynı doğrultuda bulunan Belediye Meydanı olmuştur (Yazıcı, 2008:949). Sonuç olarak “*Tanzimattan Cumhuriyet’e uzanan süreçte önemli bir yer tutan yerel yönetimler ile bu yerel yönetimlerin belediye dairesi olarak tanımlanan binaları dönemin önemli kamu yapılarıdır.*

Samsun'da Bir Batılılaşma Örneği: Eski Belediye Sarayı

Belediye binaları yerleşim bölgesinin merkezinde meydan düzenlemesinin ana elemanlarından biridir. Bu binalar dönemim sivil mimarlık/konut örnekleri ile benzer özellikler taşımaktadır. Bağımsız olarak inşa edilen belediye binaları olduğu gibi, bazı konutlarında bu amaçla işlevlendirildiği anlaşılmaktadır.” (Yazıcı, 2010:23)

Samsun'un Önemi ve Eski Belediye Sarayı'nın Tarihçesi

Samsun sahip olduğu coğrafi konumu ile ilk çağlardan itibaren Karadeniz bölgesinde önemli bir liman şehri olarak görülmektedir. Birçok farklı medeniyet gibi, Atinanılar da Amisos adını verdikleri ilk ticaret kolonisini M.Ö. 5. yüzyılın ortalarında Samsun'da kurmuşlardır. İç bölgelerle ulaşımının kolay olması, Basra, Bağdat, Urfa, Diyarbakır ve diğer şehirlere uzanan ticaret yolunun denize açılan kapısı konumunda bulunması Samsun'un önemini arttırmıştı (Tellioglu, 2011:27-35). Bu bakımdan Samsun'un gelişimi, Trabzon'un aksine dış ticaretten değil, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı tarımsal üretiminde görülen artışa paralel olarak gerçekleşen iç kaynaklardan ortaya çıkmıştı (Baskıcı, 2005:86-87). 19. Yüzyılın sonlarında Buharlı gemilerin ticaret yollarında yeni alternatifler yaratmak için başladıkları Karadeniz seferleri ile de Samsun hem iç hem de dış Pazar için önemli bir liman kentine dönüşmüş ve şehirde büyükelçilikler açılmaya başlamıştır. Diğer taraftan Samsun'un çok uluslu nüfus yapısı göz önüne alındığında her geçen gün büyümesi doğal bir sürece dönüşmüştür. Çok uluslu ticari faaliyetler yürütmek ve farklı uluslardan gelen insanlara hizmet vermek için Samsun'da Belediye çalışmaları daha önemli bir konuma kavuşmuştur (Yılmaz, 2014:58-65). Samsun sahip olduğu coğrafi konumu ile ilk çağlardan itibaren Karadeniz bölgesinde önemli bir liman şehri olarak görülmektedir. Birçok farklı medeniyet gibi, Atinanılar da Amisos adını verdikleri ilk ticaret kolonisinin yanında M.Ö. 5. yüzyılın ortalarında Samsun'da kurmuşlardır. İç bölgelerle ulaşımının kolay olması, Basra, Bağdat, Urfa, Diyarbakır ve diğer şehirlere uzanan ticaret yolunun denize açılan kapısı konumunda bulunması Samsun'un önemini arttırmıştı (Tellioglu, 2011:27-35). Bu bakımdan Samsun'un gelişimi, Trabzon'un aksine dış ticaretten değil, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı tarımsal üretiminde görülen artışa paralel olarak gerçekleşen iç kaynaklardan ortaya çıkmıştı (Baskıcı, 2005:86-87). 19. Yüzyılın sonlarında Buharlı gemilerin ticaret yollarında yeni alternatifler yaratmak için başladıkları Karadeniz seferleri ile de Samsun hem iç hem de dış Pazar için önemli bir liman kentine dönüşmüş ve şehirde yabancı büyükelçilikler açılmaya başlamıştır. Diğer taraftan Samsun'un çok uluslu nüfus yapısı göz önüne alındığında her geçen gün büyümesi doğal bir sürece dönüşmüştür. Çok uluslu ticari faaliyetler yürütmek ve farklı uluslardan gelen insanlara hizmet vermek

Serpil SEYFİ-Ahmet Ali BAYHAN

için Samsun'da Belediye hizmetleri daha önemli bir konuma kavuşmuştur (Yılmaz, 2014:58-65). Bu kapsamda modern bir belediye binasına ihtiyaç doğmuştur.

Samsun'un Pazar Mahallesi, Necip Bey Caddesi'nde bulunmakta olan Eski Belediye Sarayı, Gabilizade Necip Bey tarafından 1913-1915 yıllarında inşa ettirilmiştir. Mimarı İtalyan Mimar Mühendis Mösyö Riçi'dir (Sarısakal, 2002: 285); ancak Riçi ismine başka bir kaynaktan rastlanılmamaktadır. Osmanlı arşivlerinde Dosya No 1834, Gömlek No 54 olan belgede yeni inşa edilen Samsun Hükümet Konağı'nın inşaat masrafları ve tesviyesi ile ilgili bilgiler mevcuttur; fakat belgede böyle bir isimden bahsedilmemektedir. Kütüphanelerde yapılan kaynak taramalarında da bu isme rastlanılmamıştır. Riçi isminin doğru bir yazım şekliyle günümüze gelmemiş olabileceği veya Sarısakal'ın yazım yanlışı yapmış olacağı ihtimaller dâhilindedir. Ayrıca sadece Mösyö Riçi şeklinde tabir edilen kişinin bir soyadının da belirtilmemesi bu şahısla ilgili bilgilere ulaşmamızı zorlaştırmıştır. Eski Belediye Binası üzerindeki üslupsal değerlendirmeler yapının yine yabancı bir mimar tarafından inşa edilmiş olabileceği fikrinden bizi uzaklaştırmamaktadır.

Yapının balkon korkulukları üzerinde Osmanlı arması kullanılmıştır. Armanın altında iki satır Osmanlıca kitabe bulunmaktadır.

۱۳۲۹

۱۳۳۱

سلطانمحمدرشادخانخامسحضر تارنيك زمانسلطنته
كابليزادهنجيبافنديك اشناي رياستدهانشاولنمشدر

Bu kitabede "1329-1331 *Sultan MehmedReşad Han Hamis Hazretlerinin Zaman-ı Saltanatında KabilizadeNecib Efendinin esnai Riyasetinde inşa olunmuşdur.*" ibaresi yazılıdır. Günümüzde Samsun Büyükşehir Belediyesi Başkanlık binası olarak kullanılmaktadır (Duymaz, 2006: 458 Kitabenin tekrar okunması Nevşehir Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi Emine Mutlu'nun yardımlarıyla yapılmıştır).

Plan Özellikleri

Yapı, doğu-batı doğrultusunda 26.20 x 24.75 m. kuzey-güney istikametinde 15.80 x 16.05 m. boyutlara sahip kareye yakın dikdörtgen formda olup; kırma çatıyla örtülüdür (Çizim 1). (Yapı üzerinde ilgili kurum tarafından ölçü alma işlemine izin verilmediği için Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu arşivindeki ölçülere bağlı kalınmıştır).

Yapı, zemin kat itibariyle iç mekân düzenlemesi bakımından girişten sonra dikdörtgen bir hol ve onun etrafında doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen odalardan müteşekkil bir düzen ihtiva etmektedir. Yapının kuzey-batı ve güney-batı kenarlarındaki odalarının kuzey-güney yönlü yerleştirilmiş olduğu görülür. Bugün

| 36

Samsun'da Bir Batılılaşma Örneği: Eski Belediye Sarayı

zemin kat odaları, dükkân olarak kullanılmaktadır. Birinci kat ise; doğu-batı ve güney doğrultuda 'L' şeklinde uzanan bir hol (günümüzde burası bekleme mekânı olarak faaliyet göstermektedir) ile bu holün sağında büyük bir toplantı salonu sol tarafında da dört adet küçük oda şeklinde bir düzen sergilemektedir (Çizim 1). Üst kata geçişler, batı tarafta güney-batı yöndeki oda ile hol arasındaki merdivenlerden sağlanmaktadır. İkinci katta ise kuzey-doğu yönde başkanlık makamı, onun gerisinde dinlenme salonu bulunurken, orta ekseninde kuzey-güney doğrultusunda ovalleştirilerek genişletilen bir hol ile sol tarafta da orta eksenin genişletilmesiyle başkanlık makamı gibi asimetrikleşen doğu yönde bir oda ve güney tarafta iki dikdörtgen odaya yer verildiği görülmektedir. Batılılaşma süreci ile Nuruosmaniye Camiiindeki yarım daire biçimindeki avlu ve aynı şekilde dışarı taşırılan mihrap nişi (Bakır, 2013, 85) ve daha sonra sivil mimariye sirayet eden Barok tesirle köşeleri pahlandırılarak oval forma ulaşılan orta sofalı Türk evini (Bakır, 2013, 47) akla getirmektedir. Bu durum plan üzerinde az da olsa batı etkisinin varlığının bir kanıtı niteliğindedir.

Yapının doğu ve batı yönlerde bulunan iki adet giriş kapısı bulunmaktadır. Bu girişlerden batı yöndeki giriş kapatılmış (Resim 14) ve batı yönden yeni Belediye binası ile bağlantılı bir tüp geçit oluşturularak yapının orijinal kimliği büyük oranda zedelenmiştir (Çizim1-5) (Resim 10-12).

Cephe Düzeni ve Süsleme Özellikleri

Bina üç katlı olarak inşa edilmiştir. Kareye yakın dikdörtgen formlu olan binanın cephe tasarımlarında benzer unsurlar kullanılmıştır.

Yapıya giriş doğu yönden sağlanır. Doğu cephede dikey plaster ve yatay kornişlerin üç kat boyunca uzanarak birbirlerini kesmesi neticesinde, cephede bölümler oluşturulmuş ve aksiyal bir görünüm elde edilmiştir. Bu bölümler içerisine her katta ikişer pencere yer alırken; orta eksenindeki balkonlu alanlarda ve giriş kısmında birer kapı açıklığı bulunmaktadır.

Cephenin simetrik ve aksiyal yüzeylere bölünmesi Rönesans ve Neoklasik cephe anlayışına işaret etmektedir.

Bu cephede; girişte dört bölüm halinde yerleştirilmiş camekânlı dükkân birimleri bulunur. Birinci katta orta ekseninde balkon ve onun sağında dört ve solunda dört olmak üzere ikili düzende yerleştirilmiş, toplam sekiz pencereye yer verilmiş ve ikinci katta da aynı yerleşim düzenine sadık kalınarak bir ve ikinci katta toplam iki balkon ve on altı adet pencereye yer verilmiştir.

Doğu cepheyi giriş katından itibaren incelediğimizde; cephenin orta aksına yerleştirilmiş bir ana giriş kapısının mevcut olduğu görülmektedir (Resim 1-7).At nalı kemerli olan bu kapı, önde bağımsız iki kalın, kare ayak ve moresk başlıklı, silindirik

gövdeli iki sütunla birlikte dikdörtgen bir şema oluşturmaktadır. Söz konusu portal; dışarıya doğru taşıntı yaparken (Resim 7-8), kapı yönünde yapıyla kaynaşmış kare sütunlarla portal tamamlanmaktadır (Resim 9). Binanın taç kapısını oluşturan kemerler öne düz, yanlara at nalı olarak açılmaktadır. Burada at nalı kemer ve moresk sütun başlığının kullanımı oryantalist bir tasarım anlayışının yapıya hâkim olduğunun göstergesidir. Kapıyı şekli boyunca çevreleyen bir bordür bulunmaktadır. Kapının yuvarlak kısmını çevreleyen dikdörtgen şekilli silmeler birbirine bağlanarak kapının iki tarafından aşağıya kadar uzanmaktadır. Kapı kemerini sarmalayan, kare panoların birleşimiyle meydana gelen dikdörtgen çerçeve, üzengi taşına kadar devam etmektedir. Kapının önündeki kare ayaklar üzerinde alt kısımdan itibaren süslemelere yer verilmiştir (Resim 9). Kare sütunun üst kısmındaki bordür içinde kenger dal ve yapraklarından oluşan girift bir bitkisel kompozisyon bulunmaktadır. Buradaki bordürün altını destekleyen bir bileziğe yer verilmiştir. Sütunun üstünde yine aynı düzenlemeye sahip bir bordür ve bunun içinde ise yukarı bakan kenger yaprağı motifleri ve aralarında daha küçük, beş yapraklı kengerler bulunmaktadır. Bunlar sırayla bir büyük bir küçük çiçek şeklinde yerleştirilmiştir.

Lale Devri eserlerinde süsleme anlayışı da değişmeye başlamıştır. Mimari süslemelerde; kartuşlar, C ve S kıvrımları ve akant yapraklarının kullanımı yaygınlaşmıştır (Eyice, 1978-1980:165). Kenger motifinin bu yapıda tercih edilmesi yine batılı üslupların etkisi olarak değerlendirilebilir. Bu çiçeklerin uzantısında sütunun yüzeyinde dikdörtgen çerçeve içinde küçük geometrik bir pano bulunur. Bu panonun devamında kırık hatlı "Z" şeklinde yukarı doğru daralan bir motif ve onun en üst kısmında at nalı şeklinde bir (Resim 8) düzenlemeyle mağrip etkili bir tasarım elde edilmiştir.

Sütunun yukarısında, dört sıra boyunca kabartma şeklinde düz dört şerit şeklinde bir düzenlemeye ve iki sıra taş silmeye yer verilmiştir. Devamında sütun başlığının alt kısmında iki sıra halinde uzanan plastik etkili bir şerit üzerinde, dış bükey bir düzenleme söz konusudur. Bunu yatay şeritler takip eder. Bu motifin devamında yüzeyden dış bükey ve dikey olarak uzanan lotuslara yer verilmiştir.

Kapının sağ tarafında iki ve sol tarafında iki olmak üzere toplam dört dükkân bulunmaktadır. Dükkânları birbirinden dikey hatlı uzanan plasterler ayırmaktadır. Bu plasterler üzerinde de süslemelere yer verilmiştir. Plasterler alttan itibaren bir kaide görevi yapan kısmının kare olduğu ve gövde kısmının ortasında kaplama şeklinde beş adet, kare taş süslemenin var olduğu görülmektedir. Bu taş kaplamanın iki tarafında birer adet sütunceye yer verilmiştir. Bu süslemenin üst kısmına bir pano yerleştirilmiş

Samsun'da Bir Batılılaşma Örneği: Eski Belediye Sarayı

ve içerisinde dört yönlü uzanan kenger dal ve yapraklarından oluşan bitkisel kompozisyon oluşturulmuştur (Yaban enginarı yaprağı biçiminde bir bezeme örgesi. İlk kez Antik Yunan Sanatı'nda kullanılmış, Avrupa'da XIX. yüzyılın sonuna kadar uygulanması sürmüştür. Özellikle korint sütun başlıkları üzerinde görülür) (Tanyeli, Sözen, 2012:18). Bu kompozisyonun devamında yine dikey lotuslardan oluşan bir süsleme bulunmaktadır (Resim 7).

Yapının giriş kısmını oluşturan kare sütunlar birinci kattaki balkonu taşımaktadır. Korkuluklarda iki sıra halinde geometrik taş bir dekorasyon dizisi mevcuttur. Bu dizi arasındaki bölümlerde küçük üçgen motifleri ile plastik bir görünüm elde edilmiştir. Alttaki sütunların üzerine denk gelen korkulukların köşe kısmında sütun başlığı görünümü oluşturulmuştur. Bu sütun başlığı görünümündeki dikdörtgen köşe korkuluğu üzerinde; panoda yuvarlak kemer içine yerleştirilmiş üç dilimli kemer motifi yer almaktadır (Resim 1-4).

Giriş katla birinci katı yatay saçakta da palmet dizisinden oluşan bir kompozisyon birbirinden ayırmaktadır (Resim 5).

Birinci katın orta ekseninde balkon bulunurken; pencerelerin dördü balkonun sağında, dördü de solunda olacak şekilde teşkilatlandırılmıştır. Pencereler, at nalı kemerlidir ve pencerenin üst kısmından itibaren alınlıklarını kuşatacak şekilde üzengi taşına kadar uzanan dikdörtgen bir çerçeve pencereyi sarmalamaktadır. Pencerelerde iki renkli taş kullanımı dikkat çekicidir. Pencerenin plasterler kısımları sütunce formunda ve düz başlıklı olarak yapılmıştır. Pencere denizliklerinin alt kısımları da, yarım yuvarlak ve istiridye şeklindedir. Bu dilimli bezeme Doğu mimarisine ait bir unsurdur. Bu kattaki balkon kapısının, basık kemerli kısmında aşağıya bakan ters palmet dizisi bulunur (Bir sapın iki tarafından simetrik olarak sıralanmış uzunca yapraklardan oluşan üsluplaştırılmış bitkisel bezeme ögesi. En eski Mezopotamya uygarlıklarından başlayarak tüm çağlarda ve üsluplarda görülür) (Sözen, Tanyeli, 2012:18). Bu katta üst kat balkonu taşıyan kırık hatlı volütlere yer verilmiştir. Ayrıca bu kattaki plasterler üzerindeki kare panolar içerisinde palmiye dal ve yapraklarından oluşan bitkisel süslemeli kompozisyonlar bulunmaktadır (Resim 6).

İkinci katı birinci kattan ayıran bordürde damla motifli süsleme kuşağı cephe boyunca uzanmaktadır.

İkinci katta da pencere ve uygulaması dikkat çekicidir. İkinci katla birinci kattaki pencere uygulamalarının birbirinden farklı şekilde olması cephede hareketlilik sağlayan unsurlardandır. Bu katta dikey uzanan plasterlerin üzerinde yer alan panolarda ise; geniş yapraklı kenger yapraklarının ve dallarının dört yönlü uzandığı ve uzanan dalların birleşerek dairesel motifler oluşturduğu bitkisel dekor bulunmaktadır.

Burada balkon yine orta aks boyunca devam eder. Bu kattaki balkon korkulukları ve düzenlemesi ikinci katın balkonundan farklı yapılmıştır. Balkon önde ikisi bağımsız kare, ikisi yapıyla bütünleşmiş dört sütunla oluşturulmuştur. Balkon dört sütunun desteklediği üç sivri kemerli olarak ön cepheye ve birer sivri kemerle de yanlara açılmaktadır. Bu kemerlerden ortadaki sivri kemerin kilit noktası düğüm Dügüm motifi; şeklidir (Resim 2-4). Hitit, Mısır sanatı da dâhil olmak üzere Yunan, Roma, Sasani, Bizans gibi Akdeniz uygarlıklarında ayrıca İslam sanatında da kullanıldığını görmekteyiz. Emevi ve Endülüs Emevi, Abbasi devrinde de kullanılmaya devam etmiştir. Türk İslam öncesi dönemlerde de sanat eserlerinde karşılaşılmıştır. (Alev Çakmakoglu Kuru, Orta Çağ Anadolu Türk Mimarisinde Dügüm Motifi ve İkonografisi, Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, S.51, 2008, 24-25.) Yandaki sivri kemerlerin üst kısmında yuvarlak çerçeve içinde ortada bir üçgenden gelişen geometrik bir motif, bu motifin etrafını çevreleyen birbirine geçmeli geometrik bir zincir dekorasyonu bulunmaktadır. Kare sütunların başlığının alt kısmında palmet ve rumilerin girift bir kompozisyon oluşturduğu bir bordür vardır. Buradan yukarı doğru kademeli bir daralma söz konusudur. Sütunun üst kısmında başlık gibi duran bir pano ve devamında geometrik geçmeli zincir motifli bir pano yer almaktadır. Önde silindirik gövdeli iki granit sütun ortadaki sivri kemerleri taşımaktadır. Bu iki sütun düz başlıklı yapılmış, sütunların aşağı kısmı bombeli, kaidesi da kare şeklindedir. Onların uzantısında bulunan korkuluklardaki dikdörtgen panoda yaprak motifine yer verilmiştir. Bu panonun iki yanındaki alanlarda ise; birbirine geçmeli motiflerle üçgen motifi oluşturulmuştur. Kalın sütunların alt kısmına gelen panoda da geometrik bir motif ve kıvrık dallı bitkisel bir süsleme yer almaktadır. Yaprak motiflerinin arasında kalan kısımda yapının kitabesine ve kitabe üzerinde Osmanlı armasına yer verildiği görülmektedir (Resim 3-4).

Balkon kemerlerinin üst kısmında, bir kuşak ve bu kuşakta birbirine geçmeli zincir şeklinde bir düzenleme söz konusudur. Daha yukarıda küçük şerit bordürde iç bükey mukarnas yuvalarını hatırlatan ya da üçlü kemer şeklinde bir kuşak uzanır. Onun devamındaki bordürde de önceki kuşaktaki bu şeklin geniş hali görülmektedir. Yapının üst kısmında dendanlara yer verilmiş ve bu dendanlar batı ve kuzey cepheleri de taçlandırmaktadır. Çatı kısmındaki dendanlarda yapının kalevâri bir görüntüye sahip olmasına neden olmuştur.

İkinci kattaki pencere düzenleri de simetrik olup, dikdörtgen ve basık kemerli forma sahiptirler. Pencerelerin denizlik kısımları yalın ancak alt kısımlarında yaprak motiflerine yer verilmiş, ayrıca yanlara uzanan uç kısımları üçgen motifi ile tezyin

Samsun'da Bir Batılılaşma Örneği: Eski Belediye Sarayı

edilmiştir. Denizliğin aşağıya uzanan uç kısımlarında ise; üzerinde dikey çizgiler olan kare ve devamında daire şeklinde sonlanan bir süsleme ile karşılaşılır. Buradaki pencerelerin kilit taşında da, kemer sorgucuna yer verilmiştir. Bu sorguçlar Neobarok etkilerin varlığına işaret etmektedir. Pencerelerin alınlıklarını çevreleyen çatı formunda başlayıp pencere kemerlerinin üzengi taşına kadar inen sarmal plasterler, pencere çevresinde bir ahenk oluşturmaktadır.

Çatı saçağının altında mukarnas yuvaları ve palmetlerin birleşmesi ile oluşan dekoratif yatay bordür kuşağı uzanır. Burada dikkat çekici unsurlardan birisi de yapıyı dikey olarak bölen plasterlerin çatı kısmında bulunan kavuk şeklindeki öğelerle birleşmesidir. Balkon sütunlarının devamında aynı uygulamaya yer verilmiştir. (Çizim 2-5). Bu plasterlerin üzerinde kenger motiflerinin dört yönlü uzandığı ve dallarının birbirine bağlanarak dört yönlü dairesel motifler oluşturduğu süsleme pano içerisine yerleştirilmiştir.

Yapının batı cephesi yeni belediye binasıyla bağlanan bir geçitle orijinalliğini kaybetmiştir (Resim 10). Bu yönde dört basamakla ulaşılan bir girişin olduğu ve sonradan bu kapının kapatılmış olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır (Resim 14). Burada giriş katta dört küçük ve dört büyük olmak üzere toplamda sekiz pencere bulunurken; birinci katta dört, ikinci katta beş pencere mevcuttur. İkinci kata nazaran birinci kattaki bir pencere eksikliği tüp geçitin burada açılmasıyla ilgili olmalıdır. Ana cepheyle bezer nitelikler taşıyan bu cephe ona nazaran daha sade ele alınmıştır. Cephe dikey ve yatay hatlarla yine hareketlendirilmiş ve üç yatay kuşakla altı dikey kuşakla beş bölümlü hale getirilmiştir. Bu cephede giriş katta pencereler yere kadar uzanmakta olup; dikdörtgen ve basık kemerli pencere formundadır.

Bu pencerelerin kilit taşlarında düz bir kemer sorgucu bulunur ve bu pencerelerin alınlık kısımlarında daha küçük basık kemerli pencerelere yer verilmiştir. Alınlık niteliğindeki bu küçük pencerelerin çerçevesi de kendi formunda ama kırık hatlı olarak değerlendirilmiştir. Birinci katta dört adet dikdörtgen, pencere bulunur (Resim 10-11-12).

Birinci katta da ikiz pencere düzenlemesi söz konusudur. Pencereler dikdörtgen formdadır. Pencereleri birleştiren ara plasterin üzerindeki dekoratif amaçlı sütunce formunda dikey bir süsleme meydana getirilmiştir. Pencere denizlikleri çok sade ele alınmıştır. Bu ikili pencerelerin etrafını dış kısımdan itibaren kırık hatlı olarak uzanan, pencerenin orta kısmına kadar inmeden pencereyi üç yönden saran ve uç kısmı oval şekilde sonlanan bir silme kuşatmaktadır (Resim 11-12). Birinci katta orta kısım yeni belediye binasıyla bağlantı yapılmış ve buradaki orijinal görüntü yok olmuştur. Birinci katla ikinci katı birbirinden ayıran yatay kornişte de tek sıra halinde at nalı kemer

formunu da anımsatan bir niş kuşağı uzanır. Dikey bordürle kesiştikleri noktalar yine burada sütun kullanıldığı izlenimini verir. Sütunların alt kısımlarında altıgen süslemeler ve at nalı kemer formunda şekiller yer almaktadır (Resim 16).

Giriş katla birinci katın pencereleri aynı düzende oluşturulmuştur. Farklı olarak orta ekseninde bir ikiz pencere kullanımı söz konusudur. İkinci katta kornişteki düzenlemede ikili mukarnas yuvaları arasında kalan kısımlarda palmet ve rumilerin kullanıldığı bitkisel bir tezyinat vardır. Ayrıca bu cephenin de süsleme açısından zengin olduğu plasterler üzerinde kalan yarım bitkisel ve geometrik motiflerden anlaşılmaktadır (Çizim 4).

Kuzey cephe; doğu cepheye benzer öğelere sahiptir. Dört dikey bordürle üç bölüme ayrılmış olan cephede her katta yanlarda ikişer, orta da birer pencere ile toplamda beşer pencere bulunmaktadır. Bu cephedeki pencereler doğu cephedeki pencere formlarıyla benzerlik göstermektedir. Giriş katında üç bölümlü bir dükkân bulunmaktadır. Cepheyi bölen plaster ve saçakların kesiştiği noktalarda panolara yer verilmiştir. Giriş katın bitimindeki sütunların üzerinde alttan itibaren kare bir kaide onun üzerinde kare bir pano, devamında ortada dikdörtgen ve devamında altı adet kare sütun iki yanında da birer sütunce bulunmaktadır. Bunların yukarısında dikdörtgen pano ve panonun içerisinde dört yönde birer çiçek dallarından oluşan girift bir kompozisyon bulunur. Onun üzerinde de dikey hatlı olarak uzanan lotuslar yer almaktadır. Daha üstte de düz yatay hatlı korniş dolanır. Giriş katla birinci katı palmet motiflerinin oluşturduğu yatay bordür ayırmaktadır. (Resim 15-17).

Birinci kattaki pencereler at nalı kemerlidir ve pencerelerin denizlik bölümlerinin alt kısmı dilimli istiridye şeklinde olup; doğu cephenin birinci katındaki pencere düzeni ile aynı şekilde değerlendirilmiştir. Buradaki plasterler üzerinde de doğu cephedeki pano içerisinde palmye motifleri ile oluşturulmuş kompozisyon aynı şekilde uygulanmıştır. İkinci kattaki dikey uzanan yüzeyden taşkın plasterlerin alt kısımları aynı zamanda birinci kattaki plasterlerin başlığı görünümündedir. Bu kısım dikdörtgen bir pano olup; içinde kenger yaprağı ve dallarının girift düzenlemesiyle zengin bir görünüm elde edilmiştir. İkinci katta da ana cephedeki pencere düzeni tekrarlanmıştır. Sadece orta eksenindeki pencere yuvarlak kemerli ancak yine pencere denizliğinin alt kısmı istiridye dilimli ve bombeli olarak yapılmıştır.

Samsun'da Bir Batılılaşma Örneği: Eski Belediye Sarayı

Bu katın saçağını üç cepheyi dolanan mukarnas yuvaları ve palmetlerin oluşturduğu bordür kuşağı dolandır.

Güney cephede herhangi bir kapı veya pencere açıklığı bulunmamaktadır (Resim 18) (Çizim 3-6). Burada Mustafa Kemal Atatürk'e ait altı satırlık bir yazı bulunur. Atatürk'ün yazısı şöyledir:

Ben Samsun'u ve Samsun halkını gördüğüm zaman memlekete ve millete ait bütün tasavvurlarımın kararlarımın herhalde yerine getirilebilir olduğuna bir defa daha kuvvetle inanmışım, Samsunluların hal ve durumlarında gördüğüm gözlerinde okuduğum vatanseverlik, fedakârlık, ümit ve tasavvurlarımı müspet bir inanca götürmeye yeter olmuştu...

24 EYLÜL 1924 SAMSUN

Malzeme ve Teknik

Yapı kesme taş malzemeye kargir olarak inşa edilmiştir.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun XVIII. yüzyıl içerisinde siyasi, ekonomik ve askeri alanlarda güçsüzleşmesi Batıdaki gelişmeleri takip etmek için yönünü batıya çevirmesine neden olmuştur. Bu da Osmanlı İmparatorluğu içerisinde sosyal alanlarda büyük değişimleri de beraberinde getirmiştir.

Osmanlı Başkenti İstanbul'da mimari ve diğer sanat alanlarında başlayan değişim sürecinin diğer kentlerde de kendini göstermesi daha çok XIX. yüzyıl içerisinde gerçekleşmiştir. Bu değişimi gösteren Anadolu'daki örneklerden bir tanesi de Samsun şehridir.

XIX. yüzyıl içerisinde hem konumu, hem de etnik yapısı itibariyle dikkat çeken Samsun şehri İmparatorluğun içinde bulunduğu sosyal, ekonomik ve siyasi ortamdan büyük oranda etkilenmiştir.

Bu değişimin önemli örneklerinden olan Samsun Eski Belediye Sarayı Binası, Eklektik anlayışın önemli temsilcilerindendir. Cephe tasarımlarında Oryantalist, Neorönesans, Neoklasik ve Neobarok öğelerle zengin bir mimari örnek olmuştur.

Bu yapı dönemin önemli bir yapısı olduğu için üzerine birçok akademik çalışma yapılmıştır. Kolay (2017) tarafından yapılan "Geç Dönem Osmanlı Mimarisinde Oryantalist Üslupta Bir Örnek: Samsun Belediye Binası" isimli çalışmada yapının tarihsel ve belediyeçilik alanındaki gelişimlerine vurgu yapılırken; mimari tasarım ve süsleme alanında detaylı bir bilgi verilmemekte ayrıca yapı sadece oryantalizm çerçevesinde değerlendirilmektedir. Makale çalışmam 2015 tarihli tez çalışmamda dayanmakta olup; 20. Yüzyılda meydana gelen cephe düzenlemeleri ile dikkat çeken ve dönemin algısını yansıtan ve Anadolu'da yaygın görülme-yen süsleme ve tez-yinat

anlayışını yansıtan bir yapı örneği olan Belediye Sarayını yayımlama ihtiyacı duymama neden olmuştur. Çalışmamda cephe üzerinde var olan bütün düzenlemeler ve süsleme öğeleri tanımlanarak hangi üslupları işaret ettiği ile ilgili bilgiler verilmiş sadece oryantalizmden öte diğer üslupların varlığı belirlenmiştir. Bu sebepten ötürü bu çalışmam Kolay'ın sadece üslupsal açıdan oryantalizm üzerinde durduğu çalışmasından bu yönüyle ayrılmaktadır. Diğer bir açıdan kendi çalışmam diğer makalede bulunmayan yapıya dair üslupları ortaya koymasıyla diğer çalışmayı tamamlayan bir çalışma olarak da değerlendirilebilir.

Yapı elemanları olan ana kapının önündeki revaklı bölümde bulunan ve birinci kat balkonunu taşıyan sütun başlıklarının oturduğu kırık çizgili kemer formu, Osmanlı mimari anlayışından uzaktır. Ayrıca balkonlarda yer alan kapı dilimli kapı kemerleri, ikinci kat balkonunun üst kısmındaki düğüm motifi ve çatı hizasındaki kırık hatlı çizgilerden oluşan ve yukarı doğru daralan dendan parapetler Oryantalist tesirler olarak değerlendirilebilir (Kolay, 2017,60). Öne ve yukarı taşıntı yapan portal, İstanbul ve Anadolu'da birçok kamu yapısıyla benzerlik göstermektedir. İstanbul Duyun-u Umumiye Binası (İstanbul Lisesi 1897) (Cansever, 2011,103; Gözde Çelik, Zeynep Kuban, 2009:72) Sinop Hükümet Konağı (Resim 19.) (Topçubaşı; Eyüpgiller, 2010:114-115), Kastamonu Hükümet Konağı (1901) ((Topçubaşı; Eyüpgiller, ,2010:110-111), Sivas Kongre Binası (Kuzucu, 2006,112), Amasya Belediye Binası (1913-1923) (Resim 20) (Kolay, 2016:491) ile benzerlik göstermektedir. Söz konusu yapılarda 2 veya 3 katlılık mevcut olup, giriş bölümünü oluşturan portalın ehemmiyetle vurgulandığı aynı zamanda balkonlu veya balkonsuz olan örnekleri ile Osmanlı ekletisizmini yansıtan önemli yapılar olduğu dikkat çekmektedir.

Yapıyı, Samsun kamu binaları olan Samsun Bölge İdare Mahkemesi Binası (Eski Hükümet Konağı) (Resim 23), Samsun Garanti Bankası (Eski Osmanlı Bankası) (Resim 24), Ziraat Bankası (Eski Emniyet Sandığı), Ruh ve Sinir Hastalıkları Binası (Canik Hamidiye Hastanesi) (Resim 28), Yol-İş Sendikası (Eski Fransa Konsolosluğu) (Resim 25), İlkadım Kültür Sanat Eğitim ve Kültür Müdürlüğü Binası (Resim 26), Gazi Müzesi (Mantika Palas) (Resim 27) ile birlikte değerlendirdiğimizde; 19. yüzyılın sonu 20. Yüzyılın başlarına tarihlendirilen bu yapılardan cephesel düzenlemelerindeki oryantalist tasarımı ile ayrılırken; seçmeci anlayışı ile fark yaratmaktadır (Seyfi, 2015:104).

Yapıda at nalı ve renkli taş ile işlenen kemer biçimine ve moresk sütun başlıklarının kullanımına rastlamamız da üslupsal değişikliğin işareti olarak yapıyı aynı dönem inşa edilen yapılarından ayırmaktadır.

Samsun'da Bir Batılılaşma Örneği: Eski Belediye Sarayı

Eski belediye Sarayı Binası cephelerinde, doğu-batı sentezli öğelerin bir arada olması nedeniyle yapı, İstanbul **Sirkeci Gar Binası** (Yavuz, 2008:196) (Resim 21) ile benzerlik göstermektedir (Resim 23).

Eski Belediye Sarayı Binasının pencereleri Oryantalizmin mimari elemanı olan at nalı kemer formunda inşa edilmiştir. Benzer uygulamalar **Tokat Köşkü'nün** kapıları ve hükümdar locası açıklıkları (1875), **Yıldız Sarayı Ortaköy** (1789-1807) kapısı kemeri, **Fuat Paşa Türbesi** (1868) kapı ve pencereleri (Saner, 1998:42), ile **Harbiye Nezaretinin** bazı pencereleri ile **Harbiye Nezareti** Köşklerinin pencereleri ve kapısında (Günergun, Kadioğlu, 2006:144-145) ve **Hamidiye Camisi** (1885-1886) ana ibadet mekânında çatıyı destekleyen ahşap sütunların kemerlerinde (Barillari, Godoli, 1900, 38-39) kullanılmıştır.

Yapıda at nalı ve renkli taş ile işlenen kemer biçimine ve moresk sütun başlıklarının kullanımına rastlamamız da üslupsal değişikliğin işareti olarak yapıyı aynı dönem inşa edilen yapılarından ayırmaktadır. Elhamra Sarayı'nda benzerleri saptanan bu tür başlıklar, bitkisel bezemeli ve mukarnaslı olarak iki ana tipe ayrılır. Fuat Paşa Türbesi (Resim 26), Büyükkada Sinagogu (Saner, 1998, 32), Bahriye Nezareti (Çelik, 2009:72), (Resim 22) ve Şale Köşkü-Ziyafet Salonu'nda (Barillari, Godoli, 1900, 40), ayrıca Beylerbeyi Sarayı-Mavi Salon'da (Dündar, 2008: 455) bu uygulamalar görülmektedir.

Samsun'daki bu örnek yapı; Batı tesirlerinin, İstanbul dışında Anadolu'daki etkilerini göstermesi bakımından önem taşımakta ve cephe düzenlemesi ve süsleme özellikleri ile dönemin mimarlık algısını yansıtarak Batılılaşma anlayışında yeni tasarımları arayan nitelikleri ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA:

- Atasoy Veysel, *Türkiye'de Mahalli İdarelerin Yapısı ve Yeniden Düzenlenmesi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1992.
- Betül Bakır, *Mimaride Rönesans ve Barok Osmanlı Başkenti İstanbul'da Etkileri*, Nobel Yayınları, Ankara, 2013.
- Barillari, Diana & Gadoli, Ezia, *İstanbul 1900 Art Nouveau Mimarisi ve İç Mekanları*, YEM Yayınları, İstanbul, 1997.
- Çakmaklıoğlu Kuru, Alev, "Orta Çağ Anadolu Türk Mimarisinde Düğüm Motifi ve İkonografisi", *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, S.51, 2008, 23-52.
- Çelik, Gözde, Kuban, Zeynep *İstanbul Tarihi Yarımadası'nda Tanzimat Dönemi İdari Yapıları*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Tarihi Programı, *İ.T.Ü Dergisi*, S.1.C.8. İstanbul, Mart 2009, 67-80

Serpil SEYFİ-Ahmet Ali BAYHAN

- Duymaz, A. Şevki, "XIX. Yüzyılda Samsun'un Kentsel Gelişimine Dair Birkaç Mimari Örnek", Geçmişten Geleceğe Samsun, 1. Kitap, Samsun 2006, 449-462.
- Dündar, Mesut, Beylerbeyi Sarayı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 2008.
- Eyice, Semavi, "XVIII. Y.Y'da Türk Sanatı ve Türk Mimarisinde Avrupa Neo-Klasik Üslubu", *Sanat Tarihi Yıllığı*, Sayı: IX-X, 1978-80.
- Günergun, Feza Sevtap Kadioğlu, "İstanbul Üniversitesi'nin Yerleşim Tarihi Üzerine Notlar", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VIII/1,2006, s.136-163
- Kalabalık, Halil, Avrupa Birliği Ülkeleri ile Karşılaştırmalı Yerel Yönetim Hukuku, Seçkin Yayıncılık, Ankara.2005
- Kolay Emre, Amasya'da Geç Dönem Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi Kamu Yapıları Hakkında Genel Bir Değerlendirme, *The Journal of Academic Social Sciences*, S.29, 2016, 482-502.
- Kolay Emre, "Geç Dönem Osmanlı Mimarisinde Oryantalist Üslupta Bir Örnek: Samsun Belediye Binası", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, S. 9, 2017, 57-68.
- Kuzucu Kemalettin, Osmanlı'dan Cumhuriyete Şehircilik, Mimari, ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler Bağlamında Sivas Kongresi Binasının Tarihçesi, *Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.37-38, Mayıs-Kasım 2006, 103-125.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev: Prof.Dr. Metin Kıratlı), TTK Yayınları. Ankara. 1996.
- Saner, Turgut, 19. İstanbul Mimarlığında Oryantalizm, Pera Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Sarısakal, Baki, Bir Kentin Tarihi Samsun, Birinci Kitap, Samsun Valiliği, Samsun 2002.
- Seyfi Serpil, Samsun'da XIX. Yüzyılda Batı Tesirli Binaların Cephe Mimarisi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Sözen, Metin, Tanyeli, Uğur, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2012.
- Tellioğlu, İbrahim, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Canik, İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Ed: Cevdet Yılmaz, İlkadım Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları: Samsun 2011.
- Topçubaşı Mine, K.Kutgün Eyüpgiller, 19. Yüzyılda Kastamonu Eyaleti'nde Hükümet Daireleri, , *İtü Dergisi*, S.2, 2010, 108-120.
- Toprak, Zafer. *Altıncı daire-i belediye*, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, 1, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 220-223, İstanbul.1994

Samsun'da Bir Batılılaşma Örneği: Eski Belediye Sarayı

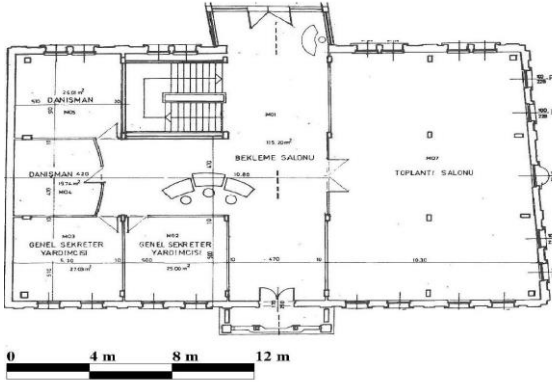
Tümerkan Sıddık, *Türkiye'de Belediyeler, Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durumu*, Yaylacık Matbaası:İstanbul.1946

Ulusoy, Ahmet ve Tekin Akdemir, *Mahalli İdareler Maliyesi*, Seçkin Yayınları, Ankara.2004

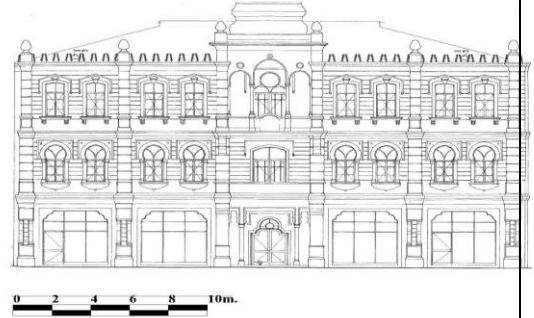
Yavuz, Mehmet, "August Carl Friedrich Jasmund ve Mimari Faaliyetleri", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (21), 2008, 187-209.

Yılmaz, Özgür. Samsun'da Fransız Konsoloslugu'nun Kurulması ve Fransız Arşiv Belgelerine Göre Şehrin Durumu (1840-1870), *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 16(16). 2014, 57-86

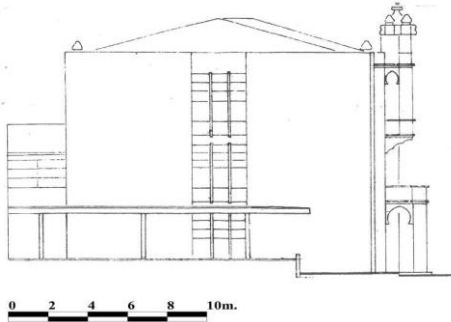
Çizim 1. Eski Belediye Sarayı 1. Kat Planı.
(Samsun K. V. T. V. K. Arşivinden)

Çizim 2. Eski Belediye Sarayı Doğu Cephesi.
(Samsun K.V.T.V.K.K. Arşivinden)

Çizim 3. Eski Belediye Sarayı Güney Cephesi.
(Samsun K.V.T.V.K.K. Arşivinden)

Çizim 4. Eski Belediye Sarayı Batı Cephesi.
(Samsun K.V.T.V.K.K. Arşivinden)

Çizim 5. Eski Belediye Sarayı Doğu Cehesi. (Samsun K.V.T.V.K.K. Arşivinden)

Resim 1. Eski Belediye Sarayı Binası Doğu Cepheden

Resim 2. Eski Belediye Sarayı Binası 2. Kat Balkon Kemerli Detayı

Resim 3. Eski Belediye Sarayı Binası Kitabesi

Resim 4. Eski Belediye Sarayı Binası 2. Kat Balkon

Resim 5. Doğu Giriş Katla Birinci Kat Arasındaki Kuşak Motifi

Samsun'da Bir Batılılaşma Örneği: Eski Belediye Sarayı

Resim 6. Eski Belediye Sarayı Binası Doğu Cephedeki Süslemelerden

Resim 7. Eski Belediye Sarayı Binası Giriş Cephesi

Resim 8. Giriş Cephesindeki Silindirik Sütun ve Moresk Sütun Başlığı

Resim 9. Giriş Cephesindeki Sütun Süslemelerinden Ayrıntı

Resim 10. Eski Belediye Sarayı Binası Batı Cephe

Resim 11. Eski Belediye Sarayı Binası Batı Cephe

Resim 12. Eski Belediye Sarayı Binası Batı Cephe

Resim 13. Eski Belediye Sarayı Binası Batı Cephe den Ayrıntı

Resim 14. Eski Belediye Sarayı Binası Batı Cephe

Resim 15. Eski Belediye Sarayı Binası Kuzey Cephe

Resim 16. Eski Belediye Sarayı Binası Kuzey Cephe Süslemelerinden Ayrıntı

Resim 17. Eski Belediye Sarayı Kuzey Cephe Giriş Katı

Samsun'da Bir Batılılaşma Örneği: Eski Belediye Sarayı

Resim 18. Eski Belediye Sarayı Binası Güney Cephe

Resim 19. Sinop Hükümet Konağı (M. Topçubaşı)

Resim 20. Amasya Belediye Binası (E. Kolyay'dan)

Resim 21. Sirkeci Garı (M. Yavuz'dan)

Resim 22. Bahriye Nezareti (G. Çelik, Z. Kuban'dan)

Resim 23. Samsun Bölge İdare Mahkemesi Binası (Eski Hükümet Konağı)

Resim 24.Samsun Garanti Bankası (Eski Osmanlı Bankası)

Resim 25.Yol-İş Sendikası Binası (Eski Fransa Konsolosluğu)

Resim 26. İlkadım Kültür Sanat Eğitim ve Kültür Müdürlüğü (Eski Askeri Hastane)

Resim 27.Gazi Müzesi (Mantıka Palas)

BİR RUMELİ VALİSİNİN EMVÂL-İ METRÛKESİ: MAHMUD HAMDİ PAŞA'NIN MUHALLEFATI

H. Baha ÖZTUNÇ**

Öz

Çalışmamız, Osmanlı Devleti'nde Rumeli Valiliği sırasında vefât eden Mahmud Hamdi Paşa'nın 103 numaralı Manastır Şer'iyeye Sicil Defteri'nde; "*Merhûm Mahmûd Hamdi Paşa'nın Muhallefât Defteridir*" başlığı altında verilen yedi varaklık kayıtlar ve 9734 numaralı Mâliyeden Müdevver Defteri'nde; "*Kuyudât-ı Muhallefât-ı Müteveffâ Mahmud Hamdi Paşa Vâli-i Rumeli Sâbık*" başlığıyla kaydedilen üç varaklık kayıtların incelenmesi ile oluşturulmuştur. Çalışmada öncelikle Muhallefat Defterleri ve Mahmud Hamdi Paşa hakkında genel bilgiler verilecek daha sonra gerek Manastır'da tutulan muhallefat defteri ve gerekse İstanbul'a götürülerek kaydedilen varlıkları bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Paşa'nın terekesi incelenirken kâtibin otuz ara toplam yaparak düzenlediği bölümlendirme esas alınacak olup bu bölümlerdeki eşyalar ve kullanım yoğunlukları değerlendirilmeye çalışılacaktır. Çalışmada ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Mahmud Hamdi Paşa'nın özellikle ölümü ve terekesi ile ilgili kayıtlar da incelenecektir.

Anahtar Kelimeler Mahmud Hamdi Paşa, Muhallefat, Şer'iyeye Sicil Defteri, Tereke.

DERELICTS OF A RUMELIAN GOVERNOR: LEGACY OF MAHMUD HAMDİ PAŞA

Abstract

The study was done with the analysis of seven folio records of Mahmud Hamdi Paşa who died during his service at Rumelia Governorship in Ottoman Empire. The folio was recorded with the title of "Legacy Book of the Deceased Mahmud Hamdi Paşa" in Monastery Şer'iyeye Court Register of 103 and three folio records with the title of "Legacy Records of the Deceased Mahmud Hamdi Paşa Former Governor of Rumelia" in Continuing Book of Treasury numbered 9734. In the study first of all general information will be given about Legacy Books and Mahmud Hamdi Paşa and then legacy books will be examined. The analysis of the legacy of Paşa will be based on segment arranged by the clerk in thirty sections and his belongings and the density of usage of them will be evaluated. In the study documents especially about the death of and legacy of Mahmud Hamdi Paşa in Ottoman Prime Ministry Records will be analyzed as well.

** Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. e-ileti: bahaoztunc@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6995-633x>

Key Words: Mahmud Hamdi Paşa, Legacy Book, Şer'iyeye Court Register, Heritage.

GİRİŞ

Ölenin geride bıraktığı şey manasında kullanılan muhallef kelimesinden türetilen muhallefat defteri; ölünün kalan eşyasının tespit edildiği defterdir. Muhallefat memuru ya da kadı tarafından tutulan bu defter, ölünün küçük çocuk bırakmış olması veya öldüğü yerde kimsesinin bulunmaması hâlinde tutulmaktaydı (Pakalın; 1993:564).Muhallefat kayıtları genel itibariyle dört bölümden oluşmaktadır. Öncelikle ölen kişinin unvanı, işi, ölüm yeri ve zamanı belirtildikten sonra ikinci kısımda kalan mallarının ayrıntılı bir dökümü verilir. Bu kısımda kayıt altına alınan her bir malın değeri bir bilirkişi heyeti tarafından tespit edilir. Üçüncü kısımda teçhiz, tekfin, ıskat, it'âm-ı fukarâ, resm-i kismet¹ ve diğer işlemler için yapılan ödemeler ve varsa borçlar sıralanır ve son olarak da mirasçılardan her birinin mirastan alacağı hisse ve bunun nakdi karşılığı belirtilirdi (Özcan; 2005, 407). Burada değinilmesi gereken bir diğer husus da “*Kassamlık*” kurumudur. Miras taksimi işi eğer ki mahkeme eliyle yapılması gerekiyorsa kadıların maiyetinde bu işi yapmakla görevli kassam memurları bulunmaktaydı. Mahmud Hamdi Paşa örneğinde olduğu gibi askeri sınıftan² olanların terekeleri hazırlanırken bu taksimi kadıasker kassamı yapar. Askeri kassam bulunmayan mahallerde ise vefat eden askeri sınıftan birinin terekesini mahallin kadısı, kazasker hesabına beledi kassama taksim ettirilirdi (Özdeğer, 1988: 11). Bu içerikleriyle özellikle Osmanlı sosyal ve iktisadi tarihi açısından çok önemli veriler içeren muhallefat defterleri ile ilgili günümüze kadar pek çok çalışma yapılmıştır³.

¹ Bu tabirlerden teçhiz ve tekfin; ölünün gömülmesi için lazım olan kefen, pamuk vesaire gibi şeyler için kullanılan tabir, resm-i kismet; ölenlerin terikelerinin tespitiyle hâsıl olan paranın vereselerine dağıtılması mukabilinde alınan harç yerine kullanılan tabir, ıskat ise ölünün bıraktığı malın üçte birini ayırarak dinî yükümlülüklerinden yapılmayan şeylere karşılık fidye vermek için kullanılan paraya denir. bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II-III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 5,39,433.

² Askeri Sınıf tabiri fiili olarak askerlik hizmetinde bulunanların yanı sıra; bunların eşleri, çocukları, azat edilmiş köleleri, emeklileri, görevlerine Padişah beratı ile tayin edilenleri, bazı imtiyazlı kişiler için de kullanılmaktadır bk. Ömer Lütfi Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler*, S. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1966, s.4.

³ Bu çalışmalardan bazıları için bk. Ömer Lütfi Barkan, (1966), “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler*, S. III, Ankara 1966: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 1-494; Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988: İstanbul Üniversitesi Yayınları; Yavuz Cezar, "Bir Ayanın Muhallefatı Havza ve Köprü Kazaları Ayanı Kör İsmail oğlu Hüseyin (Müsadere Olayı ve Terekenin incelenmesi)", *Belleten*, C. XLI, S.161, Ankara 1977, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 41-78; Musa Çadircı, "Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi", *Belgeler*, C. XI, S. 15, Ankara 1986, Türk Tarih Kurumu yayınları, s. 145-164.

Bir Rumeli Valisinin Emvâl-i Metrûkesi: Mahmud Hamdi Paşa'nın Muhallefatı

Çalışmamızın konusunu içeren muhallefat defterinin ilki 1252/1253 (1836/1838) tarihli 103 numaralı Manastır Şer'iyeye Sicil Defteri'nde 64-58. varaklar arasında yer almaktadır. Muhallefat yukarıda ifade edilen dört bölümden yalnızca ikisini ihtiva etmektedir. Başta olması gereken ve kişinin ismi, mesleği, mirasçılarının ismi gibi hususların yer aldığı kısım olmayıp sadece; "*Merhûm Mahmûd Hamdi Paşa'nın Muhallefât Defteridir*" başlığı ile başlamış ve herhangi bir açıklamaya yer verilmeden hemen eşyaları kaydedilmeye başlanmıştır. Eşyaların dökümü verildikten sonra kâtip ve tellala verilen ücret düşülmüş mirasçılardan ise bahsedilmemiştir. Mahmud Hamdi Paşa'nın muhallefatı ile ilgili tutulan bir diğer defter de Maliyeden Müdevver Defterler tasnifindeki 9734 numaralı defterin 111-113. varakları arasında "*Kuyudât-ı Muhallefât-ı Müteveffâ Mahmud Hamdi Paşa Vâli-i Rumeli Sâbık*" başlığı ile kayıtlıdır. Hacı Rasim Efendi tarafından İstanbul'da tutulan bu defterde ise Paşa'nın İstanbul'a getirilen nakit parası ve mücevherlerinin kayıtlarıyla, mukata'a ve çiftliklerine ait kayıtlar yer almaktadır.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî* adlı eserinde "*Hamdî Mahmud Paşa*" başlığında kendisinden kısaca bahsetmektedir. Buna göre doğru, sâdık, cesur ve tedbirli olan Mahmud Hamdi Paşa, Benderli Ali Paşa'nın silahdarı olup Kapıcıbaşılık ve mirimiran rütbesiyle Tırhala Mutasarrıfı olmuştur⁴. 1829 yılında vezir rütbesini alan Paşa, aynı yıl Tırhala, 1831'de Bosna⁵, 1833'te Yanya ve 1834'te ise tarihinde ise Rumeli Valiliği'ne getirilmiştir. Yazar bundan sonra Mahmud Hamdi Paşa'nın görevinden ayrılıp İstanbul'a geldiğini ve 1252'de (Eylül-Ekim 1836) vefat ettiğini belirterek mezarının Eyüp'te Bostan İskeleyi'nde olduğunu yazmıştır (Sicill-i Osmanî; 1996, C. 2, 592). Ancak burada bir bilgi hatası görülmektedir. Çünkü Mahmud Hamdi Paşa vefat ettiğinde hâlen Rumeli Valiliği görevini yürütmekteydi. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tespit ettiğimiz ilgili belgeler bu durumu ispat etmektedir. 7 Ekim 1836 tarihinde Mahmud Hamdi Paşa'nın kethüdâsı Hüseyin Hüsnü ve Prizrin Mutasarrıfı Es-Seyyid Ahmed Zakeriya taraflarından kaleme alınmış iki ayrı şukkada Mahmud Hamdi Paşa'nın ne zaman ve nerede öldüğüyle ilgili detaylı bilgiler verilmektedir. Buna göre Mahmud Hamdi Paşa yirmi günden beri hasta olup ve bununla ilgili tedavisi yapılmıştır. Fakat, Cemâziye'l-âhirin 24. Perşembe (6 Ekim 1836) gecesine Paşa

⁴ Mahmud Hamdi Paşa Benderli Ali Paşa'nın değil Rumeli Valisi Vezir Mehmed Reşid Paşa'nın silahdarı olup, 15 Aralık 1828 tarihinde mirimiranlık rütbesi ile Tırhala Mutasarrıfı olmuştur. **BOA., C.DH.**, 228/11380, 11 Cemâziye'l-âhir 1244.

⁵ Mahmud Hamdi Paşa'nın Bosna Valisi olması 1831 yılında değil 1832 yılının Şubat Ayındadır. Bu bilgi ve Mahmud Hamdi Paşa'nın Bosna valiliği sırasındaki faaliyetleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Fatma Sel Turhan, *Eski Düzen Adına Osmanlı Bosna'sında İsyan (1826-1836)*, İstanbul 2013: Küre Yayınları.

H. Baha ÖZTUNÇ

kolera hastalığı gibi bir hastalığa tutulmuş ve tüm müdahalelere rağmen aradan yirmi dört saat geçtikten sonra 25 Cemâziye'l-âhir Cuma gecesi (7 Ekim 1836) saat iki sularında Prizrin sahrâsında çadırında vefat etmiştir (BOA., HAT, 1261/48855-A-B, 25 Cemâziye'l-âhir 1252).

Paşa'nın ölüm haberi merkeze ulaşınca "...müteveffâ-yı müşârü'n-ileyhin hazîneleriyle külliyyetlü ahz ve i'tâsı bulunduğundan muhallefâtının tahrîr ve tesviyesi ve bakâyâ ve zimemâtının dahi halefi nasb ve irsâl olununcaya kadar hıfz ve idâresi husûsununmüştâr-ı mûmâ-ileyhümâyâ iş'âr kılınması hususlarında..." (BOA., HAT, 1261/48855-C.)" ifadeleriyle Mahmud Hamdi Paşa'nın muhallefâtının çıkartılmasının gerekliliği vurgulanmıştır. Konu ile ilgili bir başka hatt-ı hümayunda, boşa kalan Rumeli valiliğine Prizrin mutasarrıfı Ahmed Zekeriya Paşa'nın atanırken, Mahmud Hamdi Paşa'nın muhallefâtının kaleme alınması işinin de kendisini müteveffâ Hüseyin Paşa'nın muhallefâtını çok iyi bir şekilde hazırlayarak ispat eden Hacı Rasim Efendi'ye tevdi edilmesi uygun görülmüştür. Aynı belgede Mahmud Hamdi Paşa'nın mansûre hazinesine yirmi-yirmi beş bin ve sarrafına dört bin kese⁶ kadar borcunun olduğunun tahmin edildiği de ifade edilmiştir (BOA., HAT, 471/23057).

Mahmud Hamdi Paşa'nın geride bıraktıkları hakkında bazı problemler bulunmaktaydı. 9 Ağustos 1842 tarihli yani neredeyse Paşa'nın vefatından altı sene sonraki bir belgede şu ifadeler geçmektedir; Paşa'nın sarrafı olan Kokas'a yüklü miktarda zimmet çıkarılmışsa da bunun hesaplanmasında hazine defterlerine müracaat edilmemişti. Bu nedenle Paşa'nın Yanya'da ikamet eden hazinedarı Nazif Ağa ile hazine kâtibi Şerif Efendi ve konuyla ilgili diğer kişilerin çağırılarak Kokas'ın isteği üzerine yeniden hesaplanmanın yapılması veya Kokas'ın alacağıının adı geçenlerden zorla alınması hususu Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'ye havale edilmiştir.

Burada yapılan incelemede Sarraf Kokas'ın dört bin beş yüz kese zimmeti olduğu anlaşıldığı halde kendisinin bunu inkârda ısrar etmesi üzerine diğer şahitler gelene kadar Kokas'ın Kaptan Paşa tarafından hapsedilmek ve sorgulanmak üzere tersâne-i âmireye gönderilmesi meclis tarafından kararlaştırılmıştır (BOA., İ. MVL,

⁶ Kese ya da kise Osmanlı Devleti'nde belirli miktarda altın ve gümüş paranın konulduğu meşin torba olup, Kise-i Rûmî içinde 500 kuruşun bulunduğu kesedir. bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 353-354; Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993 s. 247-248.

Bir Rumeli Valisinin Emvâl-i Metrûkesi: Mahmud Hamdi Paşa'nın Muhallefatı

36/646, leff 1-2, 2 Receb 1258)⁷. Belgede Paşa'nın muhallefatı ile ilgili şu ifadeler de oldukça önemlidir: “Müteveffâ-yı müşârü'n-ileyhin muhallefâtı ise vaktiyle lâıksız tutulub şunun bunun lakırdısıyla birtakım adamın ihzâr ve sefaletine icbâr olunması...”. Görülüyor ki Hacı Rasim Efendi, Paşa'nın muhallefatının kayıt altına alınırken önceki gösterdiği başarıyı tekrarlayamamıştır.

Mahmud Hamdi Paşa'nın Manastır Şer'iyeye Defteri'nde Tutulan Muhallefatı

Mahmud Hamdi Paşa'nın Manastır'da tutulan muhallefat defterinde İstanbul'a götürülmesine lüzum görünmeyen ya da götürmesi çok külfetli olacak eşyalar bulunmaktadır.

Paşa'nın toplamda 1,108 kalemden oluşan muhallefatı yazılırken ara toplamlarla otuz kısma bölünmüştür. Bu sınıflandırmada genellikle birbiri ile alakalı eşyalar kaydedilse de birkaç kısımda birbiri ile hiç ilgisi olmayan çeşitli eşyaların aynı ara toplam içinde verildiğini görmekteyiz. Bu nedenle kâtibin yazış sırasının dışına çıkarak eşyaları kendi içinde sınıflandırmaya çalıştık. Bu kısımlara bakacak olursak:

1- Kitaplar ve Yazı takımları

Mahmud Hamdi Paşa'nın terekesinde ilk kayda alınan eşya gurubu kitaplardır. Toplamda doksan altı kalem kitap kaydedilmiş olup, bu kitapların 8 kaleminde aynı kitaptan birden fazla sayıda varken, geri kalan kalemler ise tek kitaptan ibarettir. Paşa'nın sahip olduğu ve dini eserlerin çoğunlukta bulunduğu kitapların başında şüphesiz Kur'an-ı Kerim gelmektedir. Defterde kayıtlı 5 adet Kur'an-ı Kerim bulunmaktadır. Paşa'nın sahip olduğu Kur'an-ı Kerim'ler içinde bir tanesindeki “kenarlarında ma'nâları işâretli” ifadesi Paşa'nın Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'sini de okuduğu izlenimini edindirmektedir. Birisi Kadı Beyzavi ve ikisi *Tefsîr-i Bünyân* olmak üzere üç adet tefsir kitabı vardır. Dini kitaplar arasında beş adet Kadı İyaz'ın *Şifâ-yı Şerîf* adlı kitabı da yer alır. *Şifâ-yı Şerîf*lerin bir tanesi Türkçe tercümedir. Defterde beş adet *Delâil-i Hayrât*⁸ kaydedilmiş olup bunun bir tanesi tercümedir. Dini eserler yazılırken yazarlardan sadece İsmail Hakkı Bursevî'nin⁹ ismi verilmiştir. Defterde dokuz adet divan bulunmaktadır. Bunlardan birkaçının ismini zikrecek olursak;

⁷ Sarraf Kokas tutuklanmış ancak kendisinin güvenilir bir kefil göstererek tahliye edilmesi hakkında Mâliye Nezâreti'ne Hacı Edhem Bey tarafından yazılan bir tezkire de bulunmaktadır. **BOA., Sadâret Mektûbi (A. MKT), 5/4.**

⁸ Hz. Muhammed (SAV) için okunan ve Salavat denilen duaların bir araya getirildiği kitaptır. Tasavvuf ve Fıkıh âlimi Şeyh Ebû Abdullah Muhammed bin Süleyman El-Cezûlî tarafından derlenip düzenlenmiştir. bk. M. Şinasi Acar, **Osmanlı'da Günlük Yaşam Nesnelere**, Yem Yayınları, İstanbul 2015, s. 183

Divan-ı Misri, Subhi Divanı, Sami Paşa Divanı. Dini ve Edebi bu eserlerin yanı sıra Defterde *Ahterî-i Kebir, Lugat-ı Nimetullah*¹⁰ ve *Lugat-i Arap* olmak üzere üç tane sözlük vardır. Dönemin önemli eserlerinden olan *Usûlü'l-Hikem fî-Nizâmü'l-Ümem*¹¹ ve *Hadikatü'l-Mülûk ve'l-Vüzerâ*¹² gibi eserler de Paşa'nın kütüphanesinde yer alan eserler arasındadır. Kitapların toplam değeri 15.020 kuruşa tekabül etmekte olup en pahalı kitap 2.001 kuruşluk fiyatıyla Kadı Beyzavi tefsiridir.

Bu başlık altında inceleyeceğimiz diğer bir eşya gurubunu ise yazı takımları oluşturmaktadır. Kalemtraş, divit, rikdânlık¹³ gibi yazı gereçlerinden en pahalısı Mehmed isminde bir ustanın yaptığı gümüş divittir. Bu araç gereçlerin toplam değeri 2.843 kuruştur.

2- Nargile Takımları

Paşa'nın muhalefatında iki ayrı kısım hâlinde nargile imame ve marpuçlarının¹⁴ kaydedildiği görülmektedir. Bu bölümde çeşitli malzemelerden üretilmiş on beş kalem imame kayıt altına alınmış olup değerleri 7.663 kuruş olarak hesaplanmıştır. Ayrıca, defterde dokuz kalemden oluşan ve yukarıdaki nargile imame ve marpuçlarından ayrı olarak hesaplanan nargile ve araç gereçleri 4.330 kuruşluk bir

⁹ İsmail Hakkı Bursevî, 1653-1725 tarihleri arasında yaşamış, Bursevî, Üsküdarî ve Celvetî nisbelerini kullanmış yüzden fazla eser kaleme almış bir âlimdir. bk. Ali Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî", *DİA*, C. 23, İstanbul 2001, s. 102-106.

¹⁰İstanbul'da Emir Buhari tekkesinin kütüphânesi olan Sofyalı Nimetullah Efendi'nin 1540 tarihli üç bölümden oluşan Farşça-Türkçe sözlüktür. bk. Yusuf Akçay, "Doğuda ve Batıda Sözlükçülüğün Gelişimi ve Osmanlı Dönemi Sözlük Metinlerine Genel Bir Bakış", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 4, Yaz 2011, s. 314.

¹¹ Bu eser İbrahim Müteferrika tarafından Müteferrika Matbaası'nın dokuzuncu kitabı olarak 1731 yılında Sultan I. Mahmud'a sunulan siyasetname türünde bir çalışmadır. bk. Erhan Afyoncu, "İbrahim Müteferrika", *DİA*, C. 21, s. 326.

¹² Osmanzâde Ahmed Ta'ib'in Osmanlı Devleti'nin yaklaşık ilk beş yüz yıllık döneminde görev yapan sadrazamların hayatlarını anlattığı eseridir. bk. Sait Aşgın, "Hadikatü'l Vüzerâ Üzerine Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 14, Ankara 2003, s. 145.

¹³ Kubur-divitlerde ve yazı takımlarında bulunan, yazıdaki mürekkebin çabuk kuruması için kullanılan ince kum gibi bir tozun içine koyulduğu tuzluk şeklinde olan silindir biçiminde üstü delikli yazı aracıdır. bk. M. Şinasi Acar, *a.g.e.*, s. 147.

¹⁴ İmame; tütün çubuğunun başına takılan, genellikle kehribardan yapılma ağızlık kısmı olup, marpuç ise nargileye takılan, kolayca kıvrılıp bükülebilen, hortum biçiminde uzun boru. bk. *Kubbealtı Lügati Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Yay. Haz. Kerim Can Bayar, İstanbul: Milliyet Yayınları, 2011, s.556, 772.

değere sahiptir. Burada da Beç işi ve Saksonya¹⁵ işi nargileler dikkati çekmektedir. Böylelikle nargile ve araç gereçlerinin toplam değeri 11.993 kuruşa tekâbül etmiştir.

3- Saat, Dürbün ve Kıblenümâlar

Paşa'nın muhallefatında kaydedilen bir başka grubu ise saatler oluşturmaktadır. Toplamda on beş adet saat bulunmakta olup, Nemçe işi ve Beç işi saatler, duvar saati, asma saat, saniyeli saat gibi çeşitleri bulunmaktadır. Bu saatlerin toplam değeri ise 7.461 kuruştur. Normal bir vatandaşın tereke kaydında bu kadar fazla miktar ve değerde saatin bulunmasının mümkün olmadığı dikkate alındığında o dönemde bir valinin yaşam tarzı ve zenginliği ile ilgili çıkarımlar yapmak zor olmayacaktır. Paşa'nın eşyaları arasında dürbün ve kıblenümâlar¹⁶ da ayrı olarak sınıflandırılmışlardır. Beş dürbün ve iki kıblenümanın yer aldığı bu bölümün değeri 4.351 kuruştur.

4- Ateşli ve Ateşsiz Silahlar

Askeri sınıfa mensup Mahmud Hamdi Paşa'nın muhallefatında ateşli ve ateşsiz pek çok silahının bulunması gâyet tabiidir. Paşa'nın on iki adet kılıcı, sekiz kılıç bağı¹⁷ ve bir adet baltası bulunmaktadır. Yirmi iki kalemden müteşekkil bu bölümün maddi değeri ise 19.127 kuruştur. Defterde kayıtlı olan iki adet bıçağın buraya değil de tüfek ve şeşhânelerin yazıldığı kısma eklenmesi ise dikkati çekmektedir.

Mahmud Hamdi Paşa'nın ateşli silahlarına bakacak olursak; ilk olarak piştovlar tespit edilmiştir. Bu silahlardan on sekiz adet olup ve bunların on beşi "*Piştol*" şeklinde üçü de "*piştov*" şeklinde yazılmıştır. Nemçe, Venedik ve İngiliz işi piştovlar genellikle sim ve yaldızlarla süslenmişlerdir. Bu bölümde ayrıca palaska ve barutluklar da kayıt altına alınmıştır. Silahlar arasında bir adet "*çocuk işi*" piştov da bulunmaktadır. Bu bölüm 10.465 kuruşluk bir değere sahiptir. Tüfek, şeşhane¹⁸ ve bıçakların kaydedildiği kısımda ise; 17.908,5 kuruş değerinde toplamda 46 kalem eşya bulunmaktadır. Bunların otuz iki adedi "*tüfenk*" dokuz adedi de "*şeşhâne*"dir. Ayrıca üç adet de

¹⁵ Almanya'nın Saksonya bölgesindeki Meissen'de 1709 yılından itibaren faaliyet gösteren bir porselen fabrikasıdır. Sakson porselenleri Osmanlı Devleti için özel koleksiyonlar oluşturduğu ve bunları sadece Osmanlı Devleti'ne gönderdiği için eski Türk porselenleri arasında ayrı bir sınıf olarak yer almıştır. bk. M. Şinasi Acar, **a.g.e.**, s. 147.

¹⁶ Kible yönünü gösteren, kullanılacağı yere göre ayarlanmış pusula. bk. İlhan Ayverdi, **a.g.e.**, s. 665.

¹⁷ Kılıç takılan kayış kemere verilen isim. bk. M. Şinasi Acar, **a.g.e.**, s. 563.

¹⁸ Hava payını gidermek ve merminin daha hızlı hareket etmesini sağlamak için açılan yivler ve bu şekilde yapılan top ve tüfeklere verilen isimdir. Altı lışeli ve altı yivli oldukları için bu ad verilmiştir. bk. Mehmet Zeki Pakalın, **a.g.e.**, C. 3, s. 344.

defterde “karabene” şeklinde yazılan karabina¹⁹ silahı bulunmaktadır. Son olarak yukarıda da ifade ettiğimiz üzere bu bölümde iki adet bıçak kaydedilmiştir.

5- Giyim Eşyaları

Mahmud Hamdi Paşa'nın giyim eşyaları kâtip tarafından çeşitli kısımlarda dağınık olarak verilmiştir. Bunları bir başlık altında değerlendirecek olursak, Hırvani'ler²⁰ deftere kaydedilen giyim eşyalarından ilkinin oluşturmaktaydı. Hemen hepsinin yakaları işlemeli olup, kahverengi, mavi, güvez²¹, vişne, yeşil vb. çok çeşitli renklere sahip toplam on sekiz adet hırvaninin değeri 5.707 kuruş olarak belirtilmiştir. Bir sonraki kısımda gocuk²², cübbe, tulum, kürk ve bunların parçaları verilmiştir. On beş kalemden oluşan ve 16.377 kuruşluk bir değeri olan bu kısımda en dikkat çeken özellik gocuklar yazılırken Bulgarca orijinali olan “Kojux”a çok benzer şekilde “Kojuk” şeklinde yazılmasıdır. Bu bölümdeki en değerli eşya da 6.000 kuruş değeriyle bir gocuktur. Mahmud Hamdi Paşa'nın giyim eşyalarının büyük bölümünü setri²³, pantolon, mintan ve yelek oluşturmaktaydı. Defter hazırlanırken bu dört eşya genelde birlikte yazılıp hepsine ortak bir fiyat belirlenmiştir. Bazen de sadece setri, ya da setri ve mintan, pantolon ve yelek şeklinde yazılmıştır. Setri, mintan, pantolon ve yelek dördlüsünün veya bir ya da birkaçının bir arada yazıldığı kalem sayısı altmıştır. Paşa'nın bu kadar çok takımının olması elbette bulunduğu makamdan ve ekonomik durumundan kaynaklanmaktadır. Bu bölümde on adet nevresim, iki adet pantolon askısı bir aba ve bir setri başlığı da bulunmaktadır. Sahip olduğu çok sayıda pantolona rağmen sadece iki adet pantolon askısının olması da dikkate değerdir. Bu gruptaki bütün eşyalar iki yüz bir parça olup 32.463 kuruş değerindedirler.

Paşa'nın giysilerinin kaydedildiği başka bir kısımda ise cübbe, kukuleta²⁴, potur²⁵, salta²⁶, tozluk²⁷, ihram, fermene²⁸, dolama²⁹, bornos³⁰, biniş, fistan, cibinlik gibi

¹⁹ Osmanlı ordusunda kullanılmış olan, boyu gayet kısa ve çapı ağız tarafında bulunan ateşli silah. bk. Mehmet Zeki Pakalın, **a.g.e.**, C. 2, s. 189.

²⁰ Düz yakalı önü ilikli bir tür elbisedir. bk. <http://www.luggat.com/0/H%C4%B1rvani/1> (Erişim Tarihi 04.07.2017/16:24).

²¹ Mora çalan koyu kırmızı renk. bk. İlhan Ayverdi, **Kubbealtı Lügatı Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, Yay. Haz. Kerim Can Bayar, Milliyet Yayınları, İstanbul 2011, s. 449.

²² Yekpâre koyun veya kurt postunun kalın ve kaba bir kumaşa kaplanması suretiyle yapılan bir çeşit kaput. bk. İlhan Ayverdi, **a.g.e.**, s. 425.

²³ Setire, setre ya da setri de denir. Avrupa kesimi ceket karşılığı olarak kullanılan bir isimdir. bk. Reşat Ekrem Koçu, **a.g.e.**, s. 204.

²⁴ Palto, ceket vb giyeceklere dikili veya ayrı olarak kullanılan, baş ve bazen yüzün bir kısmını örtecek şekilde bol ve geniş başlık. bk. İlhan Ayverdi, **a.g.e.**, s. 709.

eşyalar bulunmaktaydı. Bu grup altında toplanan eşyaların değeri, 28.557,5 kuruştur. En pahalısı ise 4.501 kuruşla “siyah çuka üzerine kılâbdân kabartmalı ağır bornos”dur. Özellikle esnaf ve orta kesimin kullandığı fermenenin Paşa'nın eşyaları arasında yer alması da dikkati çekmektedir. Burada da çocuk işi bir adet kukuleta ve bir adet de hırvâni kaydedilmiştir. Paşa'nın iç çamaşırları, çorapları ve yüksek ihtimalle bunların koyulduğu sandıklar da 4.986 kuruşluk değeriyle muhallefatta yerini almıştır. Giyim kuşam noktasında oldukça zengin bir gardıroba sahip olan Mahmud Hamdi Paşa'nın giyim eşyalarının değeri 88.090,5 kuruş tutmaktaydı.

6- Çeşitli Kumaşlar, Seccadeler ve Yatak Odası Eşyaları

Muhallefatta kumaşlar arasında gösterebileceğimiz şallar³¹ sadece yedi kalemde oluşmasına rağmen para olarak 11.141 kuruş gibi önemli bir tutarı oluşturmaktadır. Bunlardan beş tanesi kırma baş şal, bir tanesi Lahor şalı ve bir tanesi de Trablus şalıdır. Sonraki kısımda dokuz kalemde kaydedilmiş çeşitli miktarlarda kumaşlar yer almakta olup 4.888 kuruş değerindedir. Selîmiye³² ve Tâka? Kumaşların yazıldığı başka bir bölümdeyse toplamda 26 top olarak verilen bu iki tür kumaşın toplam değeri ise 5.923 kuruştur. Yukarıda Paşa'nın setrilerinin kayda alındığı kısımda yazılmış olan on adet nevresimi de burada tekrar ifade etmek yerinde olacaktır.

Seccadeler de Mahmud Hamdi Paşa'nın muhallefatında kaydedilen eşyalar arasındadır. Paşa'nın toplam on adet seccadesi olup bunların değeri 6.403 kuruştur. Seccadelerin sekizi Selanik işi olup ikisi Anadolu işidir.

²⁵ Çoğu zaman Rumeli'de giyilen potur, ön tarafı pantolon önü gibi, bacak çatalı arasından en çok iki üç kırma yaparak toplanmış arka tarafı şalvar ağı gibi kırmalı, potlu, körüklü olarak sarkıktır, fakat en çok diz kapaklarına kadar iner. bk. Reşat Ekrem Koçu, **a.g.e.**, s. 194.

²⁶ Bir çeşit kısa cepkene verilen isimdir. bk. Reşat Ekrem Koçu, **a.g.e.**, s. 201.

²⁷ Pantolon giyilmeden önceki eski erkek kıyafetinde kısa diz çakşırı giyenlerden pabuçları da çorapsız yalın ayakla giyenlerden bazılarının bacaklarının kirlenmemesi için baldırlarına geçirdikleri kumaş parçasının adı. Pantolon giyildikten sonra Avrupa kesimi bir yeni biçim kış tozluğu kullanılmaya başlanmıştır. bk. Reşat Ekrem Koçu, **a.g.e.**, s. 231.

²⁸ Çuhadan veya abadan kesilir kolsuz, vücuda sımsıkı yapışan ve ön taraftan çapraz şekilde tutuşturulan bir tür yelek. bk. Reşat Ekrem Koçu, **a.g.e.**, s. 112.

²⁹ Çuhadan entari gibi bir elbise. Önü açık olarak kavuşturulur ve bir kuşak ile bağlanır. bk. Reşat Ekrem Koçu, **a.g.e.**, s. 93.

³⁰ Araplar'ın özellikle Berberiler'in giydikleri çok bol, gocuk biçiminde giyecek. bk. İlhan Ayverdi, **a.g.e.**, s. 173.

³¹ En güzelleri İran'da ve Hindistan'da dokunmuş esvaplık, omuz ve boyun için atkılık, kuşaklık ve sarıklık kıymetli bir yünlü kumaşın adıdır. En güzelleri Lahor, Keşmir, Kirman, Horasan, Trablus ve Gürün'de dokunurdu. bk. Reşat Ekrem Koçu, **Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü**, Sümerbank Yayınları, İstanbul 1969, s.213.

³² Dokunduğu yer olan İstanbul Üsküdar'daki Selimiye'den adını alan ipekli bir tür kumaş. bk. İlhan Ayverdi, **a.g.e.**, s. 1080.

H. Baha ÖZTUNÇ

Havlu, sofr a bezi, peştamal, bohça gibi kumaş tasnifi içine koymayı uygun gördüğümüz ev eşyalarının kaydedildiği bir başka kısımda otuz yedi kalemde hesaplanmış ve 5.765,5 kuruş değer biçilmiştir. Yastık, yorgan ve şilteler ise otuz iki kalemde kaydedilmiştir. şiltelerin hemen tamamı Selnik işidir. Yorganlarda dikkati çeken özellik hepsinin çeşitli işlemelerle süslenmiş olmasıdır. Bu bölümün toplam değeri ise 7.326 kuruştur.

7- Mutfak Eşyaları

Mahmud Hamdi Paşa'nın mutfak eşyaları arasında ilk olarak Kahve takımları kaydedilmiştir. Bu kısım, 7.703 kuruş değerinde olup on üç adet kahve takımı, bir adet kahve ibriği ve bir kalem de kahve takımı eşyalarının kaydedildiği toplam on beş kalem vardır. Kahve takımları genelde zarf, fincan, tepsi ve ibrikten oluşmaktadır. Takımların hemen hepsi sim ve yaldızlarla işli olup Paşa'nın zenginliğinin bir göstergesi olarak dikkati çekmektedir.

Muhallefatta kaydedilen bir diğer kısımda ise bardak, hoşaf kseleri su tasları ve tepsiler vardır. Toplam on üç kalem olan bu bölümün değer i 2.463 kuruştur.

Defterde kayıt altına alınan mutfak eşyalarının başka bir kısmını ise; siniler, tepsiler, havan, çeşitli kaşıklar, tabaklar, tencereler gibi mutfak eşyaları oluşturmakta olup 9.219 kuruş olarak hesaplanmıştır. Bu bölümde de mutfak eşyalarıyla alakasını pek kuramadığımız hur, hamam tası ve drbnlerin kaydedilmesi dikkate değerdir. Bu bölümden hemen sonra sahanlar, kuřneler³³, kazanların kaydedildiği kısım yer almaktadır. Bu kısımda 23.067 kuruş değerinde revgan (yağ) ve krk baha olarak 4.050 kuruş verilmiş ve toplamda bu bölümün değer i 27.177 kuruş olarak hesaplanmıştır. Paşa'nın sayısı epey fazla olan ve 46.562 kuruş tutan bu eşyalarından olduğa zengin bir mutfağa sahip olduğunu söylemek zor olmayacaktır.

8- Çadırlar

Paşa'nın şehir dışına çıktığında kullandığı çadırlar ve bu adırlardaki eşyaların kaydedildiği bölümde Paşa'nın sahip olduğu altı adet çadır, bir adet tahtirevan çeşitli keçe ve kilimler ve ihramlarla³⁴diđer bağı eşyalar 56.539 kuruşluk değerle muhallefatın önemli bir kısmını teşkil etmektedir. Defterdeki altı çadırın değer i 30.000 kuruş gibi gayet yüksek bir değerle fiyatlandırılmıştır. Kilimlerin biri hariç diğerleri kilim

³³ Küçük yayvan tencere. bk. İlhan Ayverdi, **a.g.e.**, s. 719.

³⁴ İhramın burada; yer, sedir, minder vb. eşyanın üzerine serilen yn yayđı manasında kullanılmıştır. bk. İlhan Ayverdi, **a.g.e.**, s. 544.

üretiminde önemli bir merkez olan Şehirköy³⁵'e atfen "*Şehirköy Kilimi*" olarak belirtilmiştir.

9- At Takımları ve Hayvanlar

Mahmud Hamdi Paşa'nın sahip olduğu at takımları da defterin önemli bölümlerindedir. At eyerinin altına örtülen sırmalı veya şerit süslemeli olan ve sahibinin gelirine göre değerli taşlarla süslenmiş örtüye verilen isim olan gâşiyeden (Ayverdi; 2011, 402) on dokuz adet bulunmaktadır. On üç eyerden dört tanesi Mısır işidir. Bunlardan başka at koşumlarında bulunan eşyalar da düzenli bir şekilde kaydedilmiştir. Bu kısım incelendiğinde At binmek için kullanılan dönemin malzemelerini de yine o dönemin isimleriyle tanımış oluyoruz. Bunlardan bazıları; Eyer üstüne konan örtü manasındaki "*Yamçı*", at başlığında atın alını veya burnu üzerine sallandırılan, üstüne gümüş veya altın yaldızlı süsler takılan "*Reşme*", at koşumunda eyerin geriye kaymaması için hayvanın göğsüne bağlanan enli kayış demek olan "*Sînebend*", eyer keçesi demek olan "*Teğelti*", atın kuyruğunun altından geçirilerek eyere bağlanan kayış olan "*Kuskun*", eyerin üstüne örtülen örtü manasında "*Kesme*" ve eyerin iki tarafında bulunan, tabanca kuburlarını koymaya yarayan deri çanta manasındaki "*Kuburluk*" gibi terimlerdir (Ayverdi; 2011, 660, 707, 718, 1023, 1112, 1222, 1331). At koşum ve takımlarının defterde kaydedilen değeri ise 30.095 kuruştur.

Defterde değerleri kayıt altına alınan son bölümde ise Mahmud Hamdi Paşa'nın sahip olduğu hayvanlar gelmektedir. Paşa'nın toplamda elli dört adet atı bulunup bunların on yedi tanesi "*esb*", yirmi sekiz tanesi "*beygir*", beş tanesi "*kısrak*" ve dört tanesi de "*tay*" olarak yazılmıştır. Esb olarak verilen atlar doru, al, kır, iki ayağı ya da üç ayağı seker, burnu beyaz gibi vücut özelliklerine göre sınıflandırılmışlardır. Beygir de aynı şekilde sınıflandırılıp farklı olarak Arap beygirleri gösterilmiştir. Kısraklar ve taylar da gök, al ve kır olarak renk özelliklerine göre ifade edilmiştir. Defterde gösterilen bir diğer hayvan ise katırdır. Paşa'nın toplamda altmış yedi katırı bulunmaktaydı. "*Üştürân*" olarak kaydedilmiş yirmi beş deve Paşa'nın sahip olduğu bir başka binek hayvanıdır. Son olarak toplamda on yedi tane olan ve her biri üç yüz on kuruş değerinde manda, karasığır ve malak yazılmıştır. Bu bölüm aynı zamanda muhallefatın değeri en yüksek olanıdır. Paşa'nın hayvanlarının toplam değeri 110. 477 kuruş olarak tespit edilmiştir.

³⁵ Bugün Sırbistan'da Pirot Kasabası'nın Osmanlı dönemindeki adı olan Şehirköy hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Machiel Kiel, "*Şehirköy*", *DİA*, C. 38, İstanbul 2010, s. 454-456.

10- Diğer Eşyalar

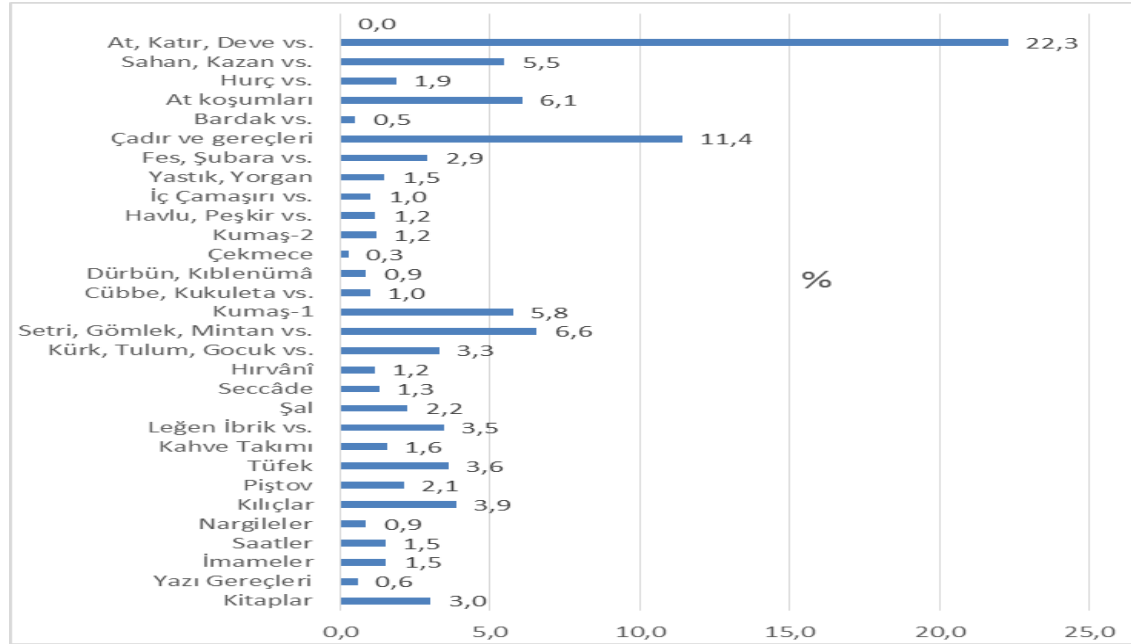
Muhallefata kaydedilen bir diğer grup, ibrik, leğen, matara, buhurdan, gülabdan, hokka, şamdan gibi eşyalar oluşturmaktadır. 17.141 kuruş tutarındaki bu eşyalardan en pahalısı 1.600 kuruş fiyatıyla gümüş el leğeni ibriktir.

Çekmeceler her dönemde çok çeşitli amaçlarla kullanılan eşyalar arasındadır³⁶. Mahmud Hamdi Paşa'nın sahip olduğu beş adet çekmecenin en değerlisi 1.000 kuruş, en ucuzu ise 25 kuruş olup toplam değerleri 1.405 kuruş olarak hesaplanmıştır.

Paşa'nın fesleri, Kâbe örtüsü, sürahileri, çizmeleri, ayakkabıları, nargile şişesi, tesbih ve kahvesi gibi aslında birbiri ile pek alakası olmayan eşyalar da bir grup altında toplanmış ve hesabı yapılmıştı. Paşa'nın sahip olduğu toplam yetmiş altı adet fes ve şubara³⁷ bu bölümün toplam değeri 14.444,5 kuruşun 4.827 kuruşunu oluşturmaktaydı.

Toplamda ortaya çıkan 495.360 kuruşluk muhallefattan 585 kuruş ücret-i kâtibiyeye ve 2.000 kuruş değerindeki dellâliye masrafları çıkartılmış ve Mahmud Hamdi Paşa'nın muhallefatı 492,775kuruş olarak hesaplanmıştır.

Döneme göre oldukça zengin içeriğe ve yüksek değere sahip Mahmud Hamdi Paşa'nın muhallefatının bölümlerinin toplam değere oranlarını yüzdeler olarak aşağıdaki tablodan tespit etmek mümkündür:

Grafik 1: Mahmud Hamdi Paşa'nın Muhallefatındaki Bölümlerin Yüzdeler Oranları.

³⁶ Çekmeceler ve kullanım alanları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. M. Şinasi Acar, *a.g.e.*, s. 353-363.

Bir Rumeli Valisinin Emvâl-i Metrûkesi: Mahmud Hamdi Paşa'nın Muhallefatı

Tablodan da anlaşılacağı üzere muhallefatın en büyük kısmını %22,3'lük bir oranla Paşa'nın binek ve yük hayvanları oluşturmaktadır. Bunu %11'lik oranla çadırlar ve malzemeleri, %6,6 ile Paşa'nın setri, gömlek ve mintanlarından oluşan giysileri takip etmektedir. Defterdeki en az değere sahip ürünlerden; %0,3 ile çekmeceler, %0,5 oranla bardaklar ve %0,6 ile yazı gereçleri ilk üç sırayı almaktadır. Paşa'nın sahip olduğu kitaplar da toplam muhallefatının ancak %3'üne tekabül etmektedir.

Mahmud Hamdi Paşa'nın Maliyeden Müdevver Defteri'nde Tutulan Muhallefatı

Mahmud Hamdi Paşa'nın Manastır'da tutulan muhallefatından başka bir de İstanbul'da tutulan muhallefat kaydı bulunmaktaydı. Burada Manastır'da tutulan defterde görmediğimiz sahip olduğu nakit para, eşya ve mukataaları gibi kısımlar kaydedilmiştir. Bu defterdeki ilk kayıt 12 Ocak 1837 tarihli olup, Mahmud Hamdi Paşa'nın değerli eşya ve nakit paralarının kaydedilmesiyle ilgili Hacı Rasim Efendi'nin görevlendirildiği ve bunların İstanbul'a getirilerek darphaneye teslim edildiği ifade edilmiştir.

Mahmud Hamdi Paşa'nın darphânede işlem gören nakit parasının miktarı ve özellikleri şu şekildeydi:

Ecnâs-ı Altun 'Atık	196, 092 Kuruş
Memdûhiye Altını	315, 040 Kuruş
Cihâdiye	75, 650 Kuruş
TOPLAM	586, 782 Kuruş

Tablo 1: Mahmud Hamdi Paşa'nın nakit parasının kuruş cinsinden karşılığı (BOA., MADd. 9734, v. 111).

Tablodan da anlaşılacağı üzere Paşa'nın toplamda 586, 782 kuruşluk nakdi bulunmaktaydı.

Bu kayıttın hemen altında Mahmud Hamdi Paşa'nın olup satışı yapılan mücevherleri ve kürkleri vardır ki bunların satışından 190.585 kuruş elde edilmiştir. Müzâyedede satılanlar ise aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Kuruş	Mücevher	Adet	Kime Satıldığı
18,000	Pırlanta Altın Mücevherli Dört Köşeli Kutu	1	Kuyumcu Nişan
2,200	Kâr-ı kadîm Sarı Mina Üzerine Mücevher Kutur	1	Kahyâ-yı Sarrafân

³⁷ Çuhadan yuvarlak tepeli ve dilimli bir tür başlıktır. bk. Reşat Ekrem Koçu, a.g.e., s. 219.

H. Baha ÖZTUNÇ

7,000	Beyzâ Mina Kârî Mücevher Altın Kutu	1	Mersûm
6,000	Diğer Mina kârî BeyzâElvan Renk Üzerine Ortası Boş Etrâfı Mücevherli Kutu	1	Sarraff Tophâneli Artin
8,500	Mina kârî Penbe Cedîd Beyzâ Mücevher Kutu	1	Sarraff Maksor
10,500	Def‘a Beyzâ Penbe Mina kârî Cedîd Pırlanta Mücevher Kutu	1	Sarraff Mıgırđıç
2,600	Mâ‘i Mina Üzerine Mâşallah	1	Kuyumcu ‘Asker Oğlu Anton Der Darbhâne-i ‘Âmire
1,700	Sarı Taşlı Elmas Yüzük	1	Halim Efendi Müdür- i Ebniye-i Hassa
115	Çil Lokum Ta‘bîr Olunan Yüzük	1	Müdür-i Mûmâ-ileyh
2,010	Zümrüd-ü Eski Ma‘den Gül Yüzük	1	Sarraff Tophâneli Artin
750	Elmas Gül Mücevher Yüzük	1	Mersûm
3,100	Tek Taşlı Pırlanta Halkası Mücevherli Yüzük	1	Sarraff Bağdesar
1,000	Önde Tek Taşlı Halkası Mücevherli Yüzük	1	Sarraff Maksor
5,000	Def‘a Tek Taşlı Önde Yüzük	1	Kuyumcu ‘Asker Oğlu Anton Der Darbhâne-i ‘Âmire
14,000	Zümrüd Kûlahlı Kebîrce Yüzük	1	Sarraff Mıgırđıç
3,650	Dört Taşı Noksan Penbe Mina Üzerine Elmaslıca Zarf	1	Müdür-i Mûmâ-ileyh

Bir Rumeli Valisinin Emvâl-i Metrûkesi: Mahmud Hamdi Paşa'nın Muhallefatı

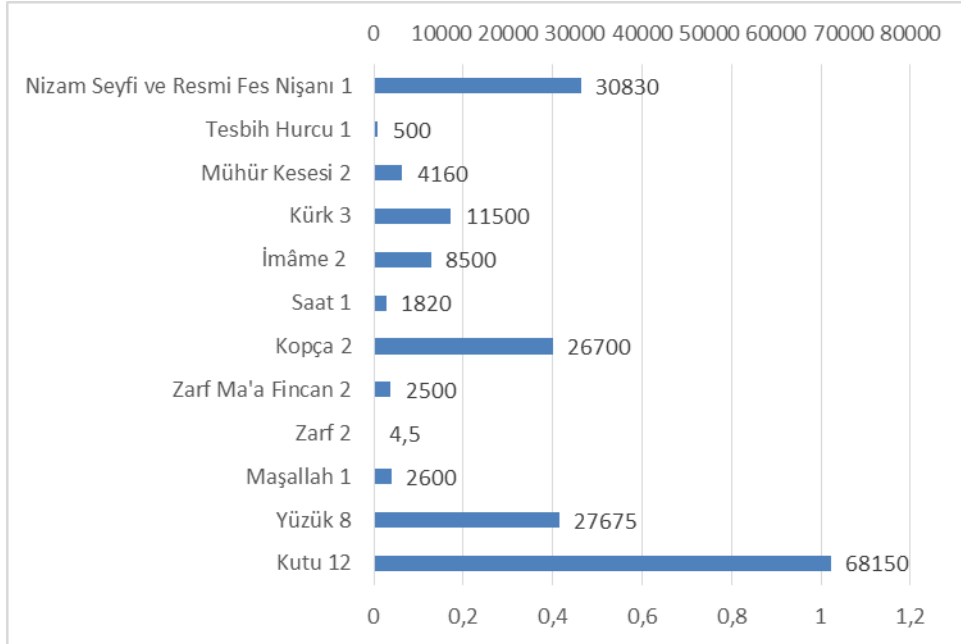
2,000	Yeşilli Mina Üzerine Elmaslıca Zarf	1	Sarraff Ezdoman
7,600	Beyzâ Mâ'i Mina Üzerine Mücevher Kutu	1	Kuyumcu 'Asker Oğlu Anton Der Darbhâne-i 'Âmire
20,000	Mücevherli Nevresim Kopçaları	30	Sarraff Maksor
6,700	Mücevherli Hırvâni Kopçası	1	Mersûm
3,000	Penbe Mina Kârî Tuğralı Altun Kutu	1	Kılıcı oğlu Sarraff Kirkor
1,150	Dört Köşe Mina kârî Şekerî Rengi Kutu	1	Tophâneli Sarraff Artin
1,200	Mina kârî Baklava Resminde Kutu	1	Mersûm
1,500	Sakat Mina kârî Kutu	1	Kuyumcu Kigork Zimmî
1,500	???? lâciverd Mina kârî Kutu	1	Tophâneli Sarraff Artin
1,500	Elvan Renk Mina üzerien bir çift altın zarf ma'a fincan	—	Mersûm
1,000	Def'a penbe elvan mina üzerine altın zarf ma'a fincan	—	Def'a Mersûm
1,820	Çifte zarflı mina kârî Merkobid? Sâ'at	1	Küçük Kethüdâ İsmâ'il Ağa
4,500	Mücevher zencli? Bir çift imâme	1 Çift	Tophâneli Sarraff Artin
500	İncili 'Abanos Tesbih Hurcu	—	Kuyumcu 'Asker Oğlu Anton Der Darbhâne-i 'Âmire
140,090	ARA TOPLAM		
30,830	Mücevherli Nizam Seyfi ve Bir 'aded Resm Fesi Nişanı	—	Muhsin Efendi Kethüdâ-yı Bâb

H. Baha ÖZTUNÇ

5,000	Bir 'aded Gocuk Kürk	--	Tatar 'Ali Ağa
3,000	Diğer Bir 'AdedŞemseli Siyah Gocuk Kürk	—	Sarraff Mıgırđıç
3,500	Diğer bir 'aded şemseli Vaşak Kürk	—	Mersûm
4,000	Bir 'aded altın mühür kesesi	--	Çarkar Oğlu Esvator Zımmî
160	Diğer bir 'aded sağır altın mühür kesesi	4	Be-ma'rifet-i sermünâdî behesâb mübâya'a teslim-şüd
4,000	Kehribar Penbe Mina Üzerine Mücevherli Kabak İmâme	1 Çift	Mehmed Bey Muhassıl-ı Cizye
190,585	Toplam		

Tablo 2: Mahmud Hamdi Paşa'nın satılan mücevherleri (BOA., MADd. 9734, v. 111).

Paşa'nın toplamda otuz yedi kalem tutan bu mücevherlerin sınıflandırmasını yaptığımızda karşımıza şu grafik çıkmaktadır:

Grafik 1: Mahmud Hamdi Paşa'nın Mücevherlerinin oranları.

Bir Rumeli Valisinin Emvâl-i Metrûkesi: Mahmud Hamdi Paşa'nın Muhallefatı

Toplamda 190.585 kuruşa müzayede yoluyla satılan bu mücevherleri satın alanlar incelendiğinde büyük çoğunluğunun gayrimüslim olduğu dikkati çekmektedir. On bir gayrimüslim otuz yedi kalem mücevherin yirmi dokuz kalemını almıştır. Hemen hepsi sarraf ve kuyumcu olan gayrimüslimler arasında en fazla mücevher satın alan kişi dokuz kalem ile Sarraf Tophaneli Artin'dir. Müzayedeye katılıp mücevherlerden alan Müslüman ise Ebniye-i Hassa müdürü, kapı kethüdası, küçük kethüda, cizye muhassılı gibi görevleri olan beş kişidir.

Böylece Mahmud Hamdi Paşa'nın nakit parası ve müzayede yoluyla satılan eşyalarının değerleri toplamı 777, 367 kuruş gibi hayli yüksek bir rakama ulaşmıştır.

Defterdeki 31 Mart 1837 tarihli kaleme alınmış yazıda ise Mahmud Hamdi Paşa'nın muhallefatı ile ilgili şu bilgiler yer almaktaydı. Hacı Rasim Efendi, Paşa'nın nakit para ve mücevherlerinin tespitini yaptıktan sonra kalan borçlarının ve zahirelerinin tespitine başladığını ifade etmektedir. Mahmud Hamdi Paşa'nın Elviye-i Selâse³⁸ ambarlarında çok miktarda zahiresi olup, kısa sürede satılmaz ise bunların çürüyeceği belirtilerek zahirelerin bulunduğu yerlerde memurlar vasıtasıyla satılması için Tırhala Mutasarrıfı Emin Paşa'ya ihâle edilmesi gerektiği dile getirilmiştir. Paşa'nın oralarda olabilecek şahsi borçlarına daha sonra bakılması ve şimdilik Manastır esnafından bakkal ve ekmekçi esnaflarına olan cüzi borcunun ödenmesi ve Paşa'nın "*Vücûh-ı bende ve gulamlarına*" ifadesiyle dile getirilen Manastır'daki kölelere verilmesini vasiyet ettiği otuz bin kuruşun Manastır'daki muhallefat gelirinden verilmesi istenmiştir. Mahmud Hamdi Paşa'nın nakit parası ve mücevherlerinin satışından elde edilen toplamda 777.367 kuruşun da darphâne-i âmireden mansûre hazinesine gönderilmesi de bu yazıda ifade edilmektedir.

Defterdeki bir sonraki kayıt 6 Aralık 1837 tarihli olup Mahmud Hamdi Paşa'nın Sarrafı taahhüdüyle gönderilen İltizam bedelinden mansure ve redif hazinelerine olan borcu listelenmiştir.

³⁸ İncelediğimiz dönemde elviye-i selase, "üç liva" veya "üç sancak" anlamına gelip Rumeli'de Makedonya bölgesini oluşturan Selanik, Manastır ve Kosova'ya verilen isimdir. bk. Mahir Aydın, "Elviye-i Selase", *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 68.

H. Baha ÖZTUNÇ

Toplam Borcu Kuruş ve Kese Olarak	11,119,896,5Kuruş 22,239 Kese	396,5 Küsür Guruş 3 para
Müteveffâ-yı müşârü'n-ileyhin vefatından mukaddem sarraf-ı mersûmun teslimâtı ma'a Esham	4,458 Kese	187 Küsür Guruş 31 para
Kalan Borç	17,781 Kese	209 Küsür Guruş 32 para
Müteveffâ-yı müşârü'n-ileyhin vefatından sonra me'mûr-ı mûmâ-ileyh tarafından darbhâne-i 'âmireye bi'l-vürûd fûruht olunan Mücevherâtı esmânıyla nükûdı olarak nakden ve mahallinde fûruht olunan muhallefâtı esmânından ve bakâyâsı tahsilâtından bâ-poliçe ve 'asâkir-i nizâmiye ma'ârifetden bâ-îrâd ve sarraf-ı mersûm yediyle vâkî olan teslimâtı	11,508 Kese	64,5 Küsür Guruş 29 para
Kalan Borç	6,273 Kese	144,5 Küsür Guruş

Tablo 3: Mahmud Hamdi Paşa'nın Mansûre ve Redif hazinelerine olan borçları (BOA., MADd. 9734, v. 111).

Tablodan da anlaşılacağı üzere Paşa'nın bu iki hazineye toplam 22.239 kese borcu bulunmaktaydı. Paşa vefat etmeden evvel sarrafı tarafından teslim edilen 4.458 keseyle vefatından sonra Hacı Rasim Efendi tarafından İstanbul'a getirilen nakit para, müzayede yoluyla satılan mücevherlerinden ve Manastır'daki muhallefatından elde edilen 11.508 kese çıktıktan sonra Paşa'nın bu iki hazineye 6.273 kese borcu kalmıştır.

Bir Rumeli Valisinin Emvâl-i Metrûkesi: Mahmud Hamdi Paşa'nın Muhallefatı

Bir sonraki kayıta ise Paşa'nın çeşitli yerlere olan ve sarrafı tarafından taahhüt olunmayan borcu gösterilmiş ve toplamda 6.727 keselik bir borç çıkartılmıştır ki, borçlu olduğu yerler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Açıklama	Kise	Küsür Kuruş-Para
Mukâta'ât Zimmeti Defterlerinde Mukayyed Olan	1,806	337 15
Mansûre Zimmeti Defterlerinde Mukayyed Olan	1,108	354
Emlâk-ı Hümâyûn Defterlerinde Mukayyed Olan	2,570	203 48
Redif Zimmeti Defterlerinde Mukayyed Olan	787	250
Müteveffâ-yı Müşârü'n-ileyhin Sarrafı Ta'ahhüdüyle Zecriye Sandığına Olan Zimmeti	319	—
Müteveffâ-yı Müşârü'n-ileyhin Sarrafı Ta'ahhüdüyle Dühan Gümrüğü Sandığına Olan Zimmeti	135	—
Yekûn	6,727	144,5 3

Tablo 4: Mahmud Hamdi Paşa'nın sarrafı tarafından taahhüt olunmayan borçları (BOA., MADd. 9734, v. 111).

Acıklama	Küsür(Kuruş)
Mukâta'at Zimmeti Defterlerine Mukayyed Olan	18,354,5
Mansûre Zimmeti Defterlerinde Mukayyed Olan	55,000
Emlâk-ı Hümâyûn Defterlerinde Mukayyed Olan	344,615 ,5
Yekûn	417,970
Acıklama	KeseKüsür(Kuruş)Para
	835 470
Me'mûr-ı Mûmâ-ileyh tarafından mersûl Policeden Teslim olunan	353 468,5
Yekûn	482 1,5
Cem'an Yekûn	7,209 146 3

Tablo 5: Mahmud Hamdi Paşa'nın sarrafı tarafından taahhüt olunmayan borçları (BOA., MADd. 9734, v. 111).

Görüldüğü üzere Paşa'nın Mukata'at, Mansûre, Emlâk-ı Hümâyûn ve Redif zimmeti defterlerinde ve Zecriye ile Duhan Gümrüğü sandıklarına toplamda 6.727 keselik borcu bulunmaktaydı. Ayrıca, mansûre hazinesinin yukardaki alacaklarına ek

H. Baha ÖZTUNÇ

olarak yine Paşa'nın sarrafı tarafından taahhüt olunmayan diğer alacakları 482 keselik bir tutardaydı ki böylece toplam borç 7.209 keseye tekabül etmekteydi.

Defterde bundan sonra Mahmud Hamdi Paşa'nın bakâyâsından Rumeli Mutasarrıfı Ahmed Zekeriya Paşa'ya devrolunmuş ve olunacak olan miktarla Edirne Eyaleti Müşiri Emin Paşa ve Elviye-i Hamse Müşiri Mustafa Nuri Paşa'ya devredilecek olan miktarlar hesaplanmış ve bunların Mahmud Hamdi Paşa'nın mansure hazinesine olan borçlarından düşülmesi istenmiştir.

Devr Olunmuş	70,396 Kuruş
Devr Olunması Lâzım gelen	191,781,5 Kuruş
Yekun	262,177,5 Kuruş
Kise	524 Kise 177,5 Kûsûr Kuruş

Tablo 6: Mahmud Hamdi Paşa'nın bakâyâsından Ahmed Zekeriya Paşa'ya devredilen miktar (BOA., MADd. 9734, v. 112).

Müşârü'n-ileyh Emin Paşa hazretlerine devr olunan	1,952,887 Kuruş
Müşârü'n-ileyh Mustafa Paşa hazretlerine devri icâb eden	599,766 Kuruş
Yekun	2,552,653 Kuruş
Yekun	5,105 Kise 153 Kûsûr Kuruş

Tablo 7: Mahmud Hamdi Paşa'nın bakâyâsından Emin Paşa ve Mustafa Nuri Paşa'ya devredilen miktar (BOA., MADd. 9734, v. 112).

Bunlardan başka bir de Sivas Müşiri Hâfız Paşa'nın Ohri ve İlbasan sancaklarından ayrılırken kendisinin halefi olan Mahmud Hamdi Paşa'ya devrettiği ve sarrafı tarafından taahhüt edilen bakâyâsının Mahmud Hamdi Paşa'nın borcundan düşülmek üzere sarrafı tarafından verilmesinin gerekliliği ifade edilmiştir.

Zikr olunan bakâyâsı mevrûdeden müteveffâ-yı müşârü'n-ileyhin sarrafı tarafından te'diyesi lâzım gelen akçeden bervech-i muharrer mümteni' olduğu	530,706 Kuruş
Mukaddemce muhaddes olduğuna mebni i'tâ olunmadığı Müteveffâ-yı müşârü'n-ileyhin sarrafı tarafından ifâde kılınub mahsûbı icâb eden	237,500 Kuruş

Bir Rumeli Valisinin Emvâl-i Metrûkesi: Mahmud Hamdi Paşa'nın Muhallefatı

Yekûn	303,206 Kuruş
Yekûn	606 Kise 206 Kûsûr
Cem'an Yekûn	6,236 Kise 36,5 Kûsûr Kuruş

Tablo 8: Mahmud Hamdi Paşa'nın Sarrafı Tarafından Ödenmesi Gereken Meblağ (BOA., MADd. 9734, v. 112).

Tablo 6,7 ve 8'deki verilerde Mahmud Hamdi Paşa'nın devrettiği toplamda 6.236 keselik bir tutar karşımıza çıkmaktadır. Defterdeki bir sonraki hesaplamada mansure hazinesinin alacağı olan 7.209 keseden yukarıda belirtilen kişilere devredilen toplam 6.236 kese düşülerek mansure hazinesinin kalan talebi 973 kese olarak güncellenmiştir. Bu rakama ek olarak darphane-i âmire de Semak/Seman?, Şehriköy ve Hacı Kahraman mukataalarının 1251 senesi bedelinden ve Semak/Seman? Mukataasının 1248 senesi bedelinden toplamda 1.080 keselik bir alacağının olduğunu belirtmiştir ki mansure hazinesinin 973 kese talebiyle topladığımızda 2.053 keselik bir borç görülmektedir.

Mahmud Hamdi Paşa'nın tahsil olunamayan bakâyâları hesaplandığında 2.474 keselik bir rakam tespit edilmektedir. Bu rakamdan mansure hazinesi ve darphane-i âmirenin toplam 2.053 kese alacağı düşüldüğünde Paşa'nın zimmine mahsûben sarrafı tarafından ödenmesi gereken 421 kesenin kaldığı görülmektedir.

Defterde son olarak Mahmud Hamdi Paşa'nın Delvine kazasında olan çiftliklerinin hesabı yapılmıştır.

Hasılat	
Sene 47-48-49	372,398,5- 295,971- 153,477
Toplam	821,846,5 kuruş
Ber-vech-i mukâseme tesviyesine isâbet idüb ber-mantûk-ı takrîr ve fermân-ı 'âlî takdîr olunan bedeli (Ortalamasını almak için 3'e bölmüş)	
273,948,5	
5 sene (için bu bedel tayin edilmiş)	
1,369,742,5 kuruş	
Ber-vech-i bâlâ 50 ve 51 seneleri bedelâtı olarak müteveffa-yı müşârün-ileyh Hamdi Paşa'nın derdest tesviye olan muhallefâtından istifâsı lazım gelen	1250 senesi 273,948,5 1251 senesi 273,948,5 Yekun 547,897
Ber-vech-i bâlâ 52 ve 53 ve 54 seneleri bedelâtından gayr-i ez-tahsîlât kûsûr	1252 senesi 273,948,5 1253 senesi 273,948,5

H. Baha ÖZTUNÇ

Yanya Müşiri Müşârü'n-ileyh Mustafa Nuri Paşa hazretlerinin sarrafı tarafından istihsâli lâzım gelen	1254 senesi 273,948,5 Yekun 821,845,5 Guruş
Küsûr İstihsâli Lâzım gelen	351,397 kuruş
Çiftlikât-ı merkûmeden ba'zılarının 50 senesi hâsılâtı olarak Müteveffâ-yı müşârün-ileyhden der-dest tesviye olunan muhallefâtı defâtirinde muharrer olan	196,500
Ale'l-hesâb olarak mukaddemâ İstihsâl olunmuş olan	1252 senesi 100,000 1253 senesi 100,000 Yekun: 200,000
Küsûr İstihsâli Lâzım gelen	621,845,5

Tablo 9: Mahmud Hamdi Paşa'nın Çiftliklerinin Hasılatı HESABı (BOA., MADd. 9734, v. 113).

Tabloda, Mahmud Hamdi Paşa'nın çiftliklerinin getirisinin senelik ortalaması 273.948,5 kuruş olarak alınmış ve hesaplar bu rakam üzerinden yapılmıştır. Öncelikle 1250 ve 51 seneleri bedeli olarak Hamdi Paşa'nın muhallefatından verilmesi lazım gelen para 547.897 kuruş olarak belirlenip bunun 196.500 kuruşu 1250 senesi hâsılâtı olarak kendisinden alınmış olup geriye 351.397 kuruş kalmıştır. 1252-53 ve 54 seneki tahsîlât ise Yanya Müşiri Mustafa Nuri Paşa'ya kalmış olup üç senelik toplam 821.845,5 kuruş toplam miktarın 200.000 kuruşu 1252 ve 52 senelerinden 100.000'er kuruş olmak üzere daha önceden tahsil olunmuş ve geriye 621.845,5 kuruşluk bir rakam kalmıştır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın başlarında önemli devlet görevlerinde bulunmuş ve eyalet valilikleri yapmış Mahmud Hamdi Paşa vefat ettiği 7 Ekim 1836 tarihinden sonra gerek Manastır'da gerekse İstanbul'da düzenlenen muhallefat dökümleri incelendiğinde oldukça varlıklı olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin, Defterin tutulduğu yüz üç numaralı Manastır Şer'iyye Sicil defterinin tamamı incelendiğinde seksen sekiz tereke kaydı bulunmakta olup hepsinin Paşa'nın muhallefatının değerinden çok aşağıda olduğu görülmektedir. Kayıtlardaki eşyalar incelendiğinde gerek giyim eşyaları gerekse diğer alet ve gereçlerde ve hatta at koşumlarında bile çok çeşitli ve değerli süslemelerin kullanıldığını sıklıkla görmekteyiz. Yine Sultan II. Mahmud ile özdeşleşen fesin Paşa'nın muhallefatında çok fazla sayıda çıkması da dikkati çeken bir durum oluşturmaktadır. Mahmud Hamdi

Bir Rumeli Valisinin Emvâl-i Metrûkesi: Mahmud Hamdi Paşa'nın Muhallefatı

Paşa'nın kitapları arasında gerek Kur'ân-ı Kerîm gerekse Şifâ-yı Şerîf gibi dîni eserlerin içerisinde Türkçe tercüme olması en azından Paşa'nın bu kitapları Türkçe de okuduğunun bir belirtisi olsa gerektir. Netice itibarıyla döneminin üst düzey bürokratları arasında olan Mahmud Hamdi Paşa'nın muhallefatı bize kendisinin sosyal statüsüyle ilgili veriler elde etmemizi sağlarken nasıl bir yaşam tarzının olduğu konusunda da çıkarımlar yapmamıza olanak sağlamaktadır.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi/BOA.)

BOA., Cevdet Dâhiliye (C.DH), 228/11380.

BOA., Hatt-ı Hümayûn (HAT), 471/23057, 1261/48855-A-B, 1261/48855-C.

BOA., İrade Meclis-i Vâlâ (İ. MVL), 36/646.

BOA., Maliyeden Müdevved Defterler (MADd.), 9734.

BOA., Sadâret Mektûbi (A. MKT), 5/4.

Manastır Şer'iyeye Sicili, Nr: 103.

Araştırma Eserler

Acar, M. Ş. (2015), *Osmanlı'da Günlük Yaşam Nesnelere*, Yem Yayınları, İstanbul.

Akçay, Y. (2011) "Doğuda ve Batıda Sözlükçülüğün Gelişimi ve Osmanlı Dönemi Sözlük Metinlerine Genel Bir Bakış", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 4, s. 281-333.

Aydın, M. "Elviye-i Selase", *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 68.

Barkan Ö. L. (1966), "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, S. III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 1-494.

Afyoncu, E. (2000), "İbrahim Müteferrika", *DİA*, C. 21, s. 324-327.

Aşgın, S. (2003), "Hadîkatü'l Vüzerâ Üzerine Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 14, , s. 145-161.

Kiel, M. (2010) "Şehirköy", *DİA*, C. 38, İstanbul, s. 454-456.

Koçu, R. E.(1969), *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, İstanbul: Sümerbank Yayınları.

Kubbealtı Lügatı Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük, Yay. Haz. Kerim Can Bayar, İstanbul: Milliyet Yayınları, 2011.

Mehmed Süreyya (1996),*Sicill-i Osmanî*, C. 2, Yay. Haz. Nuri Akbayar, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Namlı, A. (2001), "İsmâil Hakkı Bursevî", *DİA*, C. 23, İstanbul, s. 102-106.

Özcan, T. (2005), "Muhallefat", *DİA*, C. 30, İstanbul, s. 406-407.

H. Baha ÖZTUNÇ

Özdeğer, H. (1988), *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Özek, A. (2002), "El-Keşşâf", *DİA*, C. 25, İstanbul, s. 329-330.

Pakalın, M. Z. (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, III, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Turhan F. S. (2013) *Eski Düzen Adına Osmanlı Bosna'sında İsyân (1826-1836)*, İstanbul: Küre Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. H.(1988), *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

<http://www.luggat.com/0/H%C4%B1roani/1>(Erişim Tarihi 04.07.2017/16:24).

ORTA BALKANLARDA YEREL TİCARET: XIX. YÜZYILIN
ORTALARINDA DUBNİCE EMTİA GÜMRÜĞÜ*

Faruk DOĞAN**

Dupnice Emtia Gümrüğü Rumeli’de orta kol üzerinde tesis edilmiş olan küçük bir kara gümrüğüdür. Bulunduğu konum özellikle Serez-Belgrad yolu üzerinde yürütülmekte olan pamuk ticareti açısından önemli olmuştur. Bu itibarla on sekizinci yüzyılda söz konusu ticareti geliştirmek ve güvenliğini sağlamak için kurulmuş olduğu söylenebilir. On dokuzuncu yüzyılın başında ortaya çıkan Sırp isyanları neticesinde Niş gümrüğünün buraya taşınması ile daha da önemli hale gelmiş olan gümrük, kadim kara gümrüklerinden sayılarak 1868 tarihine kadar varlığını sürdürmüştür.

Öz Muhdes gümrüklerin kaldırılması ile Dupnice halkı büyük ekonomik sıkıntıya girerken gümrük de daha çok yerel ürünlerin ticaretinin yapıldığı bir özellik kazanmıştır. Belgelerdeki ifadeyle gümrüğün gelirleri yörede üretilen meyve ve sebze ticaretinden ibaret hale gelmiştir. İncelediğimiz dönemde gümrükte işlem yapan tüccarların % 27’ni Müslümanlar, % 59’nu gayrimüslimler, % 8’ni de Rus’lar teşkil etmiştir. Rus tüccarların en önemli ticaret malı pamuk ve pamuk ürünleri olmuştur. Gümrük gelirlerinin üçte biri Rus tüccarların yaptığı bu ticareten elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler Balkan, Belgrad, Dubnice Emtia Gümrüğü, Gümrük, Pamuk, Ticaret.

REGIONAL COMMERCE IN CENTRAL BALKANS IN THE MID-NINETEENTH
CENTURY: DUPNİCA CUSTOMS OF GOODS

Abstract Many religious, social, economic and cultural works such as mosque, small mosque, seminary school, soup kitchen, convent, caravansary, public bath and tomb were constructed in the city of Tokat during the Danismendid, Seljukid and Ottoman periods since XIIth century. This matter have been confirming by archival documents and historical works from the old periods. The rich social and economic potential of Tokat with its position on east-west and south-north roads, its warm climate and fertile agricultural lands provided with an important contribution to being constructed of these works. As throughout the Ottoman Empire, these

* Bu makale 6-8 Ekim 2016 tarihinde Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesinde organize edilen Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumuna sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Yard.Doç.Dr.,Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, faruk.dogan@hotmail.com.

religious, social, economic and cultural works built in Tokat have continued their existences with the help of waqfs revenues.

In this study, it will be dealt with only the waqf of Gulbahar Hatun's Mosque from among the rich waqfs works existing in Tokat during the Ottoman period as an example study. Although there exist some studies on the waqf of Gulbahar Hatun's Mosque, these do not examine the waqf revenues of this mosque from its beginning to today. This mosque is the only work of a sultan wife in the city-centre of Tokat. Today its waqfs revenues does not exist but it still continues its function. The sources of the study are the archival documents from that period and related research studies. The study aims to examine the waqf of Gulbahar Hatun's Mosque as a whole and contribute to the social and economic history of Tokat.

Key Words: Balkan, Belgrade, Dubnica Customs of Goods, Customs, Cotton, Trade.

Osmanlı Gümrük Sistemi

İlkel ve basit şekliyle M.Ö. 2000 yıllarına kadar giden gümrük uygulaması, devletlerarası ticarete sınır geçişlerinde malların kontrol edildiği yer olup bu geçiş sırasında alınan vergilere "gümrük resmi" denmektedir (Ozvar,2005:105). Zikredilen gümrük tarifi büyük ölçüde günümüzdeki devletlerarası ticarî uygulamayı ifade etmektedir. Hâlbuki Sanayi İnkılabı öncesinde bu kavram bölge ve şehir sınırlarını da içine almakta ve bunlara genel olarak dâhilî veya kara gümrükleri adı verilmekteydi. Kara gümrükleri Avrupa'da on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar devam eden bir süreçte tedricen kaldırılırken Osmanlı Devleti'nde bu gümrükler varlıklarını yirminci yüzyılın başlarına kadar sürdürmüştür.

Osmanlı Devleti'nde gümrükler sahil, kara ve hudut (sınır) gümrükleri olarak üçe ayrılmıştı. Kara gümrükleri genelde iç ticarete konu olan mallara uygulanırken, sahil ve hudut gümrükleri hem iç hem de dış ticaret mallarına uygulanmaktaydı. 1859 tarihli Gümrük Nizamnamesinde Osmanlı gümrükleri; sahil, kara hudut, Tuna Eyaleti Mümtazesi ve kadim kara gümrükleri olarak dört kısma ayrılmıştı (Karataş,2012:214). Klasik dönemde Osmanlı kara gümrükleri imparatorluğun her tarafını saran bir ağ şeklinden çok, iç mübadelenin belirli yoğunluğu aşığı şehirleri merkez kabul eden daireler şeklinde örgütlendiğinden karada her yerde gümrük tesis edilmemişti. İstanbul, İzmir, Selanik, Edirne, Belgrad, Trabzon, Erzurum, Diyarbakir, Halep, Şam, Bağdat gibi şehirler iç gümrük merkezlerinin başında geliyordu (Genç,2000:197). Bunların yanı sıra daha küçük kasaba ve şehirlerde de gerek görüldükçe gümrükler ihdas edilir ve bunlar genellikle yakınındaki büyük gümrüklere bağlanırdı. Bu neviden gümrüklerin 1801 yılında sayısı yüzün üzerindeydi (Kütükoğlu,1996:263). Söz konusu gümrük merkezlerinin yanı sıra çoğunluğu dağlık, ormanlık ve ıssız yerlerde geçit ve

konaklama emniyetini sağlamak üzere kurulmuş olan “Bâc”¹ veya derbent² adı verilen merkezler vardı.

Genellikle bir büyük şehirde üslenen gümrük teşkilatı, şehir merkezi ile çevresindeki köyleri ve bazen küçük kasabaları da içine alan bir daire şeklindeydi. Bu daireye giren, çıkan veya transit geçen mallar gümrüğe tabi tutulurdu. Gümrük dairesine giren ticarî eşyadan amediyye, çıkanlardan reftiyye ve satılmadan transit giden eşyalardan ise müruriyye adı verilen vergiler tahsil edilirdi. Tüccarın vergilendirilme kıstası malın cinsi değil malı satan tüccarın dini ve tabiiyetiydi. Buna göre klasik dönemde Müslümanlar %3, Osmanlı tebaası olan zımmî gayrimüslimler %4 ve harbî adı verilen yabancı devletlerin vatandaşları %5 gümrük resmi öderlerdi³. Zamanla Osmanlı Devleti ile kapitülasyon antlaşmaları yapan devletlerin vatandaşları ahitname hükümlerine tabi olmaya başlayarak daha düşük gümrük vergileri ödeme imkânını elde ettiler. Özellikle on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren hemen bütün Avrupa devletleri ile özel gümrük tarifelerini içeren antlaşmalar yapıldı. Önceleri ad volarem yani malın kıymeti üzerinden alınan gümrük vergisi daha sonraları gümrük memurları ile tüccarlar arasındaki çeşitli problem ve uyuşmazlıklar nedeniyle spesifik tarifeler üzerinden alınmaya başlandı. Bunun anlamı malın balya, denk, kantar, yük veya okka üzerinden hesap edilmesi demektir. Bâc olarak tesis edilen merkezlerde ise yük ve benzeri miktar birimi başına alınacak akçe değerlerini ihtiva eden spesifik tarifeler geçerliydi.

Gümrük resmini ödeyerek herhangi bir gümrükten geçen kişiye söz konusu vergiyi ödediğine dair “eda tezkiresi” verilir, böylece başka bir gümrüğe geldiğinde bu belgeyi göstererek tekrar gümrük vergisi ödemezdi. Fakat buna rağmen nizama aykırı hareketler de olmuyor değildi. Tüccarların en sık başvurduğu yöntem gümrük merkezlerinden geçmemek veya sahil gümrüklerine gittiğini beyan ederek gümrük bulunmayan yollara sapmaktı. Bu durumun önlenmesi için gümrük merkezlerinin yeni yeni kasaba ve şehirlere yaygınlaştırılması ekseriya gerekli oluyordu. Nihayetinde 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması ile sadece ihracattan alınması öngörülmüş

¹ Osmanlılarda bâc genel olarak vergi anlamında kullanılmaktadır. Bu anlamda gümrük resminin adı bâc-ı büzürgtür. Bu vergiye konu olan mallar pazarda satılırken ayrıca damga (bâc) vergisine de tabi tutulmuştur. Bâc hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Celal Yeniçeri, “Bâc”, *DİA*, C.4, s. 411-413. Bâc kavramının on altıncı yüzyılda Orta Tuna bölgesindeki kullanımları için bkz. Nenad Moacanin, “Bâc and Gümrük on The Middle Danube, 1540-1614: Terminological Elucidations”, *CIEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi (Bildiriler)*, TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 463-467.

² Bir yerin derbent olması için, oranın yolların kavşak noktasında ve merkezi bir durumda olması lazımdır. Bundan daha önemlisi o yerin “mahuf” ve “muhatara” olan, “kutta-i tarik” ve “haramî” den hali olmayan yerler olması gerekirdi. Daha geniş bilgi için bkz. (Orhonlu,1990).

³1590’larda bu oranlar bazı iktisadî mülahazalarla birer puan artırılmıştı. (Genç,2000:199).

olan %12 oranındaki gümrük vergisinin 1840 yılından itibaren iç gümrüklerde de uygulanmaya konulması ile iç gümrük merkezleri hemen hemen bütün şehirlere yaygınlaştırılmış oldu (Genç,2000:202).

Tanzimat'tan sonra muhdes (sonradan kurulan) kara gümrükleri Mayıs 1843'te kaldırıldı. Fakat eskiden beri mevcut olduğu için "kadim" adıyla anılanlar varlıklarını devam ettirdiler (BOA, MVL,46/33-lef 6). Ancak bu durum, sahil gümrükleri ve eski kara gümrüklerinin bulunduğu Osmanlı şehirleri ile muhdes gümrüklerin bulunduğu yerler arasında birincilerin aleyhine bir durum ortaya çıkardı. Birincilerin yakınındaki yerlerin mahsul ve mamullerine gümrük resmi ödenirken diğerleri bundan muaf tutuldu. Bu ve buna benzer başka nedenlerden dolayı 13 Mart 1874'e kadar tedricen tütün, enfiye, müskirat ve tuz hariç bütün kara gümrükleri kaldırıldı.

Gümrükler birer mukataa kabul edilerek iltizam veya emanet yöntemi ile idare edilirdi. Diğer mukataalarda olduğu gibi gümrük mukataalarında da tek bir gümrük değil birkaçı bir arada iltizama verilirdi (BOA, A.DVN. NHM,25/73). Tanzimat ile birlikte "her türlü gelirin hazineye girmesi ve tüm giderlerin hazineye karşılanması" ilkesi çerçevesinde 1840'ta yed-i vâhid, iltizam ve ihale usulleri kaldırılmış, vergilerin daha adil ve doğrudan doğruya halkın katılımıyla toplanabilmesi için muhassıllık teşkilatı kurulmuştu (Ortaylı,1974:13). Emanet usulü bu dönemde yeniden uygulanmaya başlandı. Bu çerçevede olmak üzere İstanbul ve çevresi gümrükleri "İstanbul Emtia Gümrüğü Emaneti" adı altında birleştirildi. Yeni düzenlemeye göre gümrükler maaşlı ve yeminli memurlar tarafından sevk ve idare olunacaktı. Toplanan gelirler masraflar çıktıktan sonra hazineye ait olanlar başkente, diğerleri ise mahalli mal sandıklarına teslim edilecekti. Bu yeni düzenlemeler doğrultusunda Samakov'un da içinde bulunduğu İhtiman, İznebolu, Preznik bölgesine Samakov Nazırı Kapucubaşı Reşit Bey, Radomir ve Dupnice bölgesine ise Avlonya eski mütesellimi Hacı Ahmet Ağa memur tayin edildi (Efe,2002:13-14).

Bu idare biçimi uygulamadaki çeşitli aksaklıklardan dolayı iki yıl sonra terkedildi ve tekrar iltizam yöntemine geri dönüldü. 1860' ta büyük merkezlerde gümrük emanetleri kurularak başlarına birer emin tayin edilmesi suretiyle yeniden emanet yöntemi uygulanmaya başlandı. 1870 yılında Emtia Gümrük Emaneti de Rüşumat Emaneti adını aldı.

a.Balkan Coğrafyasında Yol Sistemi ve Ulaşım

Osmanlı gümrük sistemi hakkında verilen bu genel bilgilerden sonra, bu noktada Dupnice'nin de içinde bulunduğu Rumeli kara yolu ağı ile bu yollar üzerinde

kullanılan araçlar konusunda da kısa bir bilgi vermek konunun anlaşılması açısından faydalı olacaktır.

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya açılan üç ana yol ağı mevcuttu. Bunlar İstanbul- Kırkkilise- Akkirman üzerinden Özi ve Kırım'a giden "sağ kol", İstanbul'u Edirne-Filibe-Sofya-Belgrad-Viyana üzerinden orta Avrupa'ya bağlayan "orta kol" ve İstanbul-Gümölcine- Yenişehir- İzdin- İstefe rotasını izleyen "sol kol" idi (Halaçoğlu,1991:147). Dupnice Kazası da Rumeli'nin "orta kol" olarak adlandırılan ana yoluna çok yakın bir mahalde ve stratejik önemi olan bir kavşak noktasında bulunuyordu. Viyana üzerinden karayolunu kullanarak gelen tüccarların bir kısmı Belgrad, Niş, Sofya, Filibe, Edirne, İstanbul güzergâhını takip ederken bir kısmı da Niş'ten sonra Vidin'e yönelerek Tuna nehri boyunca uzanan Vidin, Niğbolu, Rusçuk, Yerköyü rotasını kullanırlardı (Kütükoğlu,1996:263-268; Elibol,2003). Osmanlılar İstanbul ile Belgrad arasındaki bu ana yola büyük önem vererek bakımını sağlamışlar, hatta yol boyunca ilave yeni yollar da tesis etmişlerdi.

On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru Saraybosna tarafından gelen Avusturya tüccarları, büyük bölümü Avusturya egemenliği altındaki Alman topraklarını Balkan Yarımadası'nın güney kesimlerine bağlayan en önemli karayolu durumundaki Belgrad, Niş, Üsküp, Selanik üzerinden Selanik ve Serez ile ticaret bağlantıları kurmaya başlamışlardı. Bu ticarete özellikle Serez'in pamuğu büyüyen Avrupa tekstil sanayisinin en fazla rağbet gösterdiği ürünüydü ve Dubnice Gümrüğü 'de Sofya-Samakov-Serez- Selanik yolu üzerinde önemli bir geçiş noktasında bulunuyordu.

Genel olarak bakıldığında on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı yol sistemi Lütfi Paşa'nın sadareti sırasında kurduğu menzil teşkilatı ile II. Murat devrinde varlığı bilinen derbent teşkilatı etrafında şekillenmişti (Küçükcalay ve Elibol,2003:156).

Rumeli'de var olan kara yollarında ticarî taşımacılık öküz, manda veya atların kullanıldığı yük arabalarıyla gerçekleştirilirdi. Manda ve öküzlerin koşulduğu arabaların taşıma kapasitesi 700-800 okka dolayındaydı. At arabalarında ise koşulan atların sayısına bağlı olarak yük kapasitesi 600 ile 1500 okka arasında değişiyordu. Balkan topraklarından Avusturya tarafına yönelen tüccarların İstanbul, Belgrad, Viyana veya Üsküp, Belgrad, Viyana; ya da Zıştovi, Rusçuk, Bükreş, Braşov, Viyana rotalarından herhangi biri üzerinde ve 10, 20, 30 kadar atın çektiği yük arabalarıyla yaptığı yolculuklar, yaklaşık 6 haftada tamamlanıyordu (Küçükcalay ve Elibol,2003:160).

Trakya bölgesi hariç Balkan topraklarının genelinde deve yerine at, katır, manda veya öküz tercih edilmekteydi. Atların taşıma kapasiteleri 300 kg ile 650 kg arasında değişiyordu. Taşınan yükler ise keten bezi veya yün çuvallardan yapılan

balyalar, örme sepetler veya ahşap sandıklar halinde hayvanlara yüklenirdi. Taşımacılıkla en fazla meşgul olanlar ise Sırbistan'ın doğu kesimlerinde ve dağlık bölgelerde ikamet eden halklardı. Nakliyatta arabaların kullanılması yalnızca düzlük alanlarda ve kısa mesafeli olarak olanaklı idi ve pek az güzergâhla sınırlıydı (Küçükkalay ve Elibol,2003:160). Ayrıca nakliye arabalarının kullanım alanları da o kadar geniş değildi. Mesela bu arabalara Bosna ve Sırbistan'da nadiren rastlanırdı. Zira yük arabalarının daha on altıncı yüzyılda kullanıldığı bilinmesine rağmen nakliyatın yerini alması, ancak on dokuzuncu yüzyıl ortalarında söz konusu olmuştu. Balkanların orta bölgelerinde ise öküz ve mandaların koşulduğu ağır yük arabaları kullanılmaktaydı. Bu vasıtalar yüksek tekerlekli ve genellikle üzeri çıplak ahşap veya kumaşla örtülü nakliye araçları idi. Bunlar hem yük eşyası naklinde, hem de seyahatlerde kullanılırdı (Küçükkalay ve Elibol,2003:160-162).

Yukarıda kısaca özetlemeye çalıştığımız şartlar muvacehesinde Rumeli'nin orta kolu üzerinde bulunan küçük bir kara gümrüğünün yapısını yaklaşık bir yıllık süreyi kapsayan emtia gümrük defterlerine dayanarak ortaya koymaya çalıştık. Bu çerçevede ticarete konu olan malların niteliği, miktarları, tüccar zümrelerinin milliyeti ve bu ticaretteki etkinlikleri, devletin gümrüğe bakışı gibi sorulara cevaplar aranarak bölgedeki yerel ticaretin yapısı bir ölçüde resmedilmeye çalışılmıştır.

b.Dupnice Emtia Gümrüğü ve İdaresi

Dupnice⁴ (Dubnitsa) Struma nehri vadisinde, Sofya'dan Selanik iskelesine giden ana yol üzerinde olup on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar Köstendil sancağına bağlı bir kaza merkeziydi. Kazanın coğrafi özelliğinden dolayı derbent bir yerleşim yeri olması (BOA,MVL,46/33), İstanbul-Sofya-Niş-Belgrad ana yolunun (orta kol) üzerinde bulunması ve nihayet ticaret yollarının kavşak noktasında bulunması stratejik önemini artıran unsurlardır⁵. Aynı özelliklere sahip hemen yakınındaki Cuma-i Bâlâ (Yukarı Cuma) ile Radomir kazaları da Dupnice gümrüğüne bağlıydı. Özellikle Cuma-i Bâlâ Dupnice kazasının güneyinde nüfusunun hemen tamamı Yörüklerden oluşan bir pazar yeri olarak kurulmuştu⁶.

⁴ Kazanın çeşitli yazarlar tarafından Doboniçe, Dobniçe, Dupnice, Dubnitsa gibi farklı okumaları olduğu görülmektedir. Biz Dupnice adını kullanmayı uygun gördük. (Acaroğlu,2006:302).

⁵Bu husus ile ilgili Meclis-i Vala kararında Serez'in en önemli ihraç ürününün pamuk olduğu, bu ürünün Tuna iskelelerine Dupnice üzerinden gönderildiği ve söz konusu gümrüğün kuruluş gayesinin bu ticareti kolaylaştırmak olduğu ifade edilmişti. (BOA, MVL, 989/1. 11 Za 1280/18 Nisan 1864).

⁶ On sekizinci yüzyılın sonunda Cuma kasabasını gezen Fransa'nın Selanik konsolosu Felix Beajour, kasabanın bir ileri karakol hizmeti veren ve Yörüklerle iskân edilmiş olduğunu belirtir. (Kıel,1993:89; 2012:125).

Dupnice ile ilgili ilk kayıtlar 1445 tarihli bir tahrir defterinde “karye-i Dupnice”, 1480 tarihli bir başka tahrirde ise “nahiye” olarak karşımıza çıkmaktadır. 1516 tarihli mufassal tahrir defterinde ise kaza statüsünde görülmektedir. Kazanın Müslüman nüfusu 1516’da %23, 1550’de %35, 1570’te %43 ve 1883 tarihli Tuna Salnamesi’nde %53 oranında gözükmektedir. 1828 tarihinde kazanın toplam nüfusu 6000 kişiye yakındı (Kiel,1993:115-131). 1847 tarihinde ise kasaba 480’i Müslüman, 250’si Bulgar olmak üzere 730 haneye sahipti (Kiel,1993:125).

Dupnice Gümrüğü kaçakçılığın önlenmesi amacıyla on sekizinci yüzyılda ihdas edilmişti⁷. Bu gümrüğün yukarıda sözünü ettiğimiz bâc veya derbent şeklinde ihdas edilen bir gümrük olduğu anlaşılmaktadır⁸. Tehlikeli yerlerde bulunan büyük ticaret yollarının kavşak noktasında kurulmuş olan müstahkem derbentler de derbentçi adı verilen görevliler bulunurdu. Büyük eşkıya gruplarının gezdiği Balkanlar gibi yerlerde derbentçi olarak ücretli askerler kullanılmıştır. On dokuzuncu yüzyılda Balkanlardaki derbentler bu türdendi (Orhonlu,1974:49,50,69). On sekizinci yüzyılın ikinci çeyreğine kadar Bulgaristan, Sırbistan, Makedonya, Yunanistan ve Arnavutluk’ta bu görevi “mortolos” adlı hizmetliler yerine getirirdi. 1722’de bunlar tasfiye edilerek yerlerine Müslüman reayadan muhafazacı ve bekçi ismiyle yeni bir teşekkül oluşturuldu. Bu uygulamanın yapıldığı yerlerden birisi de Dupnice Kazasıydı (Orhonlu,1974:95,96). Derbent bekçileri ücretli görevliler olup en önemli gelir kaynakları “geçit akçası” veya “derbent rüsûmu” adıyla alınan bir ücretti⁹. Tanzimat ile birlikte derbentler muhassıllar tarafından idare edilmeye ve her derbentin aylık tahsisatı bağlı bulunduğu kaza bütçesinden ödenmeye başlandı (Orhonlu,1974:136,158).

1834’te mülkî teşkilatta yapılan düzenlemeler çerçevesinde Rumeli eyaletlerinde de yeni idare tarzı uygulanmaya başlandı. Bu çerçevede 1839’da Dupnice’nin de bağlı olduğu Niş; Sofya, Samakov ve Köstendil kazalarını da içine alan bir eyalete dönüştürüldü. Bu arada Maliye Nezareti kurularak karışıklık içindeki maliye işlerine düzen getirilmeye çalışıldı. Muhassıllıkların gelirleri ile İstanbul Emtia Gümrüğü gelirleri maliye hazinesi içerisine alındı. Bu uygulama çerçevesinde Dupnice Emtia Gümrüğü Niş eyaleti dâhilinde Samakov Muhassıllığına bağlı bir mukataa olarak

⁷ Mehmet Genç, *Devlet ve Ekonomi*, s.201; Dupnice Gümrüğü on sekizinci yüzyılın sonlarında Darphane’ce zabt ve idare olunan gümrükler arasındaydı. Bkz. (Cezar,1986:103).

⁸ “Dupnice kazası kara gümrüğünün vaz ve tesisine bâdi ve Tanzimât-ı Hayriye bidâyetine gelince gümrük-ı mezbûr bâc-ı ubûr hükmünde olup mültezimîn taraflarından zabt ve idâre oluna geldiği...”, (BOA, MVL, 46/33 lef 10.27 R 1262/19 Nisan 1846).

⁹ “...mahal-ı mezkûrda (Basornıçe Derbenti) Dupnice gümrüğü tarafından gümrük-ı mezbûrun ihdasından beri memur oturarak derbent rüsûmu namıyla oradan gelip geçen emtiadan yüküne göre tahsil-i rüsûm ile aybaşında defteriyle beraber Dupnice gümrüğüne teslim...” (BOA, MVL. 989/1. 8 Za 1280/15 Nisan 1864).

emaneten yönetilmeye başlandı¹⁰. İncelediğimiz gümrük defterlerine göre Radomir, Cum'a-i Bâlâ kasabaları ile Kelisora, Gozniçe, Serbice ve Bosarniçe Derbentleri de Dupnice Emtia Gümrüğünün idaresi altındaydı. Dupnice Emtia Gümrüğü 1278 (1861/1862) tarihine kadar İstanbul Emtia Gümrüğü, bu tarihten sonra ilgasına kadar Rüsumat Emaneti tarafından idare olundu (BOA, MVL, 1073/32 lef 1. 22 Ra 1283/25 Temmuz 1866).

Dupnice ve çevresinin “derbent” bir mahal ve özellikle Serez bölgesinde üretilen pamuğun Tuna sahillerine ulaştırılmasında önemli bir geçiş noktası olduğunu daha önce zikredilmişti (BOA, MVL,46/33 lef 3-4-5 ve 7). Bu yol üzerinde güvenlik hizmetinin karşılığı olarak Tanzimat'a kadar tüccardan “bâc” namıyla 3-4 kuruş alınmakta ve bu gelir iltizam ile idare olunmaktaydı. Fakat 1807-1808 Sırp isyanları sırasında meydana gelen güvensizlik ortamında Niş - Belgrad üzerinden Orta Avrupa'ya yapılan ticaret kesintiye uğramış ve ticaretin güzergâhı daha doğudaki Zıştovi iskelesine kaymıştı¹¹. Niş gümrüğünün bu durumdan etkilenmemesi için söz konusu gümrüğün idaresi bir süreliğine Dupnice'ye taşınmış ve burada bâc vergisi şeklinde alınan eski uygulamaya ilave olarak Dupnice Emtia Gümrüğü adıyla bir gümrük ihdas edilmişti. Niş isyanının sona ermesinden sonra Niş gümrüğü tekrar eski mahalline taşındığında Dupnice Emtia Gümrüğü varlığını devam ettirmiş ve bu durum Tanzimat'tan sonra da sürmüştür¹². Fakat bu yaşananlar Dupnice'nin üzerinde bulunduğu yolun önemini azaltmış ve gümrüğün gelirleri kazada üretilen taze meyve ve sebzedden alınan vergiden ibaret hâle gelmiştir (BOA, MVL. 46/33 lef 1).

Daha önce de belirtildiği gibi 1843 tarihinde muhdes (sonradan kurulan) gümrükler lağvedilmiş ve bu durum kadim kara gümrüklerinin bulunduğu yerlerin halkı aleyhine bir durum ortaya çıkarmıştı (Kütükoğlu,1996:263). Aynı akıbeti yaşayan Dupnice halkı da bu durumdan kurtulmak için söz konusu gümrüğün muhdes gümrüklerden olduğunu ısrarla vurgulamış fakat bir sonuç alamamıştır¹³.

¹⁰“Niş Eyâleti dâhilinde vâkî Samakov Muhassılığî mülhakâtından Dubnice kazâsının emtia gümrüğü ber vech-i emânet zabt ve idâre olunmak...”, (BOA, KK, 5267, s.1; BOA, ML. VRD, 1128, s.1).

¹¹ Niş İsyânı ve sonuçları hakkında bkz. (Uygun,2011:417-436; İnalçık,1992:17-42; Arslantaş,2007; Uzun,2002:39-87).

¹² Bu uygulama sonrasında söz konusu gümrüğün muhdes mi yoksa kadim mi olduğu konusunda arşiv belgelerine yansıyan tartışmalar söz konusudur. Buna göre kaza halkı gümrüğün Tanzimat sonrasında ihdas edildiğini iddia ederek kaldırılmasını talep ederken, hükümet ise gümrüğün Tanzimat öncesinde de var olduğunu ileri sürerek kadim gümrükler arasında sayılması gerektiğini vurgulamıştır.

¹³ BOA, MVL, 1073/32 lef 1; 1846 da Bulgaristan'ı da kapsayan bir teftiş seyahatine çıkan Padişah Abdülmecit, seyahati sırasında Edirne, Zıştovi ve Rusçuk'ta halkın şikâyeti üzerine kara gümrüklerini kaldırmış fakat aynı istekte bulunan Vidin halkının talebine olumsuz karşılık vermişti. (İnalçık,1992: 43).

Ortaya çıkan bu olumsuz durum hükümeti yeni tedbirler almaya sevk etti. Bu çerçevede Balkanların kavşak noktasında olan ve önemli bir gelire sahip olan Niş'in tamamen devreden çıkmasını önlemek amacıyla, Dupnice Kazasını da içine alan Selanik-Sofya yolu ıslah edilerek yol üzerinde zor bir geçiş noktasında olan Karsine Derbendi yeniden imar edildi. Ayrıca tüccarların bu rotayı kullanmasını sağlamak için de inzibatî tedbirler alındı (BOA, MVL. 46/33 lef 8).

Fakat bu teşebbüsler kaçakçılığın önlenmesinde yeterli olmadı. Nitekim yükünü iskelelere götüren tüccar gümrüğe uğramayarak son derece elverişsiz olan dağlık yerlerden yolculuk yapmayı alışkanlık haline getirmişti. Bunda Yunanistan'dan Sofya tarafına giden eşyanın gümrüğünün sınırda alınması gerekirken Dupnice gümrüğü ile ona bağlı derbentlerde de gümrük resmine tabi tutulması da etkili olmuştu. Neticede Dupnice yolunun az kullanılması, civar yerleşim birimlerinden kazanın pazarına gelen emtiadan gümrük resmi alınması, yerel ürünlerin fiyatlarını gümrüğü olmayan bölgelere göre daha pahalı hale getirdi. Kaza halkı Selanik gibi büyük iskelelere mal akışını artırmak ve azalan ticareti tekrar canlandırmak için gümrüğün kaldırılmasını tekrar talep etti (BOA, MVL, 989/1 lef 3).

Özetle çevre kazalarla hemen hemen aynı ekonomik faaliyetlerde bulunan Dupnice halkı yapılan uygulama ile ekonomik olarak ciddi zarar gördü. Aynı tarihlerde kazada ortaya çıkan bazı idarî ve malî yolsuzluklar¹⁴ile yöreye yerleşen bir takım Arnavut nüfusun ortaya çıkardığı huzursuzluklar halkın içine düştüğü ekonomik sıkıntıları bir kat daha artırdı¹⁵. Bu tarihten itibaren kaza halkının Dupnice Emtia Gümrüğü'nün kaldırılması için başkente sık sık başvurduğunu fakat hepsinde de olumsuz cevap aldıkları görülmektedir¹⁶.

Belgelerdeki ifadelerden Dupnice Emtia Gümrüğü'nün ana gelirinin Serez ile Tuna iskeleleri arasındaki ticaretten özellikle pamuk ticaretinden elde edildiği açıktır (BOA, MVL,46/33 lef 7). Tanzimat sonrasında uygulanmaya başlanan yeni gümrük nizamı tüccarların Dupnice yolunu daha az kullanmasına yol açmış, dolayısıyla hem gümrüğün gelirleri azalmış hem de mevcut gelirin kaza çevresindeki meyve ve sebze ticaretinden ibaret hale gelmesine neden olmuştur. Nitekim mevcut defterler de bu durumu teyit etmektedir. Kaza halkı da tam bu noktada hem kazanın içine düştüğü

¹⁴ Dupnice kazasında mahallî yöneticilerin aşarın toplanması konusunda yaptıkları uygunsuzluklar ve halkın şikâyetleri konusunda bkz. (BOA, A.MKT. 79/85, 88/31, 89/31, 95/100, 142/96; İ.MVL.107/2428; A.DVN.29/72).

¹⁵ Bir takım Arnavut kişilerin kasabaya yerleşip huzuru bozmaları ve halkın şikâyetleri konusunda bkz. (BOA, A.MKT. 31/2, 34/4).

¹⁶ "Dupnice gümrüğü hasılatı mesârifât-ı seniyyeye karşılık varidât-ı muayyene-i celileden olduğundan..." (BOA, MVL,46/33).

ekonomik sıkıntılar, hem de gümrük gelirlerinin önemli ölçüde azalması dolayısıyla çok sıkıntı çekmekte olduklarını bahane ederek gümrüğün kaldırılmaması hâlinde kasabayı terk edecekleri tehdidinde bulunmuştur (BOA, MVL,46/33 lef 7). Halkın haklı gerekçelerine rağmen merkezî hükümet yöneticilerinin fiskalist mantıkla hareket ettiklerini anlıyoruz. Zira verilen cevaplarda söz konusu gümrüğün gelirlerinin hazinenin muayyen gelirleri arasında sayıldığını ve bu nedenle geliri az olsa da iptal edilemeyeceğini ısrarla vurgulamışlardır¹⁷. Buna ilave olarak 4 Ağustos 1864 tarihli Tuna Vilayeti'ne hitaben yazılan bir Meclis-i Vâlâ kararında, Dupnice'nin Rumeli ile Sırbistan arasındaki ticarete çok önemli ve zorunlu geçiş noktası olması dolayısıyla tüccarın Niş gümrüğüne uğramadan kaçak yollardan geçmesini önlemek için kaldırılmasının mümkün olmadığı ifade edilmiştir (BOA, MVL, 1073/32; BOA, A.MKT. MHM. 351/76). Özetle hükümetin korkusu gümrüğün kaldırılmasıyla hem kaçakçılığın artacağı hem de Niş gümrüğünün malî açıdan büyük zarar göreceği endişesiydi.

Yukarıdaki gelişmelere ilave olarak söz konusu gümrüğün gelirlerine zarar veren başka faktörler de vardı. Bunlardan biri Niş mutasarrıfının görevden alınması kararıydı. Nitekim kaza halkı bu durumu bahane ederek gümrük vergilerini vermeyecekleri tehdidinde bulunmuştu. Derbentlerde görevli olan hizmetliler de kendi başlarına hareket etmeye başladıklarından gümrüğü uhdesinde bulunduran sarraf Mıgırdiç durumun düzeltilmesi için hükümete başvurdu (BOA, A.MKT. UM. 103/39. Lef 1. 27 N 1268/15 Temmuz 1852; BOA, A.MKT. UM. 103/39 lef 2. 27 N 1268/28 Temmuz 1852). Bunun yanı sıra gümrüğe gelen malların "gümrük resmi bitmiştir" anlamına gelen "bitmiş tezkeresinin" Selanik ve çevresi gümrükçüleri tarafından tüccarlara verilmesi de ayrıca şikâyet konusu olmuş ve bu tür hareketlere yeltenilmemesi konusunda mahallî yöneticiler uyarılmıştı (BOA, A.MKT. UM. 103/73. 16 L 1268/3 Ağustos 1852). Neticede yerli halkın ve tüccarların gümrük nizamına aykırı hareket etmeleri de önemli bir sorun teşkil etmiş ve gümrük idarecilerinden bu tür hareketlere engel olunması istenmişti¹⁸.

¹⁷ Gümrük siyasetinin başlıca gayesinin ne olduğu tartışmalı bir konudur. Zira amaç hazine gelirlerini artırmak mı, yoksa ihracatı teşvik ederek iktisaden gelişmek midir? Bu soruya Osmanlı devlet adamlarının bazıları gümrük resimlerinin gelir kaynağı, bazıları ise iktisadî gelişme vasıtası olduğunu ileri sürerek cevap vermişlerdir. Fakat genel uygulama maliyenin iflasa sürüklenmesi gerekçesiyle vergileri muhafaza etme yönünde olmuştur. Osmanlı iktisadî dünya görüşü ve bu arada "fiskalizm" hakkında bkz. (Genç,2000:43-96).

¹⁸ (BOA, MVL. 989/1. 8 Za 1280/15 Nisan 1864). Bu tarihte (1856/57) Dupnice Emtia Gümrüğü iki seneliğine Dergâh-ı Âli kapıcıbaşlarından Abdurrahman Ağa, Raşit ve İbrahim Efendilere iltizama verilmişti. (BOA, A. MKT. MVL. 77/98).

Dupnice Emtia Gümrüğü 13 Mayıs 1861 tarihine kadar iltizam ile idare olundu ve bu tarihte alınan bir karar ile yeniden emanet yöntemine geri dönüldü (BOA, MVL. 367/53. 25 L 1277/6 Mayıs 1861). Nihayetinde 1284/1867-1868 tarihinde Niğbolu, Silistre, Rehova, Lom ve Niş gümrükleri ile beraber kaldırılarak tarihi ömrünü tamamladı (BOA, A. MKT. MHM. 392/53).

c. Dupnice Emtia Gümrük Defterlerinin Analizi

İncelemeye çalışılan defterlerin altısı Maliye Nezareti'ne bağlı Maliye Defterleri ((BOA, ML. VRD. 1128, ML. 523, ML. VRD.528, ML.539, ML. VRD.1487, ML. VRD. 1506) biri ise Kamil Kepeci (BOA, KK, 5267) tasnif fonu içerisinde bulunmaktadır. 1487 ve 1506 numaralı defterler sadece gümrükten geçen yabancı tüccarların kayıtlarını ihtiva etmektedir. 523, 528 ve 1128 numaralı defterlerde yabancı ülke tüccarları ile Osmanlı tebaası olan tüccarlar birlikte kaydedilirken, 1 Ocak 1847 tarihinden itibaren yabancı devletlerin tüccarları için ayrı defterler tutulmaya başlanmıştır¹⁹. Bu durum belgelerde açıkça belirtilmemesine rağmen aynı dönemde imzalanan Osmanlı-Rus ticaret sözleşmesinin bir sonucu olsa gerektir (Kütükoğlu,2013:223-226).

Defterlerdeki kayıtlar iki ya da üçer aylık olarak tutulmuştur. Tüccarın ismi, nereli olduğu, taşıdığı eşyanın götürüldüğü veya getirildiği yer, miktarı ve toplam ödenen gümrük vergisi ayrı ayrı kaydedilmiştir²⁰. Ticarî eşyanın gümrük vergi oranları belirtilmemiş sadece ödenen toplam vergi kaydedilmiştir. Farklı mallardan oluşan bir eşya grubu deftere yazıldığında eşyaların tümü üzerinden verilen vergi belirtildiğinden bu tür kayıtlarda malların kıymetini tespit etmek mümkün olmadı. Bu itibarla gümrüğe kaydolan malların gerçek kıymetini kesin olarak tespit etmek mümkün olmamıştır. Buna karşılık tek bir malın kaydında kıymet tespiti yapmak nispeten daha kolay olmaktadır. Keza defterde gümrüğe giren veya çıkan fakat tek kalemden oluşan malların değerini hesaplarken dönemde cari olan %12 gümrük vergisini esas alınmıştır (Fidan,2002:63). Emtianın kıymeti üzerinden vergilenmesi esas olduğundan, birkaç maldan oluşan mal gruplarında, hangi maldan ne kadar vergi alındığını tespit edebilmek için vergi miktarını mal çeşidi miktarına bölerek yaklaşık bir değer elde etmeye çalışıldı. Dolayısıyla bulunan rakamlar gümrüğe kaydolan malların gerçek kıymetini değil yaklaşık değerini ifade etmektedir.

Bir başka vurgulanması gereken husus da yabancı ülke vatandaşı tüccarların mallarının kıymetinin tespitidir. Mesela kayıtlara göre Rus tüccarı ile Avusturya

¹⁹ "...63 senesi mah-ı Muharremü'l haramının on üçüncü gününde duhul eden 62 senesi şehri Kanun-ı evvelinin yirminci gününden itibaren düvel-i ecnebiye tebaasının emtiası gümrüklerini havi ayrıca defter tutularak takdim kılınmak...", (BOA, ML. VRD, 1487, s.1).

²⁰ Örnek bir kayıt için, "Siroz Kazalı Yusuf Ağa vilayeti tarafına götürdüğü bargir ve katır, 4 re's, 2 kuruş", (BOA, ML, 528, s. 2).

tüccarı işlenmemiş pamuk ile kuzu derisinin yüküne 10 kuruş gümrük vergisi ödemiştir. Kayıtlarda ham pamuğun tümünün yük başına ödenen gümrük vergisi 10 kuruştur. Eğer tüm “yükler” aynı kıymeti haiz değilse bunun anlamı vergilemenin ağırlık üzerinden yapıldığıdır. Nitekim Osmanlı vatandaşı olan tüccarların aynı malın “yüküne” farklı vergi vermesi de bu durumu teyit eder mahiyettedir. Zira burada vergilemeye esas mala ödenen vergi oranının yabancı tüccarlar açısından en kötü ihtimal ile eşit düzeyde olduğu var sayılsa bile bu durum değişmemektedir²¹. Buna karşılık ipek gibi diğer emtia farklı şekilde fiyatlanmakta olup mesela ipeğin yüküne 2 ile 30 kuruş arasında gümrük vergisi ödenmektedir.

Ticaret muahedesi yapılan yabancı ülke tüccarlarının vereceği gümrük vergisi oranının gümrük tarife defterlerine kaydedildiği bilinmektedir. Bu itibarla Osmanlı ülkesi mahsulü her çeşit emtia “tarife-i matbuada muharrer” olarak defteri hazırlanır ve bunlar ilgili gümrüklere gönderilirdi. Eğer tarifede olmayan bir mal olursa “rayiç-i belde” üzerinden vergilendirilme yoluna gidilirdi (BOA, A.MKT. MVL. 77/98. 22 Ca 1272/30 Ocak 1856). Dupnice Emtia Gümrüğü de bu uygulama kapsamı içindeydi.

Kayıtların tutulduğu dönemde Dupnice Emtia Gümrüğü Niş Eyaleti’nde Samakov Muhassıllığı’na bağlı bir mukataa idi. Bu mukataa “ber vech-i emanet” yöntemi ile yönetiliyordu. Gümrüğe Cuma (Cuma-i Bâlâ) ve Radomir kasabaları ile Kelisora, Kozniçe, Serbiçe, Bosarniçe derbentleri de dâhildi. Her iki kasabada da Samakov Muhassıllığı tarafından atanmış birer memur görev yapıyordu. Kelisora, Kozniçe ve Serbiçe derbentlerinde ise kolcular hizmet veriyordu. 1845’in Ağustos-Kasım aylarını ihtiva eden ilk defterde Dupnice Gümrüğünde Muhsinzâde Molla Mehmet görev yaparken bu tarihten sonra gümrük memuru Arif Ağa idi. Cuma kasabası gümrüğünde ise Salih adlı bir memur görev yapmaktaydı. Ayrıca gümrükte sandık memurluğu ve kolcu görevi yapan Yahudi hizmetliler de vardı. Derbentlerde ve kırdada ise atlı ve yaya kolcular görev yapıyordu. Neticede gümrükte toplam 12 memur hizmet veriyor ve masrafları aylık 1215 kuruşa ulaşıyordu²².

²¹ Nitekim 1846 Osmanlı-Rus Ticaret Antlaşmasına kadar Rus tüccarların “en ziyade imtiyaza mazhar millet” statüsünde olduğu bilinmektedir. Söz konusu tarihten itibaren gümrük oranları yükseltilmiş olmakla birlikte Osmanlı vatandaşlarının ödediği orandan yüksek olmamıştır. Bkz. (Fidan,62-74; Kütükoğlu,2013:223-226).

²² 1277/ senesinde gümrüğün bir aylık maaşlar toplamı 1600 kuruş, bir aylık masraflar toplamı ise 2840 kuruşa ulaşmıştı. (BOA, ML. 959, s. 3).

Orta Balkanlarda Yerel Ticaret: XIX. Yüzyılın Ortalarında Dubnice Emtia Gümrüğü

Tablo 1: Dupnice Emtia Gümrüğü Görevlileri ve Maaşları

Görevli Memurlar	Aylık maaş ve masraflar(kuruş)
Dupnice Gümrüğü Memuru	250
Cum'a Gümrüğü Memuru	150
Sandık Memuru	120
Kantar Memuru	70
Kile Memuru	50
Süvari Kolcu	100
Süvari Kolcu	100
Süvari Kolcu	100
Süvari Kolcu	100
Piyade Kolcu	50
Piyade Kolcu	50
Piyade Kolcu	50
Dupnice ve Cuma kazaları gümrük memurlarının ev kiralari	25
Kırtasiye	61-93
Dupnice'den Samakov'a irsaliye para transferi	33,5-52,5

Dupnice Emtia Gümrüğü gelirlerine baktığımızda kabaca yarıya yakın kısmı Rus vatandaşı tüccarların Serez ve çevresinden aldıkları işlenmemiş pamuğun Belgrad'a götürülmesi sırasında alınan gümrük vergisinden oluştuğu görülmektedir. Bilindiği üzere Serez ve civarında on sekizinci yüzyıldan itibaren pamuk üretimi hızla gelişmeye başlamıştı (Paskaleva,C.27:54; Mc.Goven,2006:811). Kara yolu ile yapılan taşımanın deniz yoluna göre pahalı olması birim ağırlık başına daha değerli olan pamuğun ihracını teşvik ediyordu. Özellikle Serez ve çevresi ürettiği pamuğun üçte birini deniz yolu ile Selanik'ten ihraç ederken, kalan kısım da karadan ya Belgrad yakınındaki Zemun'a ya da Rusçuk ve Niğbolu üzerinden Habsburg topraklarına gönderiliyordu²³. Bu ticarete Rusya, özellikle 1774'ten sonra, Karadeniz'den başka karayoluyla da Balkan ülkeleriyle ticarî mübadelelerde bulunmaya başlamıştı. Defterlerdeki kayıtlar da bu durumu teyit eder mahiyettedir. Nitekim gümrükte işlem gören 144 tüccarın sadece beş tanesi Nemçe tüccarı diğerlerinin tamamı ise Rus'tur.

²³Bruce Mc. Goven, *Osmanlı İmp. Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. II. s. 811, 864 ve 937; 1812'de Selanik'ten kuzeye Alman memleketlerine malların çoğu atlarla taşınmış ve bunun için 20.000 at kullanılmıştı. Bu tarihte Selanik'ten Viyana'ya 50 günde gidiliyordu. Virginia Paskaleva bu mesafenin on dokuzuncu yüzyılın ortalarında 18 günde tamamlandığını belirtmektedir. (Paskaleva, 54).

Her ne kadar bu ticaret Edirne Antlaşması'ndan sonra büyük ölçüde Rumen Prenslüklerine kaymış ve Serez ile onun ihrac limanı olan Selanik'in pamuk ihracatı gerilemiş olsa da yörenin pamuğu önemli bir ticaret malı olma özelliğini korumuştur (Paskaleva, C.27:58-60).

Rusya tüccarının ticaretini yaptığı malların bileşimine baktığımızda en başta işlenmemiş pamuk gelmektedir (ham harir). Defterlerdeki kayıtlar bize bir yıllık sürede toplam 1955 yük ham pamuğun Serez'den Belgrad'a götürüldüğünü gösteriyor. Şu halde tüm gümrük gelirinin ¼'nin yalnızca pamuk ticaretinden elde edildiği anlaşılıyor. Bunun yanı sıra pamuk ipliği, ipek, kundura ve çeşitli hayvan derileri de önemli ticaret malları arasındadır.

Burada dikkati çeken bir başka husus Lazovoğulları, Kuyumcuoğulları, Papazoğulları gibi birkaç Rus tüccar ailesinin bu ticarete hâkim olmasıdır. Bunun yanı sıra Dimitraki Baba Kosta adlı bir tüccar da dikkati çekmektedir. Nitekim bu tüccarın 1847 yılının ilk beş aylık süresi içerisinde 2317 kuruşluk gümrük ödediği görülmektedir ki bu miktar bu sürede ödenen toplam verginin % 17'ni oluşturmaktadır (BOA, ML. VRD. 1487,1506).

Yerli tüccar ise, Dupnice ve çevresinde yetiştirilen meyve ve sebze, hayvan ve hayvan ürünleri, kurutulmuş meyve, pekmez, şarap vb. gibi ürünler ile başta kereste olmak üzere çeşitli orman ürünlerinin ticaretini yapıyorlardı. Özellikle yörede yetiştirilen; armut, erik, üzüm, nar, şeftali, kestane, muşmula, incir, ceviz, kiraz, elma, ahlat (yabani armut), kavun, karpuz, soğan, bamya, lahana, patlıcan, kırmızı biber, yaprak gibi mevsim meyve ve sebzeleri ile koyun, keçi, at ve katır gibi büyük ve küçükbaş hayvanlar, pirinç, bal, balmumu gibi ürünler önemliydi.

Bunun yanı sıra tekstil ve tekstil sanayinin ara malları da kayda değer ürünlerdi. Nitekim yün, pamuk, pamuk ipliği, ipek, kaytan²⁴ (özellikle Karlova kaytanı) ile aba üretiminde kullanılan çeşitli araç ve gereçler bu türdendi.

Orta Balkanlarda 1830'lara doğru Samakov, Pirdop, Karlova, Sopot, Kızanlık ve Sliven gibi merkezlerin tekstil sanayii hızla gelişmiş ve özellikle Karlova patika bezi imalatı açısından dikkate değer bir ivme kazanmıştı (Palairret,2000:79; Todorov,1967/68:9). Özellikle Samakov ve çevresinde Bosna ve Arnavutluk tüccarlarına satılmak üzere giyim eşyası biçip diken terziler, bu sayede çok karlı bir ticareti sürdürüyorlardı (Palairret,2000:83). Sırbistan ve Bosna tarafına en fazla aba üretiminde kullanılan malzemeler ile "mahlût eşya" kaydı altında çeşitli alet edevatlar

²⁴ 19. Yüzyılın başlarında Bulgaristan'ın bazı bölgeleri kaytan üretiminde uzmanlaşmıştır. Özellikle Filibe, Koca Balkan Dağı eteklerindeki köyler, Sliven, Samakov ve özellikle Karlova önemlidir. Bkz. (Todorov,1967/68:3-9).

götürülmekteydi. Bu tüccarlar İstanbul ile Bosna arasında gidip geliyor, Samakov'lu terzilerden basitçe dikilmiş, düşük kalite yünden yapılmış giyim eşyası ile daha sonra Bosnalı terzilerce perakende satışa hazır hale getirilecek yarı mamul kumaşlar alıyorlardı (Palairret,2000:84). Defterlerde “abacılık” veya “abacılık metai” şeklindeki kayıtların çok olması bu ticaretin canlılığının işareti olsa gerektir. Bunlara ilave olarak kazanın hemen yakınındaki Samakov ve çevresinde üretilen demir, hem ham hem de işlenmiş (nal) olarak ticarete konu olurken çeşitli renkte boyalar, sabun, silah, ayakkabı, süpürge gibi metaların ticareti de önemliydi.

Yukarıda sıkça vurguladığımız gibi Dupnice Emtia Gümrüğü'nün pamuk ile birlikte ana gelir kaynağı kaza ve çevresinde üretilen meyve ve sebzeden alınan vergilerdi. Hatta gümrüğün varlığının ana sebebinin bu malların satışının olduğu belgelerde açıkça ifade edilmektedir (BOA, MVL, 46/33 lef 1). 1843 sonrasında muhdes gümrüklerin kaldırılması ile birlikte kazanın çevresindeki Edirne başta olmak üzere birçok gümrük merkezinin lağvedilmesi, Dupnice ve çevresi ürünlerinin pahalılaşmasına neden olmuş ve gümrüğün gelirleri bundan olumsuz etkilenmişti. Nitekim Dupnice Emtia Gümrüğü 1261/1262 (1845/1846) senesinde yıllık 90.400 kuruş gelire sahipken, 1278-1281 (1861-1865) seneleri arasında dört senelik geliri 210.039 kuruş 30 paraya ulaşmıştır (BOA, MVL. 1073/32). Bu verileri esas aldığımızda aradan geçen yirmi senelik süre zarfında gümrüğün gelirleri yıllık olarak % 40 oranında azalmıştır.

Bu azalmanın oranı 1845/46 yılı ile 1846/47 yılı gelirleri karşılaştırıldığında daha düşük kalmaktadır. Ayrıca 1845/46 yılı geliri olan 90.400 kuruşun, masraflar çıkarıldıktan sonraki toplam mı yoksa brüt gelir mi olduğu belgede açıkça ifade edilmiyor (BOA, MVL,46/33 lef 6). Fakat elimizdeki defterlere göre 1846 Haziranından 1847 Nisan sonuna kadar olan on bir aylık dönemde gümrüğün net geliri 71.478 kuruştur. Kayıtlara göre en fazla gelir elde edilen ayda bile on bin kuruşa ulaşamadığından bu miktarı Mayıs ayı geliri kabul etsek dahi bir önceki yıla göre en azından on bin kuruşluk bir azalma söz konusudur. Buna karşılık 1277/1860-61 senesinin Teşrinievvel ayına ait olup inceleme dışı tuttuğumuz deftere göre bir aylık gelir 12.824 kuruş olmuştur. Bu miktar 1846 senesinin aynı ayına ait gelirlerle karşılaştırıldığında küçük bir artışı göstermektedir (BOA, ML,959, s. 3). Ayrıca gümrük gelirinin yaz ve sonbahar aylarında artış, kış aylarında ise azalış gösterdiği dikkati çekmektedir. Bu durumun gümrüğün gelirlerini oluşturan taze meyve ve sebzelerin bu mevsimlerde hasat edilmesinden kaynaklandığı açıktır.

Gümrük defterlerinde kayıtlı olan malların yoğunluğu da mevsimlere göre değişiklik göstermektedir. Bunun sebebi gümrüğün gelirlerinin “kazada meydana gelip

satılarak civar mahallere nakil edegeldikleri meyve-i ter ve sebze misüllü mahsulattan vergi alınmasından" ileri geldiği belirtilmektedir (BOA, MVL,46/33 lef 7). Yaz mevsiminde yaz meyve ve sebzelerinin ticareti artarken kış mevsiminde ise daha çok kurutulmuş meyve ve sebzeler ile peynir, şarap, pekmez, kestane gibi ürünlerin ticareti ağırlık kazanmaktadır. Canlı hayvan ticaretini çoğunlukla Yörükler yaparken şarap ticaretini ise çevre köylerdeki gayrimüslimler yapıyordu.

Gümrüğün gelirleri arasında sadece gümrüğe giren veya çıkan mallardan alınan gümrük resmi değil, Dupnice, Radomir ve Cuma kazaları pazarlarında alışverişten alınan bâc, kantar ve kutla²⁵ gibi vergiler de vardır. Bu vergilerin toplam değeri 3.167 kuruşa ulaşmaktadır. Ayrıca derbentlerden geçiş sırasında tahsil edilen geçiş vergisi ile kaçaklardan tahsil edilen gelir ise 593 kuruştur. Buna ilave olarak Dupnice pazarında satılan canlı hayvan (özellikle inek, öküz, at ve katır), kereste ve tulub penbe satışlarından elde edilen gelir de önemlidir.

Tablo: 2 Aylara Göre Dupnice Emtia Gümrüğü Gelirleri (kuruş)

Aylar	Dupnice	Cuma	Radomir	Bâc, Kantar, Kutla Geliri	Toplam
(1845) Ağustos	6865	1281	620	444	9.210
Eylül	6264,5	1367	699	742,5	9.073
Teşrinievvel	4494	--	2065	521	7.080
(1846) Haziran	4621	953	214	120	5.908
Temmuz	2824,5	629,5	319,5	57,5	3.831
Ağustos	3808	1597	611	84	6.100
Eylül	4691	1488,5	934,5	77	7.191
Teşrinievvel	4411	2777	1001	150	8.339
Teşrinisani	5473	2606	894	173	9.146
Kânunuevvel	3357	1250	631	226	5.464 (8.827) ²⁶

²⁵ Bu kelime hakkında belgeden yola çıkarak net bir şey söylemek mümkün değil. Fakat bâc ve kantar resmi ile birlikte ifade edildiğinden bu kelimenin de bir ağırlık birimi olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim kutla bu bölgede tahıl ve madencilikte kullanılan bir ölçü biriminin adıdır. Kratova'da madencilikte 160 dirhem (513,2 gr), tahıl için kullanılan ise Manastır'da 10 okka, Selanik'te 8 okka (arpa) ve 11 okka (buğday) kadardı. Bkz. (Taşkın,2005:79).

²⁶ Parantez içindeki rakamlar ecnebi tüccarların ödedikleri vergiyle beraber toplam rakamı ifade etmektedir.

Orta Balkanlarda Yerel Ticaret: XIX. Yüzyılın Ortalarında Dubnice Emtia Gümrüğü

Kânunusani	2508	1685	1047	175	5.415 (9.495)
Şubat	2640	2329	517	127	5.613 (8.318)
(1847)	3930	4482	389	128	8.929 (10.488)
Mart					
Nisan	2317,5	2685	372,5	167	5.542 (8.447)

Tablodan da anlaşılacağı üzere aylar itibarıyla gümrük gelirlerinde belirgin bir farklılık görünmemektedir. Gelirlerin 1846 yılı yaz aylarında diğer aylara göre nispeten azalması ecnebi tüccarın bu aylarda ödediği verginin düşük olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim 1846'nın Haziran ve Temmuz aylarında sırasıyla 5.908 ve 3.831 kuruş gelir elde edilirken yılın son ayları ile 1847'nin ilk aylarında yabancı tüccarın ödediği verginin artmasıyla aylık gelir 10.000 kuruşa ulaşmaktadır.

1846 senesi sonlarından itibaren yabancı ülke vatandaşları tüccarlarının hem sayısında hem de ödedikleri gümrük vergisinde dikkate değer bir artış olmasına rağmen tüccar sayıları 26 gibi az bir rakamdır. Osmanlı vatandaşlarının gümrük işlemleri adedi (1.586) ile yabancı ülke vatandaşlarının işlem adedini (144) karşılaştırdığımızda toplam işlemin sadece % 8,3'ünü yabancı tüccarların oluşturduğu görülmektedir. Fakat bu oran ödenen gümrük vergi miktarları karşılaştırıldığında % 22'ye çıkmaktadır.

Dupnice Emtia Gümrüğü'nden geçen tüccarların tabiiyetlerine baktığımızda sırasıyla gayrimüslim Osmanlı vatandaşları % 62,01 ile ilk sırada yer almaktadır. Müslümanlar % 28,6 ile ikinci sıradadır. Bu durum bölgenin nüfus yapısına da uygunluk göstermektedir. Daha sonra sırasıyla Rus vatandaşı tüccarlar, Yahudiler ve Nemçe tüccarları gelmektedir. Burada dikkati çeken bir başka husus, gümrük kayıtlarında sadece 144 işlemle % 8,3 paya sahip olan Rus tüccarların gümrüğe ödedikleri kişi başı vergi miktarı 181,8 kuruş, Nemçe tüccarı için 168 kuruş, gayrimüslimler için 30,2 kuruş, Müslümanlar için ise 30,3 kuruş olmasıdır.

Tablo: 3 Dupnice Emtia Gümrüğünden Geçen Tüccarların Tabiiyetleri Ödediği Vergi Miktarı ve Toplam Kıymeti (kuruş)

Tüccarın Tabiiyeti	Adet	%	Ödediği Vergi(kuruş)	%	Toplam Kıymeti
Müslüman	495	27,3	15.043	19,8	125.358
Gayr-i Müslim	1071	59,1	32.415,5	42,8	270.129
Yahudi	20	1,1	490,5	0,6	4.087,5
Rus	144	7,9	26.191,5	34,6	218.262
Nemçe	5	0,1	840	1,1	16.800

Faruk DOĞAN

Diğer	77	4,2	1729,5	2,2	14.412,5
Toplam	1812	100	75.642	100	649.049

Tablo: 4 Yabancı Tüccarların Ödediği Vergi ve İşlem Miktarı

Aylar	Yabancı Tüccarın ödediği vergi(kuruş)	Yabancı Tüccar Sayısı
Ağustos (1845)	1.364,5	6
Eylül	1564	7
Teşrinievvel	60	1
Haziran (1846)	1300	10
Temmuz	611	6
Ağustos	180	1
Eylül	1727,5	3
Teşrinievvel	1020	6
Teşrinisani	3752	20
Kanunievvel	3363	18
Kanunisani	4080	26
Şubat	2705	13
Mart (1847)	1559	10
Nisan	2905	17
Toplam	26.191	144

SONUÇ

Netice olarak Dupnice Emtia Gümrüğü Rumeli'de orta kol üzerinde tesis edilmiş olan küçük bir kara gümrüğüdür. Bulunduğu konum özellikle Serez-Belgrad yolu üzerinde yürütülmekte olan pamuk ticareti açısından önemli olmuştur. Bu itibarla on sekizinci yüzyılda söz konusu ticareti geliştirmek ve güvenliğini sağlamak için kurulmuş olduğu söylenebilir.

Muhdes gümrüklerin kaldırılması ile Dupnice halkı büyük oranda ekonomik sıkıntıya girerken gümrük de daha çok yerel ürünlerin ticaretinin yapıldığı bir özellik kazanmıştır. Belgelerdeki ifadeyle gümrüğün gelirleri yörede üretilen meyve ve sebze ticaretinden ibaret hale gelmiştir. İncelediğimiz dönemde gümrükte işlem yapan tüccarların % 27'sini Müslümanlar, % 59'unu gayrimüslimler, % 8'ini de Rus'lar teşkil etmiştir. Rus tüccarların en önemli ticaret malı pamuk ve pamuk ürünleri olmuştur.

Gümrük gelirlerinin üçte biri Rus tüccarların yaptığı bu ticarettten elde edilmiştir. On dokuzuncu yüzyılın başında ortaya çıkan Sırp isyanları neticesinde kadim kara gümrüklerinden birisi olan Niş gümrüğü Dubnice'ye taşınmıştır. Böylece bu gümrük daha da önemli bir hale gelmiştir. Kaza halkının içine düştüğü ekonomik sıkıntılar nedeniyle sık sık gümrüğün kaldırılmasına yönelik girişimler, merkez idarenin de bu yöndeki eğilimi ile uyum sağlaması neticesinde ancak 1868 tarihinde olumlu sonuç vermiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA, MVL, 46/33

BOA, A.DVN.MHM, 25/73.

BOA, KK, 5267

BOA, ML. VRD, 1128,

BOA, A.MKT. 79/85, 88/31, 89/31, 95/100, 142/96; 31/2, 34/4.

İ.MVL.107/2428;

A.DVN.29/72.

BOA, A.MKT. UM. 103/39.

BOA, A. MKT. MVL. 77/98.

BOA, A. MKT. MHM. 392/53.

BOA, ML. VRD. 1128, ML. 523, ML. VRD.528, ML.539, ML. VRD.1487, ML. VRD. 1506.

BOA, ML, 528

Basılı Kaynaklar

Arslantaş Selim, *Osmanlı'da Sırp İsyanları*, Kitap Yayınları, İstanbul 2007.

Cezar Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yayınları, 1986.

Efe Ayla, *Muhassılık Teşkilatı*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir 2002.

Elibol Numan, *18. Yüzyılda Osmanlı-Avusturya Ticareti*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003.

Fidan Murat, *XIX. Yüzyılda Osmanlı-Rusya Ticarî Münasebetleri*, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2002.

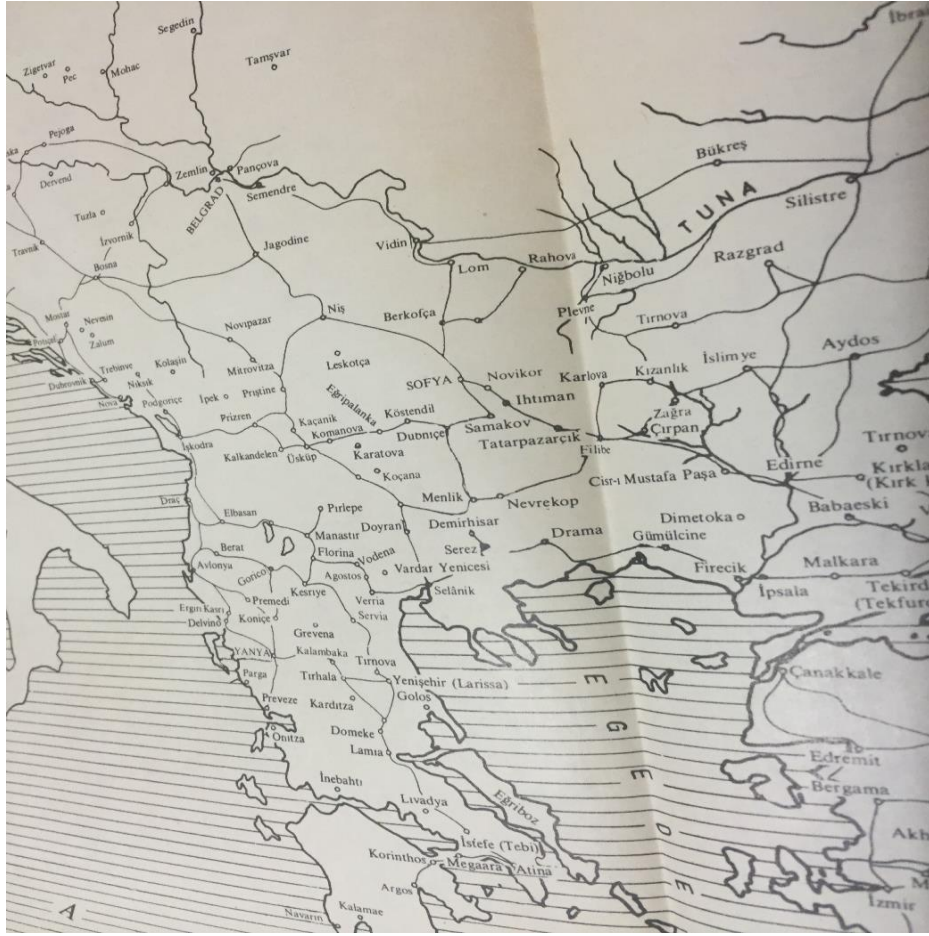
Genç Mehmet, *Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000.

Goven Bruce Mc., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (II.C.) Edit. Halil İncılık, Donald Quataert, Eren Yayınları, İstanbul 2006.

Halaçoğlu Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK, Yayınları, Ankara 1991.

- İnalcık Halil, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Eren Yayınları, İstanbul 1992.
- Karataş Yakup, Sacit Uğuz, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönem İç Gümrük Rejimi ve Bunun Taşradaki Yansımaları: Erzurum Örneği", *History Studies*, Temmuz 2012. s. 213-225.
- Kiel Machiel, "Cuma", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 89-90.
- _____, "Ottoman Pious Foundations In Western Bulgaria: Berkofça, Cum'a-i Bâlâ, Dupnicas", *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Sempozyumu*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2012, s.115-131.
- Küçükkalay A.Mesut, Numan Elibol, Osmanlı İmparatorluğuna Avrupa'dan Karayolu ile Yapılan Ticaretin Değerlendirilmesi(1795-1804) , *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.2 (2003), s. 151-176.
- Kütükoğlu Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı'da Gümrük", *DİA*, C.14 (1996), s.263-268.
- _____, *Baltımanı'na Giden Yol; Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münasebetleri (1580-1850)*, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- Moacanin Nenad, "Bâc and Gümrük on The Middle Danube, 1540-1614: Terminological Elucidations", *CIEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi (Bildiriler)*, TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 463-467.
- Orhonlu Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı*, Eren Yayınları, İstanbul 1990.
- Ortaylı İlber, *Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878)*, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Yayınları, Ankara 1974.
- Palairt Michael, *Balkan Ekonomileri (1800-1914)*, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000.
- Özvar Erol, "Osmanlı'da Gümrükler ve Kervanlar", *Osmanlı Medeniyeti, Siyaset, İktisat, Sanat*, Klasik Yayınları, İstanbul 2005.
- Paskaleva Virginia, "Osmanlı Balkan Eyaletlerinin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri (1700-1850)", *İÜİFM*, C.27, No, 1-2, s. 37-74.
- Taşkın Ünal, *Osmanlı Devletinde Kullanılan Ölçü Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005.
- Todorov Nikolay, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişmeleri", *İÜİFM*, C.27 (Ekim 1967-Mart 1968), S.1-2, s. 1-36.
- Uygun Süleyman, Sırp İsyanı ve Hurşid Ahmet Paşa, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.4, S.17 (Bahar 2011), s. 416-436.
- Yeniçeri Celal, "Bac", *DİA*, C.4, İstanbul 1991, s. 411-413.

Orta Balkanlarda Yerel Ticaret: XIX. Yüzyılın Ortalarında Dubnice Emtia Gümrüğü

Dubnice ve Çevresi

**AMASYA II. BAYEZİD KÜTÜPHANESİNDE BULUNAN ŞAH U GEDA
MESNEVİSİ İLE TOPKAPI SARAYI KÜTÜPHANESİ MÜZESİ VE İSTANBUL
ARKEOLOJİ MÜZESİ KÜTÜPHANESİNDE BULUNAN MUHİBBİ DİVANI
NÜSHALARININ TEZYİNAT AÇISINDAN KARŞILAŞTIRILMASI***

Sevda EMLAK**

Öz

Ulusların en değerli kültürel mirası olan yazma eserler, bilim ve sanat alanında yapılan çalışmalar için önemli kaynaklardır. İslam kültür ve uygarlığında önemli bir yer alan yazma eserler, yazıldığı dönemin bilim ve sanatını ihtiva eden din, dil, fen bilimleri, coğrafya, tarih, gibi çeşitli konular üzerinde yazılmış başlıca eserlerdir. Birçok açıdan kaynak niteliği taşıyan yazma eserlerin kitap sanatları bakımından değerlendirilmeleri ve sanatsal özelliklerinin ortaya çıkarılması medeniyetlerin, kitap sanatı anlayışları hakkında bize bilgiler vermektedir.

Araştırmada; Amasya II. Bayezid Kütüphanesinde bulunan 2069 nolu Şah u Geda Mesnevi'sinin, Topkapı Sarayı Müzesi ve İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanelerinde bulunan Kanuni Sultan Süleyman'ın Muhibbi Divanı nüshalarının tezyinatı ile benzerlikler taşıması bakımından bir karşılaştırma yapılması amaçlanmıştır.

Çalışma sonucunda istinsah tarihi belli olmayan Şah u Geda Mesnevi'sinin mevcut nüshası için bazı olasılıklar üzerinde durulmuştur. Her üç nüshanın motif, renk, kompozisyon özellikleri ile bir karşılaşmaya gidilmiş ve değerlendirilmiştir. Eser tezhip sanatı bakımından istifade edilecek bir üsluba sahip olduğu ve ortaya konulan verilerin kitap sanatları alanında kayda değer bir fayda sağlayacağı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kitap Sanatları, Yazma Eser, Şah u Geda, Muhibbi Divanı.

**COMPARISON OF ŞAH U GEDA MASNAVI in AMASYA BAYEZID II LIBRARY
and MUHİBBİ DIVAN COPIES in TOPKAPI PALACE LIBRARY MUSEUM and
İSTANBUL ARCHEOLOGY MUSEUM LIBRARY in TERMS of ORNAMENT**

Abstract | Being one of the most valuable cultural heritages of nations, manuscripts are important sources for scientific and artistic studies. Having an important place in

** Dr. Öğr. Gör. Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Geleneksel Türk Sanatları, sevda.emlak@gop.edu.tr ORCID: 4,171,754

Sevda EMLAK

Islamic culture and civilization, manuscripts are major works on a variety of topics such as religion, language, science, geography, and history and they comprise the science and art of the period they were written. Evaluation of manuscripts in terms of book arts and revealing their artistic properties give use clues about civilizations understandings of book arts.

In this study, Şah u Geda Masnavi in Amasya Bayezid II Library and Kanuni Sultan Süleyman's Muhibbi Divan Copies in Topkapı Palace Library Museum and Istanbul Archeology Museum Library were aimed to be compared in terms of ornament.

As a result of the study, some probabilities about the current copy of Şah u Geda Masnavi, of which multiply date is unknown, were discussed. All three copies were compared and evaluated in terms of motifs, colors, and composition. It was concluded that the copies may contribute to ornament art, and the data obtained would contribute to the literature.

Key Words: Book Arts, Manuscript, Şah u Geda, Muhibbi Divanı.

Osmanlı Devleti'nin siyasi ve ekonomik açıdan güçlü dönemi olan XVI. yüzyıl; kültür ve sanat faaliyetleri içerisinde yer alan kitap sanatlarının da zirvede olduğu yüzyıldır. İslam dünyasında basılı olan bir kitaptan daha çok el ile yazılmış bir yazma esere verilen değer el yazması eserlerin cilt, yazı, tezhip, minyatür resimlerinin büyük emek ve ustalıkla yapıldığını göstermektedir. Her aşamasında ayrı özen gösterilen kitap sanatları değişik üsluplarla kusursuz güzellikte ortaya konulmuş eserlerdir (Özkeçeci, 2006, s. 285).

Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) yarım yüzyıla ulaşan saltanatı boyunca başarılı ve etkin siyasi hayatı yanında, sanatı ve himayesindeki sanatkârları ile de ünlü bir hükümdardır (Mesara, Can, 1997, s. 108). Sultan Süleyman'ın kitaba ve sanatçıya verdiği değer, hükümdarlık süresi boyunca sanatkârların kayda değer birçok eser yazması, süslemesi ve istinsah etmesinden anlaşılmaktadır. Kanuni döneminin en güzel eserleri arasında olan ve Sultan Süleyman'ın edebi kişiliğini ortaya koyan *Muhibbi Divanı* (Cunbur, 1968, s.134) bunun en güzel örneklerinden biridir.

Kanuni Sultan Süleyman dönemi kitap sanatında, yeni bir ekol ile karşımıza çıkan sarayın sanatkârı Karamemi, Osmanlı süsleme sanatını yeniden yapılandırmış ve başyapıtı olan *Muhibbi Divanı* tezhipleri ile üslubunun doğuşunu hazırlamıştır (Atasoy, 2011, s. 134). *Muhibbi Divanı* daha sonra bu üslupta çeşitli sahalarda kullanılacak natüralist çiçeklerin ilk örneklerini oluşturmuştur (Demiriz, 2005, s. 16,17).

Amasya II. Bayezid Kütüphanesinde Bulunan Şah u Geda Mesnevisi ile Topkapı Sarayı Kütüphanesi Müzesi ve İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesinde Bulunan Muhibbi Divanı Nüshalarının Tezyinat Açısından Karşılaştırılması

Karamemi'nin natüralist çiçek üslubu ve kompozisyonları XVI. yüzyıl tezyinatında etkili olmuş, yaşadığı yüzyıla ve sonrasına damgasını vurmuştur. Karamemi'nin eserlerinde tabiatta bulunan çiçekler yer almıştır. Lale, gül ve gül goncası, karanfil, zeren, ayn-ı safâ, menekşe, zambak, sümbül, selviler ve çeşitli yapraklar stilize edilerek kompozisyon içerisinde farklı formlarla buluşmuştur. Halkâri bezemelerdeki natüralist motiflerin serbest ya da simetrik formlarda bezeme biçimi sanatçının üslubudur.

Genel olarak çiçek motiflerinin hakim olduğu Karamemi üslubu, rûmî, hatayi, ve saz üsluplarının birleşmesiyle 1560'lı yıllarda Osmanlı sanatı olarak tanınarak bugünkü en tipik şeklini almıştır. Sanatkârın üslubu İznik çinileri dahil birçok sanat dallarında da görülmüştür. Ancak Karamemi'nin tezyinat anlayışının en yalın biçimi kitap sanatlarında görülmektedir (Atasoy, Denny, Mackie, Tezcan, 2001, 233). Sanatçının imzalı eserlerinin başında İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde T.5467 numarada kayıtlı olan tezyinat bakımından muhteşem olan *Muhibbi Divanı* gelmektedir. Karamemi'nin bir diğer imzalı eseri Nuriosmaniye Kütüphanesi, No 3873, H. 971, M.1563 *Muhibbi Divanı* nüshasıdır. Bu nüsha Nuriosmaniye Kütüphanesi'nden, Süleymaniye Kütüphanesi'ne götürülmüştür. İmzalı eserlerinin arasında Hamburg, Kunstgewerbemuseum'daki (env. no1886.168) *Muhibbi Divanı* nüshası da yer almaktadır (Atasoy, 2016, s.19, 23, 24).

Karamemi'nin imzasız eserlerine bakıldığında Ahmet Karahisari'nin istinsah ettiği Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ndeki (TSKM YY 999), 953/1546 tarihli *Kur'an-ı Kerim* (Atasoy, 2016, s. 36, 37), *Kanuni Sultan Süleyman Tuğrası* (TSMK GY 1400) (Atasoy, 2016, s. 38, 39), Abdullah Sayrafi'nin istinsah ettiği *Kur'an-ı Kerim*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Müzesi Kütüphanesi (TSKM EH. 49), (Atasoy, 2016, s. 41), *Süleymanname*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (TSKM H 1517), (Atasoy, 2016, 42), *Kırk Hadis*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (R. EH. 2851), (Atasoy, 2016, s. 61,63) ve (Londra) Karamemi üslubunda bir *Muhibbi Divanı*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi (R. 738) ve İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi (env. no. EY-994) *Muhibbi Divanı* nüshalarıdır.

Kanuni dönemine ait bir diğer müstesna örnek ise Taşlıcalı Yahya Bey'in 1537'de yazdığı düşünülen *Şah u Geda* mesnevisidir (Yoldaş, 1993, s.18, Banarlı, 1971, s. 598). Döneminin en hünereli mesnevi yazarı, önde gelen divan şairlerinden olan Taşlıcalı Yahya Bey yazdığı mesnevilerinin yanı sıra Şehzade Mustafa hakkındaki mersiyesiyle

şöhret bulan XVI. yüzyılın önemli şairlerindedir. Yahya Bey, 1538'de Amasya'ya sancakbeyi olarak atanan Şehzade Mustafa'nın, Hürrem Sultan ve Rüstem Paşanın hırslarının sonucunda yaşadığı olumsuzluklar yüzünden 1553'te katledilmesine en yürekten üzüntü duyan ve tepki veren şairler arasındadır. Kaleme aldığı mersiyesinde halkın düşüncesini dile getirmekle beraber tepki vermeyi düşünen şairlerin öncüsü olmuştur (Zavotçu, 2007, s. 69, 80).

Yahya Bey'in eserlerini divan, hamse ve şehrengizler olarak ana başlıkları altında toplayabiliriz (Kaya, 2011, s. 156, 157). Taşlıcalının hamsesini oluşturan beş mesnevisi; *Gencîne-i Râz*, *Kitâb-ı Usûl*, *Şah-u Geda*, *Yûsuf ü Züleyhâ*, *Gülşen-i Envâr* eserlerinden oluşmaktadır (Banarlı, 1971, s. 599, 600).

Taşlıcalı Yahya Bey'in beş mesnevisinden biri olan *Şah u Geda* Mesnevi'sinin mevcut nüshası Amasya II. Bayezid Kütüphanesine 2069 envanter numarası ile kayıtlıdır. *Şah u Geda* Mesnevi'sinin hatime sayfasında müstensihin ismi bulunmadığından ötürü eseri kopyalayan kişi hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak eserin müellifinin Yahya Bey olduğunu 2b varağında başlık tezhibinin ortasında "*Min Kelam-ı Yahya*" (Yahya'nın sözlerinden), (Resim 2) yazısı ile Yahya Bey'in sözleri olduğu belirtilmiştir. 3a varağındaki başlık tezhibinde de "*Kitab-ı Şah u Geda*" (Resim 2) yazısıyla kitabın ismi belirtilmiştir. *Şah u Geda* Mesnevisi tezyinat açısından Topkapı Sarayı Müzesi ve İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesinde bulunan Muhibbi Divanları ile tezyinat özellikleri yüksek oranda benzemektedir. Karememe'nin sanat anlayışını örnek almış bir süsleme ile yapıldığı gözlemlenmiştir.

Topkapı Sarayı Kütüphanesi *Muhibbi Divanı* (r. 738), Amasya II. Bayezid Kütüphanesi *Şah u Geda* Mesnevisi (env. 2069), İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi *Muhibbi Divanı'nın* (env. EY994) genel bilgileri ve tezyinat özellikleri ile ilgili bilgilere bakıldığında;

Topkapı Sarayı Kütüphanesi Muhibbi Divanı (Revan 738)

- ❖ Eserin boyutları 13x22x2,1 cm'dir (Atasoy, 2016, s. 44).
- ❖ 937/1565-66 tarihinde (Atasoy, 2016, s. 44) Osmanlı Türkçesi, talik hattı ile yazılmıştır.
- ❖ 206 yaprak sayısı bulunmaktadır (Demiriz, 1986, s. 168, 180).
- ❖ Siyah ve mavi mürekkeple yazılan kitabın sayfa satır sayısı altıdır.
- ❖ Serlevha sayfalarında klasik tezhip uygulanmıştır.

Amasya II. Bayezid Kütüphanesinde Bulunan Şah u Geda Mesnevisi ile Topkapı Sarayı Kütüphanesi Müzesi ve İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesinde Bulunan Muhibbi Divanı Nüshalarının Tezyinat Açısından Karşılaştırılması

- ❖ Divan, Sultan Süleyman'ın ölümünden bir yıl önce istinsah edilmiştir (Atasoy, 2016, s. 44).
- ❖ Natüralist yaklaşımdaki çiçekler yalnızca sayfa kenarlarındaki halkârlar da kullanılmıştır (Atasoy, 2011, s. 142).
- ❖ Eserde söz başları, serlevha sayfası, satır arası ve cetvellerin köşelerine muska tezhipleri ve halkâr uygulanmıştır (Demiriz, 1986, s. 168, 180).
- ❖ Halkâr süslemesi bakımından özgün olan bu yazma eserde sayfa yönü dikkate alınmadan natüralist bitkiler yerleştirilmiştir.
- ❖ Çiçeklerin tasvir edilişi bütün önemli özellikleri korunarak yapılmıştır.
- ❖ Topraktan çıkan çiçek tasviri yapıldığı gibi, vazo içerisinde çiçek betimlemeleri de yapılmıştır (Demiriz, 1986, s. 168, 180).
- ❖ *Muhibbi Divanı*'nda sayfa düzeni çok çeşitlilik göstermektedir. Sırt sırta gelen sayfalarda aynı desen uygulanmıştır. Karşılıklı sayfalarda ise bezemeler farklıdır (Demiriz, 1986, s. 168, 180).
- ❖ Eserin farklı sayfalarında bir kompozisyonun tekrar uygulandığı görülebilir (Demiriz, 1986, s. 168, 180).
- ❖ Sayfa tasarımlarının çoğu âdeta tek motif çalışması gibidir. Cetvelin etrafından farklı yerlerden çiçeklerin çıkması halkâri bezemenin farklı üslubunu ortaya koymuştur (Atasoy, 2011, s. 142).
- ❖ Eserde kullanılan motifler; lale, gül, goncagül, karanfil, karanfil goncası, manisa lalesi, ayn-ı safâ, menekşe, zambak, bahar dalı, selvi, çuha çiçeği, sabunotu çiçeği, zerrin, narçiçeği gibi bitkiler sayılabilir (Demiriz, 1986, s. 168, 180; Atasoy, 2016, s. 49).

Amasya II. Bayezid Kütüphanesi Şah u Geda Mesnevisi (env. 2069)

- ❖ Eserin boyutları 21x13.5 cm'dir
- ❖ Osmanlı Türkçesi, nesih hattı ile yazılmıştır.
- ❖ 202 yaprak sayısı bulunmaktadır.
- ❖ Siyah mürekkep ve altın ile yazılan kitabın sayfa satır sayısı on üçtür. Bazı sayfalarında ise on birdir.
- ❖ Serlevha sayfalarında klasik tezhip uygulanmıştır.
- ❖ Mesnevinin söz konusu nüshanın ne zaman yazıldığı bilinmemektedir.
- ❖ Natüralist çiçekler sadece sayfa kenarlarındaki halkârlar da kullanılmıştır.
- ❖ Eserde serlevha tezhibi, taç tezyinatı ve halkâr süsleme uygulanmıştır.

Sevda EMLAK

- ❖ Halkâr süslemesi bakımından sayfa yönü dikkate alınmadan serbest bir şekilde natüralist motifler yerleştirilmiştir. Motifler doğal özellikleri korunarak tasvir edilmiştir.
- ❖ Topraktan ve cetvelin bitiminden çıkan çiçek tasvirleri yapılmıştır.
- ❖ *Şah u Geda* Mesnevi'sinde motif çalışmaları sayfada farklı farklı kompozisyonlarda yerleştirilmiştir. Sırt sırta gelen sayfalarda aynı desen uygulanmıştır. Karşılıklı sayfalarda bezemeler farklıdır.
- ❖ Eserin farklı sayfalarında uygulanan bir kompozisyonun tekrar bezendiği görülmüştür.
- ❖ Sayfa tasarımları eserin çoğunda tek motif çalışması şeklinde yapılmıştır. Cetvelin etrafından, kır bitkilerinin içinden çıkan natüralist motiflerin halkârî bezemede uygulanması farklı şeklini ortaya koymuştur.
- ❖ Eserde lale, gül, gül goncası, karanfil, karanfil goncası, manisa lalesi, ayn-ı safâ, menekşe, zambak, bahar dalı, nergis bitki motifleri ve tavus kuşu, tavşan, papağan, öküz gibi hayvan figürleri yer almıştır.

İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi Muhibbi Divanı (env. no. EY994)

- ❖ Eserin boyutları 13x19,5x1,5 cm'dir (Atasoy, 2016, s. 56).
- ❖ Tarihsizdir (Atasoy, 2016, s. 56).
- ❖ Osmanlı Türkçesi, nesih hattı ile yazılmıştır.
- ❖ 160 yaprak sayısı bulunmaktadır (Atasoy, 2016, s. 56).
- ❖ Siyah mürekkeple yazılan kitabın sayfa satır sayısı sekizdir.
- ❖ Serlevha sayfalarında klasik tezhip uygulanmıştır.
- ❖ Eserin başlık süslemesi genel hatları, renkleri ve kompozisyonuyla Karamemî'nin üslubunu göstermektedir (Atasoy, 2016, s. 56).
- ❖ Karanfil, gül goncaları, lale, mum çiçeği, zambak, ayn-ı safâ, kır bitkileri, menekşe, selvi, menekşe, çuha, hurma ağacı, karanfil, gül ve zambak gibi bitkiler sayılabilir (Atasoy, 2016, s. 56).

Şah u Geda Mesnevisi doğadaki çiçeklerin stilize edilmesiyle yapılmış bir eserdir. Motif, kompozisyon ve renk özellikleri bakımından her iki *Muhibbi Divanı nüshalarının* süsleme özellikleri ile *Şah u Geda* Mesnevisi karşılaştırıldığında birçok benzerliğinin olduğu gözlemlenmektedir. Eserlerde kullanılan motifler ayrı ayrı değerlendirilmiş ve benzerlikler belirlenmiştir.

Amasya II. Bayezid Kütüphanesinde Bulunan Şah u Geda Mesnevisi ile Topkapı Sarayı Kütüphanesi Müzesi ve İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesinde Bulunan Muhibbi Divanı Nüshalarının Tezyinat Açısından Karşılaştırılması

Motiflerin eserlerdeki tasvirleri karşılaştırıldığında;

Muhibbi Divanı'nda çok rastladığımız lale¹ motifinin farklı tasvirlerinin yanı sıra taç yaprakları üçlü ve birbirinden ayrılmış formları görülmektedir (Atasoy, 2011, s. 140, 141). İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi (env. no. EY-994) nüshasında dendanlarla oluşturulmuş paftaların içinde tekli küçük lale motifleri görüldüğü gibi bağımsız ya da sıralı çiçek gruplarının içine de bezendiği görülmüştür (Resim 16).

Karamemî'nin son derece çeşitli çiçek bezemelerinde laleler farklı renklerde farklı gövdelerde bulunmuştur. Laleler eserde bir kökten çıkıp farklı boylara yükselerek tasvir edilmiştir (İrepoğlu, 2012, s. 117, 119). Divanda farklı kompozisyonlar içerisinde gördüğümüz laleler çeşitli formlarda uygulanmıştır. *Muhibbi Divanı*'nın her iki nüshasının birçok sayfasında halkâri bezemelerde natüralist çiçekler ve stilize motifler çeşitli kompozisyonlarda bir araya getirilmiştir. Osmanlı sanatında tercih edilen ve çok sık kullanılan bir motiftir (Demiriz, 2005, s. 282, 283). Lalenin o eşsiz gerçekçi duruşunu ve doğallığını kitap sayfalarına yansıtan sanatkâr, tam olarak bir bahçe imgesini tasvir etmiştir (Resim 8, 11).

Şah u Geda Mesnevi'sinde kullanılan laleler; halkâr tekniği ile birbirinden bağımsız motiflerle âdeta tek bir çiçek uygulaması şeklinde yapılmıştır. Farklı boyutlarda yapılan lalelerin büyük formlarına nazaran küçükleri ile daha çok karşılaşılmıştır. Lalelerin taç yaprakları birbirinden ayrı üç yaprak biçiminde, boyutlarına göre büyüklü küçüklü, kıvrımlı formlarda işlenmiştir. Renklendirme yapılmadan bütün lale formları altın ile sulandırılıp, tahrirlenmiştir. Mesnevide lale motifi çok sık kullanılmıştır (Resim 5).

Muhibbi Divanı'nın iki nüshasında da halkâri bezemede kullanılan Manisa lalesi² sıralı ya da tek başına kullanılarak kompozisyonlarda yer almıştır (Resim 15).

Şah u Geda Mesnevi'sinde ve her iki *Muhibbi Divanı*'ndaki Manisa lalelerinin kompozisyon biçimi, yaprak formları ve boyama teknikleri benzer şekilde yapılmıştır.

¹Lale; çok önceden beri bilinen tezhip ve tezyini sanatlarında kullanılan bir motiftir. Sembolik olarak ebcet hesabında 66 olan Allah, Hilal ve Lale kelimelerinin sayı değeri aynıdır. Bu sebepten tezhip sanatında lalenin ayrı bir yeri ve kullanım alanı vardır (Özönder, 2003, s.117, 118).

²Manisa lalesi tam açılmamış şekli ve yandan görünümü laleyi andırmaktadır. Stilize şekli ile laleye çok benzemektedir. *Muhibbi Divanı*'nda tercih edilen bitkiler arasında yer almaktadır ve yaprak formu normal lale motifinden farklıdır. Dilimli yaprakları ve çiçek sapında bulunan yapraklarından dolayı kolay ayırt edilebilir bir bitkidir (Demiriz, 1986, s. 359).

Şah u Geda Mesnevi'sindeki Manisa lalesi motifleri farklı boyutlarda sıralı ya da tek başına kullanılarak halkâri bezemelerde yer almıştır. Sadece altın ile boya kullanılmadan motifler bezenmiştir (Resim 12).

Muhibbi Divanı'nın iki nüshasında da çeşitli formlarda gül³ motifleri yer almıştır. Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ndeki (R. 738) ve İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi (env. no. EY-994) *Muhibbi Divanı*'ndaki gül motifleri bazı sayfalarda bir goncagül ile beraber tasvir edilirken bazı sayfalarda cetvel bitiminden açmış bir gül olarak tezyin edilmiştir (Resim 10).

Şah u Geda Mesnevi'sinde gül motifi çok sık kullanılmamakla beraber ağırlıklı olarak eserin ilk sayfalarında yer almıştır. Gülün stilize biçimi *Muhibbi Divanı*'ndaki form ile aynı yapılmıştır. Bazı kompozisyonlarda gül ve gül goncaları bir arada verilirken bazı tasarımlarda sadece gül veya gül goncaları tek başına uygulanmıştır. Mesnevideki gül motifleri renklendirilmeden sadece altın ile sulandırılıp, tahrirlenmiştir (Resim 5).

Muhibbi Divanı'nın her iki nüshasında halkâri bezemelerde gül goncası motifinin sık yer aldığı görülmüştür. Yaprakları ayrı bir detayla tırtil ve çıkmalarla süslenmiş gül goncaları çok kullanılan bir motif olmuştur. Bu nüshada motifler halkâri bezemelerde serbest bir şekilde yerleştirilmiş ve renklendirilmeden tezyin edilmiştir. Divanın İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki (İÜTK. 1976) nüshasında farklı form ve renklerde gül goncaları bulunmaktadır (Resim 4).

Şah u Geda Mesnevi'sindeki gül goncaları eserde en çok yer alan motiflerden sayılmaktadır. Gül goncaları sağa ya da sola yatık bir şekilde yazının kenarlarında birbirinden bağımsız bir biçimde, geniş ölçüde yapraklarıyla yer almıştır. Halkari bezemede serbest bir formda yapılan goncaların gövdeleri, yaprakları, dalları altın ile sulandırıp altın tahrirlenmiştir (Resim 2).

³Gül; tasvir olarak sevgili peygamberimizi (s.a.v.) temsil eder. Gül efendimizin teri, gül kokusu da onun hoş kokusu olarak düşünülmüştür (Özönder, 2003, s. 57). Gül, Osmanlı sanatında natüralist üslûbun ortaya çıkışından itibaren kitap sanatlarında sık sık karşımıza çıkan bir motif olmuştur. Hz Muhammed'in sembolü olan gül, sevgilinin yüzü ve endamıdır (Demiriz, 2005, s. 278).

Amasya II. Bayezid Kütüphanesinde Bulunan Şah u Geda Mesnevisi ile Topkapı Sarayı Kütüphanesi Müzesi ve İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesinde Bulunan Muhibbi Divanı Nüshalarının Tezyinat Açısından Karşılaştırılması

Muhibbi Divanı'nın her iki nüshasında bulunan zambaklar⁴ halkâri bezemelerde görülmektedir. Zambaklar bir sayfada tek başına tasvir edilirken bazı sayfalarda karşılıklı olarak yazı alanının üstüne ve altına yatay tasvir edilmiştir. Zambaklar, renk kullanılmadan halkâri bezemelerde kullanılmıştır (Resim 6).

Şah u Geda Mesnevi'sinde zambaklar tekli, ikili ve dörtlü olarak karşımıza çıkmaktadır. Halkâri bezemede sayfaların genellikle yanlarında kullanılan bir motif olarak tercih edilmiştir. Boyut ve form olarak birbirleriyle çok benzer yapılmıştır. Eserde sık kullanılan bir motif olduğu görülmüştür. Renk kullanılmadan altınla sulandırılıp altınla tahrirlenmiştir (Resim 7).

Tezhip sanatında sık karşılaştığımız sümbül⁵ motifi *Muhibbi Divanı*'nda halkâri bezemelerde görülmektedir (Demiriz, 2005, s. 286). Sümbül motiflerinin bağımsız formlarına rastlanıldığı gibi bir sümbülün vazo içinde tasvir edilmiş biçimiyle de karşılaşılabılır (Demiriz, 1986, s. 169), (Resim 8).

Şah u Geda Mesnevi'sinde sümbül kullanımı serbest biçimde halkâri bezemelerde yer almıştır. Sümbüller farklı boyutlarda tasvir edilmiştir. Renklendirilmeden yapılan sümbül bezemelerinde sadece altın kullanılmıştır (Resim 2, 12).

Muhibbi Divanı'ndaki menekşeler⁶ oldukça natüralist bir üslupla yapılmıştır (Atasoy, 2011, s. 141). Tekli, ikili, üçlü, dörtlü yapraklarıyla beraber menekşeler çeşitli biçimde açmış formlarıyla kompozisyonda yer almıştır. Farklı biçimlerde tasvir edilen menekşelerin sanatçı tarafından iyi gözlemlenmiş ve çok ustalıkla yapılmış olduğu aşikârdır. Kompozisyonda menekşeler tek başına kullanılmıştır. Halkâri bezemelerde sıralı ya da geliş güzel, desenin oran orantısı göz önünde bulundurulmuş yapılmıştır. Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ndeki *Muhibbi Divanı*'nın nüshasında birçok menekşe örneği vardır (Demiriz, 2005, s. 282), (Resim 6, 10). İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi'ndeki (env. no. EY-994) nüshasında dendanlarla oluşturulmuş paftaların içinde tekli küçük menekşe tasvirleri yapılmıştır (Resim 16).

⁴Zambak (Lilium) oldukça yaygın kullanılan bir çiçek türü olarak bilinir ve en erken örnekleri *Muhibbi Divanı*'nda görülmektedir (Demiriz, 2005, s. 288).

⁵Sümbül; Divan ve halk şiirinde çok duyduğumuz bu çiçek metaforik olarak sevgilinin saçına benzetilmektedir (Demiriz, 2005, s. 286).

⁶Kır menekşesi; küçük ve mütevazı bir görünüme sahip olmanın yanı sıra güzel kokusuyla da dikkat çekmektedir. Nakşibendi tarikatında sembol olan ve halk türkülerinde adı sık geçen bir bitkidir (Demiriz, 1986, s. 361).

Şah u Geda Mesnevi'sinde kır menekşeleri çok sık kullanılan bir motif olmuştur. Neredeyse birçok sayfasında yer alan menekşeler yaprakları ile beraber farklı biçimlerde tasvir edilmiştir. Altın ile bezenen menekşeler, sanatçının zevkine göre üsluplaştırılmış ve halkâri bezemelerde çeşitli formlarda yer almıştır. Renklendirme yapılmadan sadece altın ile bezenmiştir (Resim 7, 9, 12).

Nergis motifi⁷ İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki *Muhibbi Divanı*'nın küçük başlıklarında az sayıda yapıldığı görülmüştür (Demiriz, 2005, s. 289, Demiriz, 1986, s. 373).

Şah u Geda Mesnevi'sinde çok az görülen nergis motifi halkâri bezemede natüralist üslupta kullanılmıştır. Nergis motifinin tek bir çeşidi uygulanmıştır. Altın ile bezenen çiçeğe altınla tahrir çekilmiştir.

Karanfil; başka bitkilerle bir arada kompozisyon edilen ve *Muhibbi Divanı* nüshalarında sıkça karşılaşılan bir motiftir. Her iki nüshada da halkâri bezemeler içinde karanfil⁸ motifleri yer almıştır (Demiriz, 2005, s. 281). *Muhibbi Divanı* nüshalarında kullanılan karanfil motifi serbest bir şekilde, farklı boyutlarda yapılmıştır (Resim 6, 8).

Şah u Geda Mesnevi'sinde karanfil motifi çeşitli formlarda halkâri bezemelerde kullanılmıştır. Karanfil ve dallarından yeni filizlenen karanfil goncaları farklı farklı boyutlarda eserin birçok sayfasında kullanılan bir motif olmuştur. Altın ile bezenmiştir (Resim 7, 13).

Ayn-ı safâ⁹ *Muhibbi Divanı* nüshalarında farklı boyutlarda, sıralı yâda tek başına tasvir edilerek halkâri bezemelerde görülmüştür (Resim 4, 6).

Şah u Geda Mesnevi'sindeki ayn-ı safâ motifleri sayfa kenarlarındaki halkâri bezemelerde kullanılmıştır. Farklı uzunluklarda iri yapraklarıyla ara ara kullanılan bu natüralist motif altın ile bezenmiştir.

Kitap sanatlarında birçok örneğini görebileğimiz bahar dalı¹⁰ tasvirlerinin *Muhibbi Divanı*'ndaki halkâri bezemelerde gördüğümüz bahar dalları ile aynı karakterde olduğu düşünülmektedir (Demiriz, 2005, s. 274).

⁷ Nergis (Zerrin, Narcissus) eski kaynaklarda kadeh olarak bilinmektedir. Çeşitli türleri bulunan bu çiçeğin ilk örnekleri XVI. yüzyılda görülmektedir (Demiriz, 2005, s. 289, Demiriz, s. 1986, 373).

⁸ Karanfil Osmanlı sanatında daha çok divanlarda görülmektedir (Atasoy, 2011, s. 41).

Amasya II. Bayezid Kütüphanesinde Bulunan Şah u Geda Mesnevisi ile Topkapı Sarayı Kütüphanesi Müzesi ve İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesinde Bulunan Muhibbi Divanı Nüshalarının Tezyinat Açısından Karşılaştırılması

Şah u Geda Mesnevi'sindeki bahar dalları sayfa kenarlarında halkâri bezemelerde kullanılmıştır. Bazı sayfa düzenlemelerinde bahar dalları büyük formlarda tezyin edilirken bazı sayfalarda küçük olarak yer almıştır. Bahar dallarının tasvirlerinde yer alan çiçekler ağaç çeşidine göre değişmektedir. Renk kullanılmadan altın ile bezenen bahar dalları altınla da tahrirlenmiştir (Resim 13).

Kır çiçek bitkileri; kompozisyonlarda denge sağlamak için hem *Muhibbi Divanı* nüshalarında hem de *Şah u Geda* Mesnevi'sinin her sayfasında sıkça kullanılmıştır. Küçük ebatlarda yapılan kır bitkileri eserlerde farklı form ve biçimlerde kullanılması dikkat çekicidir. Her üç eserde de bezenen küçük kır çiçek bitkileri belli bir harmoniye göre yapılmazsa da kompozisyon bütünlüğünü sağlayacak dağılımda yapılmıştır (Resim 5, 6).

Muhibbi Divanı'nın her iki nüshasının taç formu örnekleri incelendiğinde, dendanlar ile çerçevlenen taç kısımlarında çift tahrir (havalı) boyama tekniği uygulanmıştır. Bazı taç tezyinatlarında tam stilize motifler (Resim 3, 4) kullanıldığı gibi bazılarında ise natüralist bitkiler ile süslenmiş biçimlerini de görebiliriz (Resim 14).

Şah u Geda Mesnevi'sinde ve *Muhibbi Divanı* nüshalarında yapılan taç tezyinatlarında kullanılan motifler, boyama teknikleri ve tasarım biçimleri büyük ölçüde benzerliklerle karşımıza çıkmaktadır.

Muhibbi Divanı'nın her iki nüshasında kullanılan ancak *Şah u Geda* Mesnevi'sinde yer almayan bitkisel motiflerde bulunmaktadır. Çok dikkat çekici bir şekilde *Muhibbi Divanı*'nın her iki nüshada da yer alan Selvi ağaçları (Resim 4), çuha çiçekleri, mum çiçeği gibi bitkilerin *Şah u Geda* Mesnevi'sinde kullanılmadığı görülmüştür. *Şah u Geda* Mesnevi'sinde hatalı ve penç motifleri ile oluşturulmuş başlık tezhibinin etrafındaki süslemeler ayırıcı özelliktir. Ayrıca *Muhibbi Divanı*'nda klasik üslupta yapılan başlık tezhibi, yazı alanı içerisinde yapılan muska tezhibi gibi detaylar farklılıklarıdır (Resim 4, 6, 8).

Şah u Geda Mesnevi'sinin ayırıcı bir diğer özelliği ise hayvan figürlerinin eserin tezyinatında kullanılmış olmasıdır.

⁹Ayn-ı safâ iri yapraklarıyla uzun sap üzerinde oluşan dönüşümlü, piramidal bir görünümü olan çiçeklerdir (Atasoy, 2016, s. 44, 59, Demiriz, 2005, s. 279, Demiriz, 1986, s. 349).

¹⁰Bahar dalı; kiraz, erik, badem, şeftali ve elma gibi ağaçların çiçek açmış hallerinin tasviridir (Demiriz, 2005, s. 274).

Şah u Geda Mesnevi'sinde kullanılan hayvan figürleri değerlendirildiğinde, tabiattan ilham alınarak tasviri yapılan bitkiler de olduğu gibi hayvanlarında stilize edilerek kullanıldığı görülmüştür.

Mesnevilerde kullanılan hayvanların metaforik olarak sembolize edildiği aşikârdır.

Türk sanatında özellikle İslamiyet'ten önceki devirlerde hayvan sembollerinin oluşumu dini ve mitolojik örneklerin yardımı ile oluşmuştur. Çeşitli tekniklerle farklı yüzeylere yapılan hayvan tasvirleri, toplumların dini, mitolojik tasavvurlarını da ifade etmektedir (Çoruhlu, 2014, s. 225).

Eserde hayvan figürlerinin tezyinatına bakıldığında görsel olarak Mesnevinin süslenmesine ayrı bir hava katmıştır. Eserdeki hayvan figürlerinin özellikleri incelendiğinde;

Öküz figürü¹¹ *Şah u Geda* Mesnevi'sinde halkâri bezemelerde bağımsız bir şekilde sayfa kenarına küçük ebatta tasvir edilmiş. Mesnevide az kullanılan bir figürdür.

Şah u Geda Mesnevi'sinde halkâri bezemelerde kullanılan papağan¹² motifi sembolik ifadesinden ötürü ya da eserde hayvan figürleri tasvirlerine yer verilmesi amacıyla da kullanılmış olması muhtemeldir. Sayfaların belli yerlerinde renklendirilmeden altın ile bezenen bir figür olmuştur (Resim 13).

Şah u Geda Mesnevi'sinde tavşan figürü¹³ halkâri bezeme içerisinde kullanılmıştır. Renk kullanılmadan altın ile boyanmıştır.

Mesnevide kullanılan tavus kuşu figürü¹⁴ halkâri bezemede gerek sembolik açıdan gerekse doğadan ilham alınmış olma amacı ile tasvir edilmiştir. Renklendirilmeden sadece altın ile halkâri bezemelerde bağımsız olarak kullanılmıştır.

¹¹Öküz motifi, (Boğa, İnek, Manda) alplık, hükümdarlık, yiğitlik, gücün ve kuvvetin sembolü olmasından ziyade Gök unsuruna da işaret eden anlamları bilinmektedir (Çoruhlu, 2014, s. 221). Öküz motifi metaforik olarak genelde; saf, kalın kafalı, kabiliyetsiz, beceriksiz olarak kullanılan bir terim olmuştur. Mevlana öküz metaforunu dünya malına doymayan açgözlü, nefesine tapan kişi manasında kullanmıştır (Nur, 2013, s. 18,30).

¹²Papağan motifi, metaforik olarak Mevlana'nın Mesnevi'sinde aklını kullanan ya da akılı kıt bir kimseye vurgu yapmak için ve ermiş kişilerin sözünü dinleyen, dervişlerden ve aşık kişilerden örnek vermek için kullanılmıştır (Yılmaz, 2011, s. 90, 91).

¹³Tavşan motifi, genel olarak akıl ile geleceği kavrayan ve nefisini yenerek galip olan akılı, metaforik olarak temsil etmektedir (Nur, 2013, s. 18, 30).

Amasya II. Bayezid Kütüphanesinde Bulunan Şah u Geda Mesnevisi ile Topkapı Sarayı Kütüphanesi Müzesi ve İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesinde Bulunan Muhibbi Divanı Nüshalarının Tezyinat Açısından Karşılaştırılması

Genel olarak *Muhibbi Divanı* (R.738), (env. no. 994) nüshaları ve *Şah u Geda* Mesnevi'sinin motif, kompozisyon, tasarım, renk özellikleri karşılaştırıldığında büyük benzerlikler gösterdiği aşikârdır. *Şah u Geda* Mesnevi'sindeki halkâri bezemelerde kullanılan motiflerin stilizasyon biçimi, motiflerin kalıpları, boyutları, renksiz yapılması, taç bölümlerinin aynı formlardaki motiflerle ve aynı teknikle bezenmesi benzerliklerin başında gelmektedir. Ayrıca cetvel bitiminde oluşturulan motiflerin kompozisyon biçimi, serbest ve simetri kullanılmadan yapılan halkâri bezeme tekniği bu saydığımız özellikler Karamemi üslubunu görmeyen birinin, bire bir aynı form ve çerçevede *Şah u Geda* Mesnevi'sini tezyin etmesi olası bir durum gibi görülmemektedir.

Muhibbi Divanı'nın sanatkârı Karamemi'nin sanatının Osmanlı tezyinatında önemli bir üslubu olduğu aşikârdır. Saray Nakkaşhanesi'nde Karamemi'nin nezdinde yapılan bu değerli eserlerin tasarımları, üstün bir yetenekle hazırlanmıştır.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki (r. 738) *Muhibbi Divanı* ile İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'ndeki (No. EY.994) *Muhibbi Divanı* nüshalarının tezyinatının büyük ölçüde benzer özelliklere sahip olduğu belirlenmiştir. Ayrıca her İki *Muhibbi Divanı*'nın, Amasya II. Bayezid Kütüphanesi'nde olan *Şah u Geda* Mesnevi'sinin (env.2069) sayfa kenarlarındaki süsleme özellikleriyle benzerlik taşıdığı Gülbin Mesara tarafında da belirlenmiş ve aktarılmıştır (Mesara, 2009, s. 373).

SONUÇ

Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ne (R. 738) ve İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi'ne (env. no. EY-994) (Atasoy, 2016, s. 44,56) kayıtlı iki *Muhibbi Divanı* natüralist bitki tezyinatı ve kompozisyon özellikleri, *Şah u Geda* Mesnevi'sinin üslubu ile benzerlik göstermesi açısından karşılaştırma yapılmıştır. Bu yüzden karşılaştırmada, kullanılan motifler, kompozisyon özellikleri, renk değerlendirmesi bilhassa her iki *Muhibbi Divanı* nüshalarının üslup özellikleri bağlamında ele alınmıştır.

Karamemi'nin tezhibiyle üslup, teknik, renk ve motif özellikleri bakımından böylesine ciddi benzerlikler taşıyan *Şah u Geda* Mesnevi'sinin tezhiplerinin Karamemi'nin elinden çıkmış olma olasılığı ya da elinde yetişen bir öğrencinin yapmış olma olasılığı veyahut tasarımların kopyalanıp, *Muhibbi Divanı*'nı görmüş ve onun süslemesini yapmış bir müzehhibin elinden çıkmış olma olasılığı gibi durumlar da söz konusu olabileceğini düşündürmektedir.

¹⁴ Tavus kuşu motifi, şöret ve makam düşkünlüğünün sembolüdür (Yılmaz, 2011, s. 103).

Şah u Geda Mesnevi'sinin tezhiplerinin tek bir elden çıkma olasılığı düşük ihtimaldir. Motiflerin tahrirlerinde form biçimlerindeki farklılıklar bu eserin birkaç kişinin çalışması olabileceğini de göstermektedir. Ancak *Muhibbi Divanı*'nın her iki nüshası ile *Şah u Geda* Mesnevisi incelendiğinde motiflerin tahrir üslupları, nüansları ve işçilik farklılıkları gözlemlenebilir.

Bir diğer düşünce yazma eserin nerde yazılıp süslendiği hususudur. Böylesine itinayla her sayfası altın ile süslenip, bezenen bir mesnevinin XVI. yüzyıl hükümdarı olan Kanuni Sultan Süleyman'ın divanıyla aynı süsleme değerine sahip olması mesnevinin Devlet-i Aliye de mühim bir yere sahip olan bir kişi için yazıldığı ve tezyin edildiğini düşündürmektedir. Bu durum eserin şehzade Mustafa için hazırlanmış olabileceği fikrini de bir olasılık olarak karşımıza çıkarmaktadır. Yahya Bey'in Şehzade Mustafa'ya verdiği değer bilinmektedir. Taşlıcalı Yahya Bey, Şehzade Mustafa'nın ölümünün ardından yazdığı mersiyesiyle katledilmesine sessiz kalmamış ve tepkisini ortaya koyan şairlerden olmuştur.

Bu sebeplerdir ki Yahya Bey *Şah u Geda* Mesnevi'sini İstanbul saray nakkaşhanesinde çoğaltıp Şehzade Mustafa'ya hediye etmiş olma olasılığı da düşünülmelidir. Taşlıcalı Yahya Bey'in *Şah u Geda* Mesnevisi şair hayatta iken bile istinsah edilmiş nüshaları bulunmaktadır. Prof. Dr. Kazım Yoldaş tarafından çalışılan yüksek lisans tezinde belirtilmiştir. XVI. yüzyılda yaşamış bir şair tarafından yazılması ve yine XVI. yüzyılda hükümdarlık yapmış Kanuni Sultan Süleyman'ın Topkapı Sarayı Kütüphanesi (r. 738), İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'ndeki (No. EY.994) *Muhibbi Divanı* nüshalarının süsleme özellikleri ile büyük ölçüde benzer olması, elimizdeki nüshanın XVI. yüzyılda yazılmış ve tezhiplenmiş olabileceğini güçlendirmektedir.

Söz konusu nüshanın, XVI. yüzyılda Amasya sarayında yazılıp, tezhiplenmiş olma ihtimali de bulunmaktadır. Amasya sarayında birçok yazma eser yazılıp, süslenmiştir. Amasya el yazmacılığına örnek verilecek birçok eser bulunmaktadır. Ancak yaşanan doğal afetler, sel ve yangınlar birçok yazma eserin yok olmasına, kayıtlarının kaybolmasına sebebiyet vermiştir. Diğer yandan Amasya'da görev yapan birçok şehzade gittikleri yerlere kendilerine sunulan birçok kıymetli yazma eserlerini yanlarında götürmüşlerdir. Eserin Amasya sarayında mı yazılıp, tezhiplendiği veyahut Amasya'ya başka yollarla mı getirildiği konusu bu bilgiler ışığında yeterince açıklığa kavuşturulamamaktadır.

Amasya II. Bayezid Kütüphanesinde Bulunan Şah u Geda Mesnevisi ile Topkapı Sarayı Kütüphanesi Müzesi ve İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesinde Bulunan Muhibbi Divanı Nüshalarının Tezyinat Açısından Karşılaştırılması

Şah u Geda Mesnevisi alışlagelmiş klasik tezhip anlayışından farklı olarak tezyin edilmiş bir eserdir. Mesnevinin üslubunun XVI. yüzyıl ünlü müzehheplerinden Karamemi üslubu ile benzerlik göstermesi açısından önemi vurgulanmıştır. Mesnevinin tezyinatı kitap sanatları alanında yapılacak çalışmalara ışık tutacak nitelikte olduğu düşünülmektedir.

Resim 1. Muhibbi Divan-ı (TSMK, R.738) (Atasoy, 2016, s.45)

Resim 2. Şah u Geda Mesnevisi 2b-3a (Env.2069)

Resim 3. Muhibbi Divanı 1b (Atasoy, 2016, s.56), (İAMK, EY-994)

Resim 4. Muhibbi Divanı 11b-12a (TSMK, R.738) (Atasoy, 2016, s.47)

Resim 5. Şah u Geda Mesnevisi 4b-5a (Env.2069)

Resim 6. Muhibbi Divanı 12a-11b(TSMK, R.738),(Atasoy, 2016, s. 47)

Resim 7. Şah u Geda Mesnevisi 87b-88a (Env.2069)

Resim 8. Muhibbi Divanı 15a-14b(TSMK, R.738), (Atasoy, 2016, s.48)

Resim 9. Şah u Geda Mesnevisi 33a-83b (Env.2069)

Resim 10. Muhibbi Divanı 23a - 22b(TSMK, R.738), (Atasoy, 2016, s. 50,51)

Amasya II. Bayezid Kütüphanesinde Bulunan Şah u Geda Mesnevisi ile Topkapı Sarayı Kütüphanesi Müzesi ve İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesinde Bulunan Muhibbi Divanı Nüshalarının Tezyinat Açısından Karşılaştırılması

Resim 11. Muhibbi Divanı 13b-14a(TSMK, R.738), (Atasoy, 2016, s.48)

Resim 12. Şah u Geda Mesnevisi 10a - 9b(Env.2069)

Resim 13.Şah u Geda Mesnevisi 31b-32a(Env.2069)

Resim 14. Muhibbi Divanı 40b-41a(TSMK, R.738), (Atasoy, 2016, s.54)

Resim 15. Muhibbi Divanı 48a-47b(İAMK, EY-994), (Atasoy, 2016, s.58)

Resim 16. Muhibbi Divanı 84a-83b(İAMK, EY-994), (Atasoy, 2016, s. 59)

KAYNAKÇA

- Atasoy, N. Denny W. B, Mackie, L.W, Tezcan H (2001). *İpek Osmanlı Dokuma Sanatı*, İstanbul: TEB İletişim ve Yayıncılık.
- Atasoy, N. (2011). *Hasbahçe Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Atasoy, N. (2012). *Impressions of Ottoman Culture in Europe:1453-1699*. İstanbul: Armaggan Publications.
- Atasoy, N. (2016). *Muhibbi Divanı Tıpkı Basım Kara Memi*, İstanbul: Milenyum Yayıncılık.
- Banarlı, S. N. (1971). *Resimli Türk Edebiyat Tarihi*. C. 1, İstanbul: Milli Eğitim Yayınları.
- Cunbur, M. (1968). Kanuni Devrinde Kitap Sanatı, Kütüphaneleri ve Süleymaniye Kütüphanesi, Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, Ankara, C. 17 (3), 105-116.
- Çoruhlu Y. (2014). Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dinî ve Edebi Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi, 1.Baskı Kömen Yayınları 112:Konya.
- Demiriz, Y. (1986). *Osmanlı Kitap Sanatında Naturalist Üslupta Çiçekler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını.
- Demiriz, Y. (2005). *Osmanlı Kitap Sanatında Doğal Çiçekler*. İstanbul: Yorum Sanat Yayınevi.

Amasya II. Bayezid Kütüphanesinde Bulunan Şah u Geda Mesnevisi ile Topkapı Sarayı Kütüphanesi Müzesi ve İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesinde Bulunan Muhibbi Divanı Nüshalarının Tezyinat Açısından Karşılaştırılması

- İrepoğlu, G. (2012). *Lale Doğada, Tarihte, Sanatta*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kaya, B. A. (2011). "Taşlıcalı Yahya", *İslam Ansiklopedisi*, C. 40, Ankara: Diyanet Vakıf Yayınları.156-157.
- Mesara, G, Can, Ş, (1997). Konstantiniyye, H. 971/ M. 1563 Tarihli Divan-ı Muhibbî ve Ünlü Sanatkârı Müzehhib Karamemi, *Art Decor Dergisi*, (49), 108,116.
- Mesara, G, (2009). *Kanuni Sultan Süleyman'ın Sernakkaşı Kara Memi, Hat ve Tezhip Kitabı*. Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, 361-377.
- Nur, H. İ. (2013). Mesnevide Hayvan Karakterleri (Metaforları), *Avkae Dergisi*, 3(1).
- Özönder, H. (2003). *Ansiklopedik Hat, Tezhip Sanatları Deyim ve Terimler Sözlüğü*, Konya.
- Özkeçeci, İ. (2006). *Doğu Işığı (VII.-XIII. Yüzyıllarda İslam Sanatı)*, İstanbul: Graphis Matbaa.
- Yılmaz, H. (1999). *Karamemi ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde Bulunan Muhibbî Dîvânı Tezhibi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İstanbul.
- Yılmaz, S. (2011). *Mesnevide Geçen Hayvan Metaforlarının Tasavvufî Yorumu*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Yoldaş, K. (1993). *Taşlıcalı Yahya Bey Şah u Geda (İnceleme-Metin)*.Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Zavotçu, G. (2007). Bir Ölümün Yankıları ve Yahyâ Bey Mersiyesi, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (33), 69-80.

IRAK'TAN ANADOLU'YA UZANAN BİR YOLCULUĞUN BAKI
HATIRASI: LEMAÂT*

Hanifi VURAL**

Öz

XI. asırdan itibaren gerçekleşen olaylar, bir yandan yeni bir vatan edinmemize bir yandan da münevverlerimizin yazılı ve sözlü katkılarıyla kültür atlasımızın zenginleşmesine vesile olmuştur. Anadolu topraklarının yurt edilmesinden sonra önemli kültür merkezlerimizden biri olan Konya'da Mevlana'nın ve Konevî'nin sohbet aydınlığından geçenlerden biri de Fahreddîn Irakî'dir. Bu müellifin XIII. yüzyılda yazdığı Lemaât'ı tasavvuf çevrelerince önemsenen eserlerdendir. Bu yazıda; eserin müellifi, tercümelere, nüshaları ve içeriğinden söz etmeğe çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Fahreddin Irakî, tasavvuf, Lemaât.

A LONG-LASTING REMEMBRANCE OF A JOURNEY EXTENDING FROM
IRAQ TO ANATOLIA: LEMAÂT

Abstract

The events, which have happened since the XI th century, have not only caused us to have a nation but also has led to the enrichment of our cultural map with written and oral contribution of our intellectuals. One of the people who became illuminated by Mevlana and Konevî in Konya, which has become one of the cultural centers after Anatolia was made a nation, is Fahreddîn Irakî. The writer's work Lemaât, which he wrote in the XIII th century is one of the works paid attention by Sufism circles. In this study, we will try to discuss the writer of the text, its translations, transcripts and contents.

Key Words: Fahreddin Irakî, Islamic mysticism, Lemaât.

Şark dünyasında göçlerin, savaşların yoğun bir şekilde yaşandığı dönemlerde aynı zamanda siyasi ve fikrî hareketlilikler ve oluşumlar da yüksek bir ivmeyle tarih sahnesinde görünür olmuşlardır. 11. asırdan itibaren yaşanagelenler, yeni bir coğrafyayı vatan edinmemize imkân tanımış, fetih ruhuyla yeni bir medeniyet inşa etmemize vesile olmuştur. Dolayısıyla, devrin karmaşık hadiselerinin yanı sıra belli bir

* Bu yazı yayıma hazırlamakta olduğumuz Lemaât adlı esrin kısmen giriş bölümünden alınmıştır.

** Prof.Dr. Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, hanifi.vural@gop.edu.tr ORCID: 0000-0003-2187-7402

amaç doğrultusunda istikametli yürüyüşlerini sürdüren münevverlerimiz de oluşagelen kültür atlasımızı yazılı ve sözlü katkılarla zenginleştirmişler ve bu doğrultuda önemli görevler üstlenmişlerdir. İlim ve irfan muhitlerinde vücut bulan eserler yazılıp okundukça yenilerine de kapı aralamışlardır. Anadolu topraklarının yurt edilmesinden sonra önemli kültür merkezlerimizden biri de Konya olmuştur. Burada, Mevlana'nın ve Konevî'nin sohbet aydınlığından geçenlerden biri de Fahreddîn Irakî'dir. Tasavvuf çevrelerinde Mesnevî'den, Füsûsu'l-hikem'den sonra okunan, sohbeta konu olan eserlerin arasında Irakî'nin Lemaât'ı da önemlidir. Bu yazıda; eserin müellifi, tercümelere, nüshaları ve içeriğinden söz etmeğe çalışacağız.

Müellifin Hayatı ve Kişiliği

Asıl adı İbrâhim bin Şehriyâr olan müellif, kendisinden söz edilen hemen her kaynakta farklı bir isimle tanıtılmıştır.¹ 610 yılında Hemedan'ın Kumcân köyünde dünyaya gelmiştir. Şiirlerinde Irâkî mahlasını kullanan müellif, Kumcânî, Cevâlikî ve Ferâhânî nisbeleriyle de anılır (Bilgin 1995, s. 84). Babası, Buzurgmîhr b. Abdulgaffar Cevâlikî Hemedânî'dir.

Uşşak-nâme adlı eseriyle birlikte yayımlanan tercüme-i hâlinde anlatılanlara göre², daha küçük yaşlarda Kur'an-ı Kerim'i ezberleyen ve kıraatinin güzelliği dilden dile dolaşan Irakî, aydın, kültürlü bir aileye mensuptur. Dönemin bütün geçerli ilimlerini tahsil etmiş, daha genç yaşlarda ilim meclislerinde adından söz ettirmiş ve Hemedan'da Şehristan medresesinde ders vermeye başlamıştır.

Hayatında önemli bir dönüm noktası teşkil eden Hindistan yolculuğu için kaynaklar iki farklı sebebe yer vermektedirler. Bunlardan birincisi Devletşah Tezkiresi'nde geçmektedir: Hikâyeye göre, Irakî, temiz bir nazar ve iyi bir niyetle güzellere bakmaktan kendini alamazdı. Günün birinde bağlı bulunduğu, sohbetine devam ettiği büyük tasavvuf bilgini Şeyh Şihâbüddîn-i Sühreverdi'ye, Irakî'nin pazarda bir nalbant çocuğunun karşısına geçip güzelliğini seyre daldığını söylerler.

¹ E'ş-şeyh İbraim Fahreddin bin Şehriyar el-Irakî, Katib Çelebi, Keşf el-zunun, MEB Yayınları, İst. 1972, C.2, s. 1563; Şeyh İbrahim bin Şehriyar, Şemsettin Sami, Kâmûsu'l-A'lâm, Kaşgar Neşriyat, C. 5, s. 3347, Ankara,1996; Fahreddin İbrahim Irakî Hemadanî, The Encyclopaedia of İslam (New Edition),Vol. III, Leiden 1971 pp. 1269; Fahreddin İbrahim bin Bozorgmehr Cavaliki Hamadani, Encyclopaedia Iranica, Vol. III, California pp. 538.

² A. J. Arberry, Oxford, 1939, s. 2-26.

Bunun üzerine Şihâbüddîn-i Sühreverdî, Irakî'yi karşısına alarak yaptıklarının yanlış olduğunu, hareketlerinin dervişlerin namus ve haysiyetlerini zedelediğini söyleyip çıkarır. Irakî'nin verdiği cevap Şeyhi incitir. Durumu fark eden Irakî, uzun zaman yalvarır yakarır, sonunda kendini affettirir. Fakat Şeyh yine de onu cezasız bırakmaz. Hindistan'a gitmesini ve bir müddet orada riyazet yapmasının, nefsinin terbiye etmesinin gerekli olduğunu söyler. Gümüşün temizlenmesi için karanlık ve karaltı içinde bulunması şarttır, der, onu, Hindistan'ın Multan şehrinde İslâmiyetin emir ve yasaklarını öğretmekle meşgul olan halifelerinden Şeyh Bahâüddîn Zekeriyâyî-yi Multânî'ye gönderir. (Devletşah Tezkiresi 1977, 2. Cilt s.268-269).

Diğer rivayette ise seyahatin çıkış ve varış noktaları aynı olsa da gidiş sebebi biraz daha farklıdır: Irakî bir gün medresede ders verirken içeriye bir grup Kalenderî dervişi girer ve gazel okuyarak semâ yapmaya başlarlar. Kalenderîlerin her türlü bağdan, kayıttan kurtulmuş olduklarını dile getiren bu gazel, Fahreddin Irakî'nin ruhunu derinden etkiler. Grupta bulunan güzel yüzlü bir çocuk da dikkatini çekince Irakî, sarığı cübbeyi bir kenara atıp Kalenderîlere katılır. Yolda saçını ve sakalını tıraş ettirip kıyafetlerine girdiği dervişlerle birlikte önce Irak-ı Acem'e oradan da Hindistan'ın Multan şehrine giderek Şeyh Bahâeddîn Zekeriyâyî-yi Multânî'nin hankahına yerleşir. Şeyh tarafından alıkonacağını fark eden Irakî, arkadaşlarıyla birlikte oradan ayrılarak Delhi'ye gider. Burada bir müddet kaldıktan sonra Sümenat'a doğru yola çıkarlar. Yolda yakalandıkları bir fırtınada dervişlerin çoğu kaybolur, Fahreddin bir arkadaşıyla birlikte yeniden Multan'a yönelir ve Şeyh Bahâeddîn'e mürid olur. (Ahmet Eflâkî 1995, 1. Cilt :119-120).

Multan'da iken ayrılık, aşk, hasret gibi daha çok din dışı konularda şiirler yazıp okuyan Irakî'nin adı etrafında kimi dedikodular dolaşmasına rağmen halk onu pek sayıp sevmiştir. Yeni şeyhi Bahâeddîn'in kızıyla evlenen Irakî'nin dört yıl içinde on dört defa çile çıkardığı söylenir.

Hem şeyhi hem de kayınpederi olan Şeyh Bahâeddîn, Irakî'yi her zaman kontrol altında tutmaya çalışmış, ona olan sevgisini çok da belli etmemiştir. Hatta Devletşah Tezkiresi'nde şöyle bir rivayete yer verilmektedir:

“Şeyh bir gece onun halvethanesinin kapısına giderek onu dinledi. Irakî vecd içinde şu şiiri okuyordu: ‘İlk defa şarabı kadehe döktükleri zaman sakînin sarhoş gözlerinden ödünç

aldılar. İyş u işret sahiplerini kendilerinden geçirmeleri için kendinden geçme şarabını dimağlarına döktüler. Âşıkın can kuşunu avlamak için fitne koparan dilberlerin saçlarından ağlar kurdular. Dünyada ne kadar belâ ve musibet varsa hepsini topladılar. Adını aşk koydular. Mademki onlar kendi sırlarını fâş ettiler, o hâlde Irakî'yi niçin rüsvâ edip ortaya attılar.'

Şeyh bunu dinledikten sonra Irakî'nin bu çektiği firkat ve hasret azabına acıdı. Gözleri yaşardı kendisine 'Artık zamanı gelmiştir. Haydi memleketine git. Bizim selam ve niyazımızı bizim hakikatler sığınağı ve yakın ehlinin muktedası şeyhimiz Şihabüddîn'e ulaştır.' diyerek izin verdi" . (Devletşah Tezkiresi 1977, 2. Cilt: 269).

Molla Cami de Şems-i Tebrizî'ye yer verdiği bölümde Irakî'nin şiir söyleme kudreti bakımından Tebrizî'den ileri olduğunu şu hikâyecikle anlatmaktadır:

"Rivayet ederler ki Mevlânâ Şemseddin, Baba Kemal'in sohbetinde olduğu zaman Şeyh Fahreddin-i Irakî de Şeyh Bahâeddîn Zekeriyâ'nın emri ile oradaydı. Her keşif ve fetih Şeyh Fahreddin-i Irakî'ye görünürdü. O görünen şeyleri nazım ve nesir şeklinde açıklar ve Baba Kemal'in gözleri önüne getirirdi. Şeyh Şemseddin ondan hiçbir şey açıklamazdı. Bir gün Baba Kemal ona 'Oğlum Şemseddin o esrar ve hakikatlerden oğlum Fahreddin izhar ettiği hâlde sana hiçbir şey lâıyk parlama olmaz mı' dedi. [Şems]Ondan fazla müşahade düşer ama şu sebepten ki onun bazı maslahat malumu olmuştur. Kadirdir ki onlara mahbub libasta cilve veriyor. Bende o kuvvet yoktur diye cevaplandırmıştır." (Molla Cami: 529).

Hindistan'da kaldığı yirmi beş yıl boyunca halk tarafından çok sevilen Irakî, şeyhinin ölümünden sonra şeyhlik postuna oturur. Kendisini çekemeyenler onu dönemin hükümdarına kötölemeye başlarlar, şiirler yazıp güzellikle eğlendiğinden söz ederler. Bu durumdan haberdar olan Irakî, hükümdarın kendisine iyi davranmayacağını düşünerek önce Hicaz'a giderek hac görevini yerine getirir, oradan da Anadolu'ya geçerek Konya'ya yerleşir.

Konya'da Mevlana ile tanışıp dost olan Irakî, İbnü'l-Arabî'nin müridi olan Sadreddin Konevî'den Füsüs'ül Hikem derslerine katılır, ondan ilim ve irfan yönünden yararlanmaya çalışır. Yine Konya'da iken tanışmış olduğu Muînüddîn Pervâne onu Tokat'a davet eder, yaptırdığı bir hankahta ders vermesini sağlar. Kendisini çok seven Muînüddîn Pervâne, Mısır'da Baybars'ın elinde esir bulunan oğlunu kurtarması için birtakım kıymetli hediyelerle onu Mısır'a göndermek ister. Pervâne'nin Moğollar tarafından öldürülmesinin hemen ardından Mısır'a giden Irakî, hükümdarla tanışıp dost olur ve Pervâne'nin oğlunu hürriyetine kavuşturur. Sultan tarafından 'şeyhüşşüyuh' ünvanı verilen Irakî bir müddet Mısır'da kaldıktan sonra Şam'a geçer.

Şam'da ölümcül bir hastalığa yakalanır ve yataklara düşer. Beş altı gün sonra oğlunu ve dostlarını yanına çağırır. Bir süre çevresindekilerle konuştuktan sonra 8 Zilkade 688'de (23 Kasım 1289) 78 yaşında Şam'ın Sâlihîyye bölgesinde vefat eder ve Sâlihîyye mezarlığında İbnü'l-Arabî'nin türbesinin yanına defnedilir. Ölümünden sonra yerine geçen oğlu Kebîruddîn de babasının ölümünden kısa bir süre sonra 700 (1301) yılında vefat eder. Mezarı aynı yerde babasının mezarının yanındadır.³

Eserleri

Hareketli, kısmen maceralı ve çocuklukla ilim ve irfanla geçirilmiş bir hayat yaşayan Irakî, adını Anadolu'da 'kurucu mutasavvıflar'la birlikte andıracak az fakat önemli eserler de kaleme almıştır. Eserlerinin tamamını bir araya getiren Saîd-i Nefisî, bunları, *Külliyât-ı Fahrüddîn İbrahim-i Hemedânî el-mütehallas be Irakî* adıyla yayımlamıştır. Külliyât, şu dört önemli eserden teşekkül etmektedir:

1. Divan

729/1328 tarihinde istinsah edilmiş önemli bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Nafiz Paşa bölümünde 915 numarayla kayıtlı bulunmaktadır. Yine bir başka nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi 4195 numara ile kayıtlıdır. Divanda; kasideler, gazeller, terki-i bendler, terci-i bendler, rubailer ve kıtalar yer almaktadır.

2. Uşşaknâme

³ Irakî, *Külliyât-ı Şeyh Fahrüddîn İbrâhîm-i Hemedânî*, 63-64; Irakî, *Mecmûa-yi Âsâr-i Fahrüddîn-i Irâkî*, 28 (giriş kısmı); Irakî, *Dîvân-i Irâkî*, 35; Câmî, 602; Zebîhullah-i Safâ, *Târih-i Edebiyât der Îrân*, Tahran 1386 hş., III/I, 570, 576.

Vezer Şemseddin-i Cüveynî'ye takdim edilen eser, aşk ile ilgili düşünceleri terennüm eden bir mesnevidir. Aruzun hafif bahrinde yazılmıştır. Diğer bir adı Dehfasıl'dır. Eser, İngilizce tercümesiyle birlikte A.J. Arberry tarafından 1939 yılında Oxford'da yayımlanmıştır.

3. Istılâhât-ı Sûfiyye

Tasavvufa ait önemli kavramları içeren bu eser, ilgilisi için bir başucu kitabı niteliğindedir. On sekiz varaktan ve üç bölümden oluşan bu risale üç yüz bir terim içermektedir. Eser, Nurettin Bayburtluğil tarafından Türkçeye çevrilerek 1985 yılında yayımlanmıştır.

4. Lemaât ve Konusu

Konya'ya geldiğinde Konevî'nin derslerine katılarak öğrene geldiği ve yaşayageldiği tasavvuf disiplininin farklı bir penceresinden bakma fırsatı bulan Irakî, burada tasavvuf çevrelerince çokça önemsenen bir eser olan Lemaât'ı kaleme almıştır. Gerek Sadreddin Konevî'nin derslerinden aldığı feyz, gerekse İbn-i Arabî'nin Füsûsu'l-hikem'ini okurken ulaştığı düşünceler onu bu eseri yazmaya sevk etmiştir denebilir.

Mensur bir eser olmakla beraber zaman zaman manzum parçalara da yer veren eser, daha çok aşk, âşık, maşuk konularını işlemektedir. Yirmi yedi lem'adan oluşan Lemaât, Fahreddin Irakî'nin tasavvufî düşüncelerinin en yoğun şekilde işlendiği eserdir. En özet cümleyle söylenecek olursa, bu eserin hemen bütününde Irakî, genelde bütün varlığın, özelde ise insanın cephesinde var olan güzelliklerin aslında bir tecelliden ibaret olduğunu, hepsinin ilâhi güzelliğin yansımaları olduğunu iddia etmektedir. Bu düşüncesi, onun, Konevî kapısından Şeyhü'l-ekber Arabî'ye ulaşır Vahdet-i Vücut anlayışına bağlandığını göstermektedir.

Lemaât'ın Şerh ve Tercümelere

Ülkemizdeki kütüphanelerde eserin hem Farsça hem de Türkçe tercümelerinin nüshaları bulunmaktadır. Bu nüshalar kütüphanelerimizde farklı isimlerle kaydedilmiştir. Farsça nüshalar: Lema'ât, Leme'ât, Risale-i lema'ât, el-lema'ât. Türkçe

nüshalar: Lema'ât, Leme'ât, Terceme-i Lema'ât, Şerh-i Lema'ât, Tercüme-i Risaletü'l-Lema'ât.⁴

Tasavvufi düşüncelerinin ilgili çevrelerde kabul görmesi Fahreddin Irakî'yi önemli kılmıştır. Eserlerinden özellikle Lemaât çokça sevilip okunan bir eser olmuş ve birçok müellif tarafından şerh edilmiştir. Bunlardan Ali el-İsfahânî'nin *Şerhü Lema'at*'ının bir nüshası Milli Kütüphanede, Abdurrahman-ı Cami tarafından hazırlanan *Eşi'atü'l-lema'ât* adlı şerhin Hacı Nahif istinsahı da İstanbul Millet Kütüphanesi'ndedir.

Füsus'ül Hikem ve Mesnevî'yi de şerh eden Ahmet Avni Konuk, eseri, *Kitâb-ı Lemaât Tercümesi* adıyla şerh ve tercüme etmiştir.⁵

W.C. Chittick ve P. L. Wilson tarafından 1982 yılında *Divine Flashes* adıyla İngilizceye tercüme edilen eser⁶, bu sayede Batı dünyasında da tanınır ve bilinir olmuştur. Saffet Yetkin, eseri *Parıltılar* adıyla Türkçeye çevirmiş, ön sözünde eserin Farsça şerhlerinden söz etmesine rağmen Türkçe tercümelerinden bahsetmemiştir.

İnce Bedreddin Tercümesi

Hacı Bayram-ı Veli'nin müritlerinden İnce Bedreddin'in⁷ tercümesi bilinen en eski tercümedir. Bugün birçok kütüphanemizde farklı nüshaları bulunan bu tercümede

⁴ Ercan Alkan, Muhammed Ahter Çime'den naklen Lemaât'ın Türkiye kütüphanelerinde bulunan 32 ayrı şerhinin künyesini vermiştir.(Alkan 2011: 22-24).

⁵ Ercan Alkan, Konya Mevlana Müzesi Kütüphanesi (no. 3852) ve İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları (no. 35) bölümünde bulunan iki nüshasını esas alarak bu tercüme yayımlamıştır. (Alkan, 2011).

⁶ Bu çalışmayı Ercan Alkan *Aşk Metafiziği* adıyla Türkçeye kazandırmıştır. (Alkan, 2012)

⁷ Tercümede mütercim hakkında herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. Dolayısıyla ilgili diğer kaynaklara müracaat etme gereği duyuldu: Hacı Bayram-ı Veli'nin hayatını konu edinen kaynaklar; onun bağlularını, müritlerini sayarken iki Bedreddin'den söz ederler: Kızılca Bedreddin/Bedreddin-i Ahmer ve İnce Bedreddin/Bedreddin-i Dakik. Hayatları hakkında çok fazla bilgiye sahip olmadığımız bu iki Bedreddin daha çok Lemaât dolayısıyla adlarından söz ettirmişlerdir. Hacı Bayram-ı Veli'nin hayatını kitaplaştıran Fuat Bayramoğlu, aynı çalışmanın bir yerinde eserin Kızılca Bedreddin tarafından (s. 22), diğer bir yerinde ise İnce Bedreddin tarafından tercüme edildiğini (s.48) belirtmektedir. (Bayramoğlu 1989). Kaynaklarda adı Kızılca Bedreddin gibi Hacı Bayram-ı Veli'nin müritleriyle birlikte anılan İnce Bedreddin için Ali Birinci şunları söylemektedir: "İnce Bedreddin'in sadece Hacı Bayram-ı Veli'nin halifelerinden biri olmayıp aynı zamanda Akşemseddin'in rüfekaşı arasında bulunduğu bilinmektedir. Fatih Sultan Mehmed'in çevresinde bulunan Bayramî şeyhlerinden biri de İnce Bedreddin idi. Hattâ

mütercim Türkçeye aktarma sebebini şöyle açıklamaktadır: “.. . Şeyh Hâcî Bayram kıddesa sırrahû şoĥbetine irişildi gâh gâh şoĥbet -i ĥâřların irişilürdi meclis-i va‘zından ve dersinden ĥâlî olınmazdı kütüb-ı meřâyıĥ ĥuzürında ders olurdu bu za‘ıf sâmi‘ olurdu ba‘zı ‘âřıkĥlar Lema‘ât’a meřġül olmuşlardı mübârek lafzlarından rümüz-ı esrâr diñlerdi bir niĥe ‘âřıkĥlar ki Fârsî ve ‘Arabîden ĥazzları yoĥ te‘essüf iderlerdi bir gün bî-edeblik idüp türkîye gelmek olur dinildi ‘âřıkĥlar bunu işitdiler ĥaťı tâlib oldılar bu za‘ıfe ilĥâĥ itdiler tâ ĥattâ ĥazret-i şeyĥüñ bu küstâĥlıĥ sem‘ine irişdi ‘âřıkĥlar ilĥâĥı-la şeyĥ ĥazretinden bu za‘ıfe işâret oldu bu za‘ıfüñ ol ĥadar ĥudreti yoĥdur ki buña iĥdâm oluna didüm şeyĥ ĥazretlerinüñ mübârek lafzlarından ĥudret vire diyü ĥiťâb oldu ol sebebden bu ĥadar iĥdâm olundu ümîzdür ki şeyĥ ĥazretinüñ mübârek himmeti berekâtında bi-‘inâyitillâĥ ve bi-mu‘cizât-ı enbiyâ ve kerâmât-ı evliyâ ĥayr-ıla tamâm ola” (4b-5a).

Bu tercümenin; bir nüshası Manisa İl Halk Kütüphanesi’nde, bir nüshası Millet Kütüphanesi’nde, bir nüshasının fotokopisi Türk Dil Kurumu’nda ve dört nüshası da İstanbul Atatürk Kitaplığı’nda olmak üzere toplam altı nüshasına ulaşabildik. Eksiksiz ve okunaklı olduĥu için Türk Dil Kurumu arşivinden temin ettiĥimiz nüshayı esas aldık. Türk Dil Kurumu Kütüphanesi’nde yazmalar fotokopisi bölümünde 228 numara ile kayıtlı olan bu nüsha 93 varaktan ibaret olup her bir varakta 11 satır bulunmaktadır. Yazı harekeli nesihdir.

Metnin son sayfasında ebcet hesabıyla tercüme tarihine yer verilmiştir.

Rumelihisarı’nın yapılmasından önceki günlerde Padişah’a Bizans İmparatoru’ndan bir öküz derisi kadar yer istemesini tavsiye etmiş, bu istek kabul edilince de deriyi ince ince kesip ip haline getirdiĥi ve ipin çevrelediĥi arazi üzerinde hisarın yapıldıĥı şeklindeki efsane aile fertleri tarafından hâlâ anlatılmaktadır.” (yeniturkiye.com/display.asp?c=1132)

Mustafa Kara ise, eserin mütercimi olarak Hacı Bayram-ı Veli’nin diĥer bir müridi olan Kızılca Bedreddin adına yer vermektedir (Kara, 1999).

Ayrıca, Hacı Bayram-ı Veli’yi anlatırken müridleri arasında İnce Bedreddin’i de zikreden Nev’îzâde Atâî, “ İnce Bedreddin Halife Ebû Hamid ile Acem’den gelüp Hacı Bayram’dan tekmil-i nefis itmışdür. Larende etrafında ve Burusa’da fukarası bî-nihayedür. Bunların yanında koyun zikri dimekle ma’ruf tavr-ı hasları vardır.” demektedir (Atâî 1989, 64).

Silsilenâme, şakaik-i Numaniyye ve Sefine-i Evliya gibi eserler de bu konuda ayrıntılı bilgilere yer vermemektedirler.

Bu bilgileri yan yana koyup deĥerlendirdiĥimizde; Acem’den gelmiş olması ve dolayısıyla Farsçaya vukufiyeti sebebiyle bu tercimenin İnce Bedreddin tarafından yapıldıĥı kanaatine vardık.

lem'alar evrâkın itdüm tercüme
sürmedüm hîç yâd sözi ħarcuma
yıl dâd u dâl u lâm içindedür
hem recep ayı ve hem dördindedür (H. 834/M.1431).

SONUÇ

Daha önce edindiği müktesebatıyla birlikte Konya'ya gelen Irâkî, burada daha farklı bir iklimde yeni ve çepeçevre kuşatıcı bir atmosfere dâhil olmuştur. Sadreddîn Konevî'den feyz alan ve yine onun meclisinde okunan Fusûsu'l-Hikem ve Futûhât-ı Mekkiyye derslerinden de istifade eden ve pek etkilenen Irâkî, aşkın kendince yeni bir terennümü olan Lemaât'ı kaleme almıştır. Bu eser de diğer tasavvufî eserler gibi Anadolu'da pek çok okunmuş, tetkik edilmiş ve istifadenin üst seviyelere taşınması için Türkçeye tercüme edilmiştir. İşte İnce Bedreddin'in tercümesi de bu maksada hizmet etmiştir.

KAYNAKÇA

- Ahmet Eflâkî, Âriflerin Menkıbeleri, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, C.I, s.119-120, İstanbul, 1995.
- Alkan, Ercan, Lemaât -Aşka ve Âşıklara Dair-, İlk Harf Yayınları, İstanbul, 2011.
- Alkan, Ercan, Aşk Metafiziği Hayykitap Yayınları, İstanbul, 2012.
- Arberry. A. J. Uşşak-nâme, Oxford, 1939.
- Bayramoğlu, Fuat, Hacı Bayram-ı Veli -Yaşamı- Soyu-Vakfı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. I, Ankara, 1989.
- Bilgin, Orhan, "Fahreddîn-i Irakî", İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, C.12, İstanbul, 1995.
- Chittick, W.C. and Peter Lamborn WILSON, Divine Flashes, New York, 1982.
- Encyclopaedia Iranica, "Fahreddin İbrahim bin Bozorgmehr Cavaleki Hamadani", Vol. III, California.
- Kara, Mustafa, "XIV. ve XV. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunu Besleyen Kitaplar, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.8, S. 8, 1999.
- Katib Çelebi, "E's-şeyh İbrahim Fahreddin bin Şehriyar el-Irakî" Keşf el- zunun, MEB Yayınları, C.2, İstanbul,1972,

Hanifi VURAL

- Molla Cami, Nefahatü'l-üns, (Türkçeye Çevirenler: Kâmil Candoğan, Sefer Malak), Bedir Yayınları, İstanbul, 1971.
- Nev'izâde Atâî, Şakaik-i Nu'maniyye ve Zeyilleri, (Çev.:Abdulkadir Özcan), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989.
- Şemsettin Sami, Kâmûsu'l-A'lâm, Kaşgar Neşriyat, C.5, Ankara, 1996.
- Taşköprülüzâde, Eş-Şakaikü'n-Numâniyye, Vr. 29.
- Tezkire-i Devletşah, Çev. Prof. Necati Lugal, C.II, İstanbul, 1977.
- The Encyclopaedia of İslam (New Edition), "Fahredden İbrahim Irakî Hemadanî", Vol. III, Leiden 1971.
- Vassaf Hüseyin, Sefine-i Evliya, Süleymaniye Kütüphanesi, No: 2305-309, C. II, s. 262-265.
- Yetkin, Saffet, Parıltılar, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1963.

SON DÖNEM ÇAĞATAY ŞAİRİ MÜCRİM ÂBİD'İN TÜRKÇE
DİVÂN'ININ SÖZ VARLIĞI VE DEYİMLER

Nursan ILDIRI*

Öz

Farsça ve Türkçe şiirler yazan, Buhara edebî muhitinin önemli temsilcileri arasında yer alan Mücrim Âbid'in incelediğimiz Türkçe Divân'ının söz varlığı oldukça zengindir. Divânda kelime tekrarlarıyla beraber yaklaşık 69.000 kelime kullanılmıştır. Divânın söz varlığını ortaya koymak için hazırlanan dizinde 5442 adet madde başı tespit edilmiştir. Divânda Arapça, Farsça kelimeler özellikle Arapça kelimeler çok fazla kullanılmıştır. Ancak bu Arapça, Farsça kelimelerin büyük çoğunluğu yardımcı fiillerle kullanıldığı için bu isimlerin bir şekilde Türkçeleştiğini söylemek mümkündür. Bir dilin söz varlığı içerisinde en önemli ifade araçlarından birisi de deyimlerdir. Âbid, söz varlığımızın önemli bir kısmını teşkil eden deyimleri de eserinde sıkça kullanmıştır. Bu çalışmada, anlatımı daha etkileyici bir hâle getirmek ve aktarılacak istenilen düşünceyi güçlendirmek amacıyla divânda kullanılan deyimler tespit edilecek, bu deyimlerin özellikleri ve söz dizimsel hususiyetleri dikkatlere sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Söz Varlığı, Mücrim Âbid, Türkçe Divân, Deyimler

VOCABULARY in RECENT PERIOD CHAGATAY POET MÜCRİM ABID'S
TURKISH DIVAN and IDIOMS

Abstract

The vocabulary of Mücrim Abid's Turkish Divan who is among the significant representatives of Bukhara literary milieu and who wrote Turkish and Persian poetry is quite rich. Approximately 69000 words have been used in the Divan including repetitions. In the index prepared to bring forward the vocabulary of this Divan, 5442 entries have been determined. Persian and especially Arabic words have been excessively used in the Divan. However, as most of those Arabic and Persian vocabularies have been used with auxiliary verbs, it is possible to say that those verbs have in a way become Turkish. Idioms are one of the most significant ways of expression of a language's vocabulary. Abid has frequently used in his work the

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum. nursan.aslan@atauni.edu.tr ORCID:0000-0002-0689-4557

idioms which constituted a considerable part of our vocabulary. In this study, the idioms used in the Divan will be determined and the characteristics of these idioms and their syntactic peculiarities will be presented to the attention of the readers in order to make the exposition more effective and strengthen the intended idea.

Key Words: Vocabulary, Mücrim Abid, Turkish Divan, Idioms

GİRİŞ

Çağatay edebiyatının ikinci dönemi 17-19. yüzyılları kapsamaktadır. Bu yüzyıllarda gelişen edebiyat Özbek hanlıkları içerisinde etkinlik gösterir. Harezmi, Hokand ve Buhara’da yer alan bu hanlıklarda edebî muhitler oluşmuş ve önemli şahsiyetler yetişmiştir. Adı geçen hanlıklar içerisinde yer alan Buhara Hanlığı’nın önemli isimlerinden biri de Mücrim Âbid’dir.

Semerkant eyaletinin Akderya bölgesinde yer alan Kümüşkent adlı köyde dünyaya gelen şair, Buhara’daki Mir Arab Medresesi’nde tahsil görmüştür. Mücrim Âbid, klasik edebiyatın gazel, muhammes, mesnevi, rubai gibi nazım şekilleriyle şiirlerini kaleme almıştır. Şair, klasik şairlerin eserlerini çokça okuyarak edebî bir üslup kazanmıştır. Usta şairlerden eğitim almış, onlardan klasik edebiyatın kaide ve kurallarını öğrenmiştir. Âbid, şairliğinin ilk devrelerinde etkisinde kaldığı klasik edebiyat şairlerinin şiirlerine nazireler yazmış, daha sonra kendi müstakil şiir dünyasını yaratmıştır.

Mücrim Âbid’in Türkçe ve Farsça olmak üzere iki divânı bulunmaktadır. Mücrim Âbid’in Türkçe Divânı’nın üç nüshasının karşılaştırılması neticesinde Divân’da; dibace, toplam 476 gazel, 62 rubai, 12 kıta, 8 çala gazel, 10 muhammes, 1 kaside ve 1 Hasb-i Hal isimli mesnevinin yer aldığı görülmüştür. Divân’ın tamamı 4017 beyitten oluşmaktadır.

Mücrim Âbid gazellerinde rindane, âşıkane, ârifane, ahlakî ve öğüt verici konular işlemiştir. Söz varlığı açısından oldukça zengin olan eserde, kelime tekrarlarıyla beraber yaklaşık 69.000 kelime kullanılmıştır. Divânın söz varlığını ortaya koymak için hazırlanan dizinde 5442 adet madde başı tespit edilmiştir. Bu madde başı kelimelerin dillere göre dağılımı ise şöyledir: 2251 Arapça, 1498 Farsça, 891 Türkçe, 197 Arapça+Farsça, 181 Farsça+Türkçe, 165 Farsça+Arapça, 110 Arapça+Türkçe, 11 Farsça+Arapça+Türkçe, 9 Arapça+Farsça+Türkçe, 10 Moğolca, 2 Yunanca, 8 Türkçe+Farsça, 3 Farsça+Arapça+Farsça, 2 Türkçe+Arapça, 1 Arapça+Farsça+Arapça, 1 Türkçe+Farsça+Türkçe, 1 Arapça+Türkçe+Farsça, 1 Farsça+Tacikçe, 1 İbranice, 1 Çince, 98 özel isim.

Dil devriminden önce “tabir” olarak ifade edilen deyim kavramı araştırmacılar tarafından çok çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Türkçe Sözlük’te “Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir.” (Türkçe

Son Dönem Çağatay Şairi Mücrim Âbid'in Türkçe Divânı'nın Söz Varlığı ve Deyimler

Sözlük 2005; 517) olarak ifade edilen deyimler, Türkçede nesnelere, kavramları, durumları karşılamak üzere söz türetme yöntemlerinden biri olarak değerlendirilir (Sinan: Deyim Kavramı Üzerine Notlar-1 2008; 92).

Türk Lehçelerinde sabit söz birleşmesi, bölünmez laf birleşmesi, ayşıkta söz uramı, tutuktü söz aykaşı, körköm süylöm, ibara, obrazlı tağbir, durnuklı söz dizimleri, turaklık ibarâ gibi terimlerle ifade edilen deyim kavramı için Ferhad Zeynalov “Deyimler yapı-ses faktörü ile değil, ancak bütün birleşmeyi teşkil eden sözler için ortak olan anlam ve kavram ile temayüz ederler (Zeynalov, 1993: 64).” demektedir.

Deyim kavramı ile ilgili genel tanımlar değerlendirildiğinde göze çarpan en önemli husus, deyimi oluşturan unsurlardan en az birinin az çok gerçek anlamının dışında kullanılmış olması ve deyim yapılarında kolayca değişmeyen bir kalıplaşmanın varlığı ortaya konulabilir (Sinan, 2008: 95).

1. TESPİT EDİLEN DEYİMLERİN SÖZDİZİMSEL ÖZELLİKLERİ

1.1. İsim Grubu Yapısındaki Deyimler

açuk közüng, aksakal, bağı büryân, baş ayak, baş ayağı, başdın ayak, başı bülendni, cān kaygusu, cān kuşu, cān riştesin, ciger qanın, ciger qanını, ecel élgı, içim taşım, içim taşımda, kol ayağım, közüüm aq u qarası, közüüm qarası, nūr-dīde, sīne büryân, taş köngüllük, tüş tüşiğa, yigit yolu, yoq u barım, yoq u barımnı, yol yarağınğ, yürek otunı, yürek zaqmı

1.2. Birleşik Fiil Yapısındaki Deyimler

1.2.1. Nesne Tamlaması Şeklinde Deyimleşmiş Fiil Gövdeleri

ad ét-, āh çek-,āh dé-, āh ét-, āh eyle-, āh tart-, āh ur-, āh u efğānlar tart-, āhı çıkar-, āhı çek-, āhır zamān bol-, ‘aqlı az- , ‘aqlım az-, ‘aqlımnı al-, ‘aqlın al-, amān bérme-, ārā bér-, ārām al-, ārmān qal, ‘arz -ı dilim eyle-, at oynat-, āvāz tüz-, āvāz ile vā kııl-, ayak qol bol-, ayak tofrağı bol-, ayağı tofrağın öp-, ayağınğ öp-, ‘azāb tart-, baş al-, baş bér-, baş çek-, baş kés-, baş koy-, baş köter- , baş yar-, bél bağla-, bélinğ bağla-, bélinğni bağla-, bélni bağla-, bir āh-ı derdlik çek-, boyun koy-, cā tut-, cān al-, cān bér-, cān çık-, cān çıkar-, cān tap-, cān yétür-, cānım al-, cānımnı al-, cefā kör-, cefā vü cevr çek-, ciger qanın tök-, cihān āvāresi bol-, cūş ur-, defc -i humār eyle-, defc -i şudāc ét-, dem ur-, dem-i hoş ur-, dem çek-, dest bér-, devā kör-, diyār tut-, dost tut-, du‘āsın al-, elem bér-, eşk-i nedāmetin tök-, figān çek-, ğam köter-, ğam yé-, gūş sal-, haber tut-, hacāletini çek-, haclet kêtür-, haddinğni bil-, hasret çek-, ‘ibret al-, iħrām bağ-, işim tüş-, qadem bas-, qadem çek-, qadem koy-, qadem köter-, qadem ur-, qadem yétküir, qahr kör-, kām kör-, qan tök-, qarāq sal-, qarar tap-, qarılıq devletin kör-, qalın çat-, qol

aç-, ol tut-, ol uzat-, ol ayağım tut-, knglng al-, knglng br-, knglngni br-, kz a-, kz ayırma-, kz eyle-, kz sal-, kz tut-, kz yum-, kzm yağın tk-, kk ky-, kngl bağla-, kngl br-, kngl z-, ulağ sal-, ulluğ tile-, lerze br-, luf kr-, mtem bağla-, mtem tut-, mevc ur-, ming ğam tart-, murd brme-, murd kr-, nle k-, nm al-, nara tart-, nazr sal-, nazm bağla-, nefes t-, nefsing ldr-, nev k-, ot sal-, peyd ur-, sağ oy-, sa k-, sa tut-, saz tz-, sehl tut-, siriğk-i an tk-, şohbet tut-, szn szle-, su al-, tang at-, tang dg-, terk-i diyr t-, teslm-i cn ıl-, tevbe ktr-, til ıkar-, til sr-, til tgr-, til tutul-, tiling asra-, uyđu kl-, uyđu kltr-, uyđun uur-, md z-, mding z-, mdingni at t-, vef kr-, vef tap-, yaang tut-, yaangni tut-, yaangni uğla-, yaasn tut-, yağ tk-, yğitlik adrini bilmek, yol a-, yol al-, yol az-, yol ksil-, yol tap-, yol tut-, yol sal-, yol ytr-, yol yrtr-, yol yarağın t-, yol yarağın ılma-, yol yarađınđ ıl-, yolum tut-, yz oy-, yz gr-, yz cevr k-, zebnngni tiğle-, zevđ san sr-, zulm br-.

1.2.2. Zarf Tamlaması Şeklinde Deyimleğmiğ Fiil Gvdeleri

aığ bağ-, aığ d-, aığ ara-, aığ szle-, auğ yzluğ bol-, ‘adem ıl-, vre-ser ıl-, bend tut, bu kn tangla l-, cd kr-, dn tut-, dost tut-, drst ıl-, efzn kr-, eğer bol-, eğer al-, fer tut-, ferd tut-, hl al-, hzr tut-, jle bağla-, kem krn-, kl eyle-, kl ıl-, kl ol-, lyk kr-, mağrr tut, nihn al-, nihn oy-, nihn tut-, rst d-, rst kl-, rst bil-, rst krset-, rev kr-, sa sa al-, teng al-, tirik yr, tirik tirik l-, tz eyle-, yd al-, yaman kngl bol-, yigit tut-, yz pre bol-, zr t-, zr al-, zy kr-

1.2.3. ekimli İsim+fiil Şeklinde Deyimleğmiğ Fiil Gvdeleri

-1 İsim /+GA, +A/ + Fiil

ayağ astığa tğ-, ayađđa tğ-, bađđa k-, bađđa tğ-, bağıma kl-, bağıma tğ-, bağımağa sal-, bağımağa yt-, bağımağa kltr-, boynumđa bağlan-, cnđa yt-, cnımđa tğ-, cnıma sal-, cnıngđa tğ-, cihne kl-, cihnđa kl-, dnyğa kl-, siğe tğ-, hblar zlfining dmığa ulđan-, ara tofrađđa yeksnla-, knglige tğ-, kzge k-, kzge il-, ulađđa al-, ulađđa alma-, ulağığa ktr-, otđa ky-, otđa ur-, otlara sal-, z ađvlımđa yığla-, znđe kl-, Tenđri yoluğa yr-, tile kltr-, tilđe kl-, tilimge kl-, ydımđa kir-, ydımđa kltr-, ydımđa ktr-, ydınđa sal-, yolđa tğ-, yzmđe bağlan-, zinqire k-

-2 İsim /+da/ +Fiil

dermnda al-, uyđuda al-

-3 İsim /+dIN/ +Fiil

Son Dönem Çağatay Şairi Mücrim Âbid'in Türkçe Divânı'nın Söz Varlığı ve Deyimler

başdın aş-, başdın kéc-, başdın ol-, başımdın öt-, candın kéc-, cism öyidin çık-, közdin sal-, yaqamdın al-, yaqamdın tut-

1.2.4. Yer Tamlayıcısı+Zarf+Fiil Yapısındaki Deyimler

başdın üç ürgül-

1.2.5. Yer Tamlayıcısı+Özne+Fiil Yapısındaki Deyimler

başımğa belâlar tüş-, başımğa iş tüş-, cānımğa ot sal-, dünyeğa köngülni bér-, başdın sevdâ aş, başdın sevdâ kéc, burnıdın kıızıl kan kél-, meşāmıngğa köyüklük és kél-, semāğa kol köter-

1.2.6. Zarf+Nesne+Fiil Yapısındaki Deyimler

çendān āh u efgān kıl-, köz uçı birle nigāh kıl-, yér bilen yeksān bol-, yüzünğ yırtıp fiğān eyle-

1.2.7. Zarf+Yer Tamlayıcısı+Özne+Fiil Yapısındaki Deyimler

katıg söz ile köngül şīşesiğa taş ur-

1.2.8. Nesne+Yer Tamlayıcısı+Fiil Yapısındaki Deyimler

açuk eşik yüzümge bağlan-, ağız aşğa tég-, başım belāğa qal-, başımı meydānda koy-, başımğı taşlarğa ur-, bu dünyāni köngülge yasandur-, cān tendin hurūc ét-, gamını cānıma sal-, kolın başımğa yétkür-, könglümi zincire çek-, közüm yollarda qal-, malım yokıdın ol-, ölüm éligi yaqamdın uşla-, tilingni yādedin sakla-, uyku közdin uçma-, yaş başdın aş-

1.2.9. Nesne+Zarf+Fiil Yapısındaki Deyimler

‘ameliñni dürüst kıl-, bağırmı dāğ ét-, cān fedā kıl-, çöp salıp qola-, felek zulmini yād ét-, könglini hāzır tut-, közüm yumup két-, közünğ hıfz eyle-, tilingni terbiyet ét-, yol yarağın rāst kıl-, yolunğni tüz eyle-, yüzi qara bol-

1.2.10. Nesne+Zarf+Yer Tamlayıcısı+Yer Tamlayıcısı+Fiil Yapısındaki Deyimler

cān çıkıp tendin qara tofrağğa kir-

1.2.11. Nesne+Nesne+Fiil Yapısındaki Deyimler

közünğ cān alğalı, yürek bağı qara kan bol-

1.2.12. Zarf+Fiil Yapısındaki Deyimler

köz açıp yum-

1.2.13. Nesne+Nesne+Fiil Yapısındaki Deyimler

közünġ cān alġalı, yürek baġrı ġara ġan bol-

2. KULLANILAN KELİMELERİN KÖKENİ BAKIMINDAN DEYİMLERİN SINIFLANDIRILMASI

2.1. Unsurlarının Tamamı Türkçe Olan Deyimler

açığ baġ-, açığ dé-, açığ ġara-, açığ sözle-, açuġ eşik yüzümge baġlan-, açuġ közüñġ, açuġ yüzlük bol-, ad ét-, aġzı aşġa téġ, aġsaġal, at oynat-, ayak astıġa tüş-, ayak ġol bol-, ayak tofraġı bol-, ayaġı tofraġım öp-, ayakġa tüş-, baş al-, baş al-, baş ayak, baş bér-, baş çek-, baş kés-, baş ġoy-, baş köter-, baş yar-, başdın aş-, başdın kéç-, başdın ol-, başdın ayak, başġa çek-, başġa tüş-, başdın üç ürgül-, başıma kél-, başıma tüş-, başımdın öt-, başımġa sal-, başımġa yét-, başımġa kéltür-, başınġa iş tüş-, başınġı taşlarġa ur-, bél baġla-, béliñġ baġla-, béliñġni baġla-, bélni baġla-, boyun ġoy-, boynumġa baġlan-, bu kün tañġla öl-, burnıdın kıızıl ġan kél-, çöp salıp ġola-, ecel élġi, ésige tüş-, él ara çıġmaġġa yüzüm yok, içim taşım, içim taşımda, işim tüş-, ġan tök-, ġaraġ sal-, ġaşın çat-, ġol aç-, ġol ayaġım tut-, ġol tut-, ġol uzat-, ġolın başımġa yétkür-, köz aç-, köz açıp yum-, köz ayırma-, köz eyle-, köz sal-, köz tut-, köz yum-, közdin sal-, kök kéy-, köñgöl baġla-, köñgöl bér-, köñgöl üz-, köñġlige tüş-, köñġlünġ al-, köñġlünġ bér-, köñġlünġni bér-, közge çek-, közge il-, közüm ġarası, közüm yaşın tök-, közüm yollarda ġal-, közüm yumup két-, ġulaġ sal-, ġulaġġa al-, ġulaġġa alma-, ġulaġġa kéttür-, ġullıġ tile-, küil eyle-, küil ġıl-, küil ol-, otġa köy-, otġa ur-, otlara sal-, ölüm élġi yaġamdın uşla-, özüñge kél-, saġ ġoy-, sözün sözle-, su al-, tañġ at-, tañġ déġ-, taş köñgüllük, teng ġal-, Tenġri yolıġa yür-, til sür-, til téġür-, til tutul-, tile kéltür-, tilge kél-, tilimge kél-, tilinġ asra-, tirik yür-, tirik tirik öl-, tüş tüşġe, uyġu kél-, uyġu kéltür-, uyġu közdin uç-, uyġuda ġal-, uyġunu uçur-, yaġamdın al-, yaġamdın tut-, yaġanġ tut-, yaġanġni tut-, yaġanġni uşla-, yaġasın tut-, yaman köñgöl bol-, yaş başdın aş-, yaş tök-, yigit tut-, yigit yolu, yok u barım, yok u barımni, yokdın bar bardın yok ġıl-, yol aç-, yol al-, yol az-, yol késil-, yol sal-, yol tap-, yol tut-, yol yétür-, yol yürü-, yolġa tüş-, yolum tut-, yolunġni tüz eyle-, yol yaraġın ét-, yol yaraġın ġıl-, yol yaraġın ġılma-, yürek baġrı ġara ġan bol-, yürek otunu, yürek zahımı, yüz ġoy-, yüz öġür-, yüzi ġara bol-, yüzümge baġlan-

2.2. Fiili Türkçe, Diġer Unsurları Arapça Olan Deyimler

‘adem ġıl-, āġir zamān bol-, ‘aġlı az-, ‘aġlım az-, ‘aġlımnı al-, ‘aġlın al-, amān bérme-, ‘azāb tart-, cefā kör-, def‘ -i ġumār eyle-, def‘ -i şudā‘ ét-, devā kör-, diyār tut-, du‘āsın al-, dünyāġa kél-, elem bér-, eşer bol-, eşer ġal-, ferīd tut-, ġam köter-, ġam yé-, ġaber tut-, ġacāletini çek-, ġaclet kéttür-, ġaddinġni bil-, ġālī ġal-, ġasret çek-, ġāzır tut-, ‘ibret al-, iġrām

Son Dönem Çağatay Şairi Mücrim Âbid'in Türkçe Divânı'nın Söz Varlığı ve Deyimler

bağ-, kadem bas-, kadem çek-, kadem koy-, kadem köter-, kadem ur-, kadem yétkür-, kahr kör-, lâyıķ kör-, luţf kör-, mağrūr tut, mâtem bağla-, mâtem tut-, mevc ur-, murād bérme-, murād kör-, na'ra tart-, nazār sal-, nazm bağla-, nazmın tut-, nefes öt-, nefsiñg öldür-, şaf tut-, şaf şaf al-, sehl tut-, şöhbet tut-, terk-i diyār ét-, tevbe kêtür-, vefā kör-, vefā tap-, zāyi'f kécür-, zevķ şafānı sür-, zulm bér-

2.3. Fiili Türkçe, Diğer Unsurları Farsça Olan Deyimler

āh çek-, āh dé-, āh ét-, āh eyle-, āh tart-, āh ur-, āhı çek-, āhı çıkar-, āh u efğānlar tart-, ārā bér-, ārām al-, ārmān kal-, āvāre-ser kııl-, āvāz tüz-, cā tut-, cān al-, cān bér-, cān çık-, cān çıkar-, cān tap-, cān yétür-, candın kéc-, cāngā yét-, cānım al-, cānımğa tüş-, cānımın al-, cānıma sal-, cānıñgā tüş-, cihān āvāresi bol-, cihāne kél-, cihāngā kél-, cüş ur-, cüdā kör-, dānā tut-, dem ur-, dem çek-, dem-i hoş ur-, dermānda kal-, dest bér-, dost tut-, dürtüst kııl-, efzūn kör-, fer tut-, fiğān çek-, güş sal-, jāle bağla-, kām kör-, kem körün-, lerze bér-, nāle çek-, nām al-, nevā çek-, nihān kal-, nihān koy-, nihān tut-, peydā ur-, rāst bil-, rāst dé-, rāst kél-, rāst körset-, revā kör-, saz tüz-, teng kal-, ümīd üz-, ümīdiñg üz-, yād kal-, yādımğa kir-, yādımğa keltür-, yādımğa kêtür-, yādıñgā sal-, zār ét, zār kal-, zebāniñgı tişle-

2.4. İlk Unsuru Farsça, Diğerleri Türkçe Olan Deyimler

cān çıkıp tendin kara tofrağā kir-, cān kayğusı, cān kuşu, cānımğa ot sal, ciger kanın, ciger kanın tök-, ciger kanını, sirişk-i kan tök-

2.5. İlk Unsuru Arapça, Diğerleri Türkçe Olan Deyimler

cism öyidin çık-, katre kan çıkma-

2.6. Türkçe+Farsça Olan Deyimler

bağrı büryān, başı bülendni

2.7. Türkçe+Arapça+Türkçe Yapısındaki Deyimler

başımı meydānda koy-, başım belāga kal-, başımğa belālar tüş-, qarılıķ devletin kör-, miñg gam tart-

2.8. Türkçe+Farsça+Türkçe Yapısındaki Deyimler

bağrımnı dāğ ét-, başdın sevdā aş-, başdın sevdā kéc-, köñglümi zincire çek-, tiliñgni yādedin sakla-

2.9. Arapça+Farsça+Türkçe Yapısındaki Deyimler

‘ameliñgni dürtüst kııl-, ‘arz -ı dilim eyle-

2.10. Farsça+Arapça+Türkçe Yapısındaki Deyimler

cān fedā kı́l-

2.11. Diğerleri

āvāz ile vā kı́l- (F+T+F+T), bu dünyānı kōngülge yasandur- (T+A+T+T) , cān tendin hūrūc ét- (F+T+A+T), cefā vü cev̄r çek- (A+F+A+T), hūblar zūlfiniᅅg dāmıᅅa çulᅅan- (A+F+F+T), kı́tıᅅ söz ile kōngül ŗıŗesiᅅa taŗ ur- (T+T+T+T+F+T+T), kı́ra tofraᅅᅅa yeksānla- (T+T+F), kōz uçı birle niᅅāh kı́l- (T+T+T+F+T), meŗāmıᅅᅅga kōyüklük és kél-(A+T+T+T), yér bilen yeksān bolma- (T+T+F+T), yol yaraᅅın rāst kı́l- (T+T++F+T), yüzüᅅᅅ yırtıp fiᅅān eyle- (T+T+F+T)

SONUÇ

Son dönem Çāᅅatay ŗairlerinden Mücrim Ābid'in, yazmıŗ olduᅅu divānda söz varlıᅅı açıısından büyük önem arz eden, dilin kullanım alanını genişleten deyimlerden bir ifade aracı olarak sıklıkla istifade ettiᅅi görülmektedir. Eserde toplam 350 deyim kullanıldıᅅı görülmektedir. Bu deyimlerden 28 tanesi isim grubu ŗeklinde deᅅerlendirilmiŗ, geri kalan 322 tanesi ise birleŗik fiil ŗeklindeki deyimler olarak sınıflandırılmıŗlardır. Mücrim Ābid Divānı'nda geçen deyimleri söz dizimsel özellikleri açıısından incelediᅅimizde ŗöyle bir tablo karŗımıza çıkmaktadır: 1) Nesne+Fiil yapısında 183 deyim, 2) Zarf Tamlaması+Fiil yapısında 47 deyim, 3) Çekimli İsim+Fiil yapısında 63 deyim, 4) Yer Tamlayıcısı+Zarf++Fiil Yapısındaki Deyimler 1, 5) Yer Tamlayıcısı+Özne+Fiil Yapısındaki Deyimler 9, 6) Zarf+Yer Tamlayıcısı+Özne+Fiil Yapısındaki Deyimler 1, 7) Zarf+Nesne+Fiil Yapısındaki Deyimler 4, 8) Nesne+Yer Tamlayıcısı+Fiil Yapısındaki Deyimler 16, 9) Nesne+Zarf+Fiil Yapısındaki Deyimler 13, 10) Nesne+Zarf+Yer Tamlayıcısı+Yer Tamlayıcısı+Fiil Yapısındaki Deyimler 1.

Deyimleri kullanılan kelimelerin kökeni açıısından deᅅerlendirdiᅅimizde unsurlarının tamamı Türkçe olan deyimler 157, fiili Türkçe, diᅅer unsurlarının tamamı Arapça olan deyimler 62, fiili Türkçe, diᅅer unsurları Farsça olan deyimler 73, ilk unsuru Farsça, diᅅerleri Türkçe olan deyimler 8, ilk unsuru Arapça, diᅅerleri Türkçe olan deyimler 2, Türkçe+Farsça olan deyimler 2, Türkçe+Arapça+Türkçe yapısındaki deyimler 5, Türkçe+Farsça+Türkçe yapısındaki deyimler 5, Arapça+Farsça+Türkçe yapısındaki deyimler 2, Farsça+Arapça+Türkçe yapısındaki deyimler 2, diᅅerleri kategorisinde ise karıŗık yapıda 12 deyim karŗımıza çıkmaktadır.

Divān'da baŗ, ayak kōz, til, yürek, ciger, kı́ol, yüz gibi organ adları ile ilgili kelimelerle yapılmıŗ 94 deyim bulunmaktadır.

Son Dönem Çağatay Şairi Mücrim Âbid'in Türkçe Divânı'nın Söz Varlığı ve Deyimler

Bu çalışmada, Çağatay Türkçesinin son döneminde yazılmış, bir geçiş dönemi eseri olarak değerlendirilen Mücrim Âbid Divânı'nda yer alan, en önemli ifade oluşturma süreçlerinden biri olarak değerlendirebileceğimiz deyimler incelenerek dönemin söz varlığına katkı sağlamak amaçlanmıştır.

DİVĀNDA GEÇEN DEYİMLERİN LİSTESİ

A

açıġ baġ-: acıyarak bakmak, 33/5
açıġ dé-: insanın kalbini inciten söz söylemek 397/6
açıġ ġara-: acıyarak bakmak, 312/3
açıġ sözle-: insanın kalbini inciten söz söylemek, 348/2
aġuġ éşik yüzümge baġlan-: kapının yüze kapanması, 6/9
aġuġ közüñg-: uyanık, 182/4
aġuġ yüzlük bol-: uyanık olmak, 134/2
ad ét-: ünlenmek, 35/7
‘adem ġıl-: yok etmek, 459/5
aġzı aġġa tég-: başkasına muhtaġ olmaktan kurtulmak, 369/6
āh çek-: feryat etmek, iç çekmek, 9/2
āh dé-: iç çekmek 451/2
āh ét-: hayıflanmak 275/1
āh eyle-: feryat etmek, iç çekmek, 98/1
āh tart-: iç çekmek, 406/2
āh ur-: feryat etmek, iç çekmek, 181/2
āh u efġānlar tart-: feryat etmek, 558/2
āhı çek-: iç çekmek, ahlanmak, 253/3
āhı çıkar-: feryat etmek, 379/7
āġir zamān bol- : son dönemlerini yaşamak, 435/1
aġsakal: eren, ermiş, 396/5
‘aġlı az-: yolunu šaşırarak, yoldan çıkmak, 1/2
‘aġlım az-: yolunu šaşırarak, 318/4

‘aġlımı al-: çekiciliġi, güzelliġi ile büyülemek 91/1
‘aġlın al- : çekiciliġi, güzelliġi ile büyülemek, 446/6
amān bérme- : göz açtırmamak, rahat bırakmamak, 446/2
‘amelinġni dürtüst ġıl-: işini doġru yapmak, 98/4
ārā bér-: süslemek, 364/3
ārām al-: dinlenmek, 106/2
ārmān ġal-: sıkıntı içinde olmak, 539
‘arz -ı dilim eyle-: içinden geçeni söylemek, 354/2
at oynat-: bildiġi ve istediġi gibi davranmak, 371/7
āvāre-ser ġıl-: işinden alıkoymak, 13/2
āvāz tüz-: baġırmak, haykırmak, 122/1
āvāz ile vā ġıl-: baġırmak, haykırmak, 160/3
ayaġıñg öp-: yalvarmak, 317/2
ayaġı tofraġın öp-: baġlılıġını bildirmek, 363/2
ayaġ astıġa tüş-: önemsiz hāle gelmek, 301/2
ayaġ ġol bol-: yardımcı olmak, 443/4
ayaġ tofraġı bol-: birinin önünde eğilmek, hizmetine girmek, 236/8
ayaġġa tüş-: deġersizleşmek, 76/1
‘azāb tart-: acı çekmek, 263/6

B

Son Dönem Çağatay Şairi Mücrim Âbid'in Türkçe Divânı'nın Söz Varlığı ve Deyimler

- bağrı büryān:** çok acılar, sıkıntılar, dertler çekmiş, 334/5
- bağrımmı dāğ ét:** içimi yaralamak, 331/6
- baş al-:** öldürmek, 28/9
- baş al-:** çıkmak, gitmek, 435/16
- baş ayak:** baştan aşağı, her taraf, 274/1
- baş bér-:** ölmek, 79/4
- baş çek-:** öncü olmak, 198/6
- baş kés-:** öldürmek, 291/5
- baş koy-:** bir şey uğruna ölümü göze almak, 2a-13
- baş köter-:** uzaklaşmak, 137/7
- baş yar-:** beceriksizce davranmak, 402/7
- başdın ayak:** baştan aşağı, tamamen, 190/4
- başdın sevdā aş-:** aşk yaşamak, 260/7
- başdın sevdā kéc-:** aşk yaşamak, 172/6
- başdın ol-:** ölmek, 184/7
- başğa çek-:** tekrarlamak, 559/8
- başğa tüş-:** aklına gelmek, akılda yer etmek, 570/54
- başı bülendni:** yüce, büyük 328/4
- başdın üç ürgül-:** kafanın etrafında üç defa döndürmek, 363/2
- başıma kél-:** kötü bir duruma uğramak, 219/3
- başıma tüş-:** aklına gelmek, akılda yer etmek 132/6
- başımdın öt-:** bir olay yaşamak, 372/2
- başımğa kélür-:** kendisini kötü bir duruma düşürmek, 558/4
- başımğa sal-:** aklına getirmek, 236/3
- başımğa yét-:** kötü bir duruma uğramak, 346/2
- başımı meydānda koy-:** canımı feda etmek, 263/5
- başımğa iş tüş-:** kötü duruma düşmek, 309/4
- başımğı taşlarğa ur-:** pişman olmak, çaresiz kalarak kahırlanmak, 340/3
- başım belāğa kal-:** sıkıcı, üzücü bir olayla karşılaşmak, 325/6
- başımğa belālar tüş-:** kötü bir olaya maruz kalmak, 319/3
- bél bağla-:** güvenmek, 569/7
- bélinğ bağla-:** güvenmek, 341/5
- bélinğni bağla-:** güvenmek, 443/4
- bélni bağla-:** güvenmek, 45/5
- bir āh-ı derdlik çek-:** dertli bir ah çekmek, 411/5
- boyun koy-:** teslim olmak, 163/4
- bu kün taŋla öl-:** nihayetinde ölmek, 344/7

C

- cā tut-:** yer ayırmak, 81/12
- cān al-:** öldürmek, 317/6
- cān bér-:** yaşatmak, 35/4
- cān çık-:** ölmek, 96/1
- cān çıkar-:** ölmek, 464/1
- cān çıkıp tendin kara tofrağğa kir-:** ölmek 323/3
- cān fedā kııl-:** ölümü göze almak, 263/5
- cān kayğusı:** ölüm endişesi, 464/6
- cān kuşı:** ruh, 430/3

- cān tap-**: dirilmek, 117/4
cān tendin ħurūc étkende: ruh bedeni terk ettiğinde, 31/7
cān yétür-: can vermek, 169/3
candın kéç-: ölmeyi istemek, 394/6
cānga yét-: bıkmak, 131/1
cānım al-: öldürmek, 563/4
cānımğa ot sal-: içimi yakmak, canımı acıtmak, 143/2
cānımğa tüş-: zarara uğramak, 223/5
cānımmı al-: öldürmek, 136/4, 468/3
cānıngğa tüş-: kaygılanmak, 417/4
cefā kör-: eziyet çekmek, 122/6
cefā vü cevr çek-: sıkıntı yaşamak, 469/5
ciğer kanın: ciğeri kanlı, 245/4
ciğer kanın tók-: yaralamak, 300/1
ciğer kanını: ciğeri kanlı, 476/4
cihān āvāresi bol-: başıboş, serseri olmak, 179/7
cihāne kél-., dünyaya gelmek, 292/3
cihānga kél-: dünyaya gelmek, doğmak, 294/2,
cism öyidin çık-: bedenden ayrılmak, 295/6
cüş ur-: coşmak, 147/1
cüdā kör-: ayrı görmek, ayrı düşünmek, 354/4
- Ç**
- çöp salıp kıla-**: çubukla kovalamak, 318/6
- D**
- dānā tut-**: bilgilenmek, farkında olmak, 35/7
def̄ -i ħumār eyle-: sarhoşluğu yok etmek, 22/3
def̄ -i şudāf̄ ét-: baş ağrısını yok etmek, 127/2
dem ur-: anlatmak, 496
dem-i ħoş ur-: güzel vakit geçirmek, 198/4
dem çek-: söz açmak, 521
dermānda kıal-: arzulamak, istemek, 87/4
dest bér-: destek vermek, 3a-2
devā kör-: çare bulmak, 77/1
diyār tut-: yurt edinmek, 243/6
dost tut-: dost edinmek, arkadaş bulmak, 512
duāsım al-: yapılan bir işle birinin hoşnutluğunu kazanmak, 442/6
dünyāğa kél-: doğmak, dünyaya gelmek, 277/4
dünyeğa köngülni bér-: maddī, geçici şeylere düşkün olmak 34/1
- E**
- ecel élgi**: ölüm, 375/4
efzūn kör-: fazla görmek, 387/2
él ara çıkmakğa yüzüm yok: insan içine çıkabilecek durumda olmamak, 318/6
elem bér-: acı vermek, 303/7
eşer bol-: iz olmak, nişan olmak, 101/1
eşer kıal-: belirti, iz kalmak, 332/4
ésige tüş-: aklına gelmek, 325/4

Son Dönem Çağatay Şairi Mücrim Âbid'in Türkçe Divânı'nın Söz Varlığı ve Deyimler

eşk-i nedâmetin tök-: pişmanlık gözyaşı dökme, 101/11

F

felek zulmini yâd ét-: kötülüğü çağırmak, 403/5

fer tut-: güçlü olmak, 564/3

ferîd tut-: tek, biricik görmek, 64/5

figân çek-: acıyla inlemek, 207/2

G

ğam köter-: üzüntüyü, sıkıntıyı yok etmek, 349/7

ğam yé-: dert edinmek, üzüntü çekmek, 234/3

ğamını cānıma sal-: sıkıntıya sokmak, 374/2

güş sal-: kulak vermek, dinlemek, 331/4

H

haber tut-: farkında olmak, 563/6

hacâletini çek-: utanmak, 75/5

haclet kêtür-: utandırmak, 534

haddinġni bil-: sınırını bilmek, 402/7

hālî kal-: kimsesiz kalmak, 455/1

hasret çek-: özlemek, 539

hūblar zūlfiniġ dāmıġa çulġan-: sevgilinin güzelliğinin tuzağına düşmek, 271/11

İ

ı̄bret al-: ders çıkarmak, 73/10

içim taşım-: içim dışım, 335/2

içim taşımda-: içimde dışımda, 254/6

ihrām baġ-: ihrama girmek, ihram giymek, 562/8

işim tüş-: birinin yardımına ihtiyaç duymak, 567/2

J

jāle baġla-: kırıgılaşmak, 393/3

K

ķadem bas-: ayak basmak, adım atmak, 4/4

ķadem çek-: ayak çekmek, kaybolmak, 559/11

ķadem ķoy-: hareket etmek, ayak basmak, yerleşmek, 27/5

ķadem köter-: ayak basmak, 107/7

ķadem ur-: ayak basmak, 80/3

ķadem yétkür-: gelmek, varmak, 188/1

ķahr ķör-: eziyet çekmek, 347/3

kām ķör-: mutlu olmak, 535

ķan tök-: öldürmek, 69/2

ķaraķ sal-: göz atmak, bakmak, 345/6

ķarar tap-: durmak, karar etmek, 345/4

ķarılıķ devletin ķör-: yaşlılığın faydasını görmek, 392/3

ķaşın çat-: öfkelenmek, 471/2

ķatıġ söz ile ķönġül şı̄sesiġa taş ur-: sert ifadelerle kalbi incitmek, 56/6

ķara tofraķġa yeksānla-: ölümüne sebep olmak, 320/4

kem ķörün-: kötü görünmek, 500

ķol aç-: yardım istemek, 298/5

ķol ayaġım tut-: yardıma ihtiyacı olmamak, 104/6

ķol tut-: yardım etmek, 11/7

ķol uzat-: yardım etmek, 36/9

kolın başımgâ yétkür-: yanibaşında yer almak, 264/7

kök key-: yeşile bürünmek, 398/1

könğül bağla-: gönül vermek, bağlanmak, 225/4

könğül bér-: gönül vermek, sevmek, 165/5

könğül üz-: soğumak, uzaklaşmak, günlünü koparmak, 495

könğlige tüş-: içine işlemek, 558/4

könğlümi zincire çek-: gönlümü ele geçirmek, 154/1

könğlüng al-: kendi yanına çekmek, sempatisini kazanmak, 213/6

könğlüng bér-: sevmek, aşık olmak, 442/5

könğlüngni bér-: sevmek, aşık olmak, 441/6

könğlini hâzır tut-: herşeye hazırlıklı olmak, 7/8

köz aç-: dünyaya gelmek, 14/6

köz açıp yum-: çok çabuk, kısa bir zaman içinde 455/7

köz ayırma-: gözlerini ayırmadan bakmak, 405/5

köz eyle-: göz kırpmak, işaret etmek, 465/2

köz sal-: göz atmak, bakmak, 5/5

köz tut-: gözetlemek, 61/5

köz uçı birle nigāh kıl-: gözücüyla bakmak, 294/9

köz yum-: görmezlikten gelmek, 31/5

közdin sal-: gözden çıkarmak, 185/7

közüm ak u qarası: gözbebeği, 142/2

közüm qarası: gözbebeği, 345/3

közge çek-: göze bir şey sürmek, 338/9

közge il-: gözönünde bulundurmak, dikkate almak, 70/3

közüm yaşın tök-: gözyaşı dökmek, ağlamak, 127/3

közüm yollarda kal-: birini uzun süre hasretle beklemek, 303/1

közüm yumup két-: ölmek, 388/3

közünğ cān alğalı: katil 317/6

közünğ hıfz eyle: kendini sıkıntılı işlerden korumak, 7/8

kulak sal-: dinlemek, 119/9

kulakğa al-: dikkate almak, 209/12

kulakğa alma-: dikkate almamak, 196/1

kulakğa kétür-: dinlemek, 496

kullık tile-: Allah'a kul olmayı istemek, 232/5

kül eyle-: yakmak, 175/6

kül kıl-: yakmak, 431/3

kül ol-: yanmak, 303/4

L

lāyık kör-: uygun bulmak, 144/1

lerze bér-: titretmek, hareket ettirmek, 462/2

luṭf kör-: iyilik bulmak, 170/2

M

mağrūr tut-: gururlu olmak, 415/2

mālım yokıdın ol-: herşeyini kaybetmek, 304/2

Son Dönem Çağatay Şairi Mücrim Âbid'in Türkçe Divânı'nın Söz Varlığı ve Deyimler

mâtem bağla-: yas tutmak, 412/2
mâtem tut-: yas tutmak, hüzinlenmek, 303/5
mekesler tüşti aşımğa, belâlar tüşti başımğa: bütün kötülükler benim başıma geldi, 319/3
meşâmıngga köyüklük és kél-: burna kötü kokular gelmesi, istenmeyen bir durumun varlığı, 331/3
mevc ur-: dalgalanmak, 1/6
miñg gam tart-: çok fazla dert çekmek, sıkıntı içinde kalmak, 561/5
murâd bérme-: istediğini yaşayamamak, 567/5
murâd kör-: istediğini elde etmek, mutlu olmak, 307/3

N

nâle çek-: inlemek, 120/2
nâm al-: ünlenmek, isim almak, 71/7
na'ra tart-: haykırmak, 88/3
nazar sal-: bakış atmak, 89/11
nazm bağla-: şiir dizmek, 4b-3
nazmın tut-: şiir yazmak, 410/7
nefes öt-: nefes almak, 81/13
nefsiñg öldür-: arzu ve ihtirasları yok etmek, 322/1
nevâ çek-: seslenmek, nağme söylemek, 32/4
nihân kal-: gizli olmak, 262/5
nihân koy-: gizli kalmasını sağlamak, 398/3

nihân tut-: gizli kalmasını sağlamak, 412/2
nür-dîde: göz nuru 284/1

O

otğa köy-: yanmak, 155/4
otğa ur-: ateşe salmak, yakmak, 58/2
otlara sal-: ateşlere salmak, yakmak, 453/5

Ö

ölüm éligi yaqamdın uşla-: ecel yakamdın yakala-, 265/4
öz ahvâlimğa yıgla-: kendi derdine yanmak, 314/6
özünge kél-: kendine gelmek, 542

P

peydâ ur-: ortaya çıkmak, 7/7

R

râst bil-: doğru bilmek, 325/5
râst dé-: doğru söylemek, 103/3
râst kél-: tam karşılığını bulmak, denk gelmek, 344/5
râst körset-: güzel göstermek, 364/3
revâ kör-: uygun bulmak, 14/2, 77/5

S

saç koy-: saç uzatmak, 406/3
şaf çek-: dizilmek, sıralanmak, 206/2
şaf tut-: dizilmek, 96/4
şaf şaf al-: sıra sıra dizilmek, 93/2
saz tüz-: düzenlemek, hazırlamak, 122/1
sehl tut-: kolaylaştırmak, 64/2
semâğa qol köter-: Allah'a yalvarmak, dua etmek, 338/2

sine büryân: çok acılar, sıkıntılar, dertler çekmiş, 460/5

sirişk-i kıan tók-: kanlı gözyaşı dökmek, acılar içinde ağlamak, 468/1

şoĥbet tut-: muhabbet etmek, 113/2

sözün sözle-: anlatmak, 380/2

su al-: gözleri yaşarmak, 283/7

T

tańg at-: gün doğmaya başlamak, 17/7

tańg dég-: gün doğmaya başlamak, 60/2

taş köńgüllük: katı yürekli, sert, 271/5

teng kıal-: sıkıntıya girmek, 179/3

Tengri yolıĥa yür-: doğru yolu bulmak, 250/3

terk-i diyâr ét-: dünyayı terk etmek, 28/9

teslîm-i cân kııl-: son nefesini vermek, ölmek, 127/7

tevbe kêtür-: tövbe etmek, 73/11

tenimge tıĥ salsarıĥ hıĥ regdin kıatre kıan kııkmas: bıçak vursan kan akmaz, soĥukkanlı olmak, 332/4

til sür-: bir şey hakkında konuşmak, 418/3

til tégür-: dil uzatmak, 324/4

til tutul-: şaşkınlıktan konuşamaz hale gelmek, 1/1

tile kéltür-: dile getirmek, söylemek, 181/4

tilge kél-: konuşmaya başlamak, 58/4

tilimge kél-: konuşmaya başlamak, 283/2

tiliń asra-: diline sahip olmak, 7/8

tilińni terbiyet ét-: diline sahip olmak, 56/6

tilińni yâdedin saĥla-: geçmişten bahsetmemek, 402/7

tirik yür-: canlı olmak, yaşamak, 303/5

tirik tirik öl-: diri diri ölmek, 434/6

tüş tüşiĥa: her bir tarafa, 300/5

tüz eyle-: düzeltmek, yola koymak, 386/1

U

uykıu kél-: uyku bastırmak, 185/6

uykıu kéltür-: uyku vermek, 58/5

uykıu közdin uçmaĥunca: uykusunu alamayınca 323/2

uykıuda kıal-: uyuyakalmak, 416/4

uykıunı uçur-: uykuyu kaçırmak, 58/5

Ü

ümid üz-: ümidi kalmamak, 116/5

ümidinĥ üz-: ümidinin kalmaması, 126/3

ümidinĥni kıaĥ ét-: ümidini kemek, umudu kalmamak, 317/8

V

vefâ kör-: yapılan iyiliĥin karşılıĥını almak, vefa görmek, 77/1

vefâ tap-: yapılan iyiliĥin karşılıĥını almak, vefa bulmak, 370/2

Y

yâd kıal-: uzak kalmak, 320/1

yâdımĥa kir-: hatırıma gelmek, 568/1

yâdımĥa kéltür-: aklıma getirmek, 277/2

yâdımĥa kêtür-: aklıma getirmek, 318/4

yâdınĥa sal-: aklına getirmek, 201/11

Son Dönem Çağatay Şairi Mücrim Âbid'in Türkçe Divânı'nın Söz Varlığı ve Deyimler

- yaşamdın al-:** yakalamak, ele geçirmek, yakasına yapışmak, 330/1, 437/4, 476/5
- yaşamdın tut-:** yakalamak, ele geçirmek, 288/4
- yaşanğ tut-:** yakalamak, ele geçirmek, 322/6
- yaşanğnı tut-:** yakalamak, ele geçirmek, 17/7
- yaşanğnı uşla-:** yakasını yırtmak, feryat etmek, üzülme, 312/7
- yaşasın tut-:** yakalamak, ele geçirmek, 539
- yaman köngül bol-:** kötü kalpli olmak, 217/2
- yaş başdın aş-:** yaşlanmak, 156/7
- yaş tök-:** ağlamak, 105/6
- yér bilen yeksân bolma-:** hayal kırıklığına uğramak, 379/6
- yér ü kök til çıkarsa:** alem alay etse, 175/7
- yigit tut-:** genç kalmak, 564/2
- yigit yolu:** gençlik çağı, 361/4
- yigitlik kadrini bil-:** gençliğin kıymetini bilmek, 392/3
- yok u barım:** varım yoğum, herşeyim, 285/6
- yok u barımni:** varımı yoğumu, herşeyimi, 449/10
- yokdın bar u bardın yok kıl-:** yoktan var, vardan yok etmek, 1b-5
- yol al-:** ilerlemiş olmak, 435/7
- yol az-:** yolunu şaşırma, 120/3
- yol aç-:** kapanmış olan yolu geçilir duruma getirmek, 25/7
- yol tap-:** yol bulma, çare bulma, 416/2
- yol tut-:** yola çıkmak, 563/5
- yol kesil-:** ölmek, 322/5
- yol sal-:** göndermek, 78/3
- yol yétür-:** yolunu kaybetmek, 225/3, 374/5
- yol yürü-:** yol almak, ilerlemek, 564/4
- yolğa tüş-:** yola çıkmak, 101/2
- yolum tut-:** karşısına gelmek, yoluna çıkmak, 222/3
- yolunğnı tüz eyle-:** yolunu düzeltmek, doğru yola girmek, 163/6
- yol yarağın ét-:** ahiret için hazırlık yapmak, 73/11
- yol yarağın kılma-:** ahiret için hazırlık yapmamak, 289/7
- yol yarağın rāst kıl-:** öbür dünya için hazırlık yapmak, 344/7
- yol yarağınğ kıl-:** ahiret için hazırlık yapmak, 212/2
- yürek bağrı kara kan bol-:** içi kan ağlamak, çok üzülme, 336/2
- yürek otunı:** yürek yangını, iç acısı, 98/2
- yürek zahmı:** kalp yarası, 453/5
- yüz koy-:** yönelmek, 564/5
- yüz ögür-:** yüz çevirmek, 53/7
- yüzi kara bol-:** yaptığı bir davranış dolayısıyla utanma, 219/6
- yüzünğ yırtıp fiğân eyle -:** kendini kaybedercesine ağlamak, 403/5

yüz cevr çek-: çok sıkıntı çekmek,
yüzlerce sıkıntıya maruz kalmak, 561/5
yüz pāre bol-: yüz parçaya ayrılmak,
yaralanmak, 52/1

Z

zār ét: yakınmak, 136/1
zār kal-: dermansız ve şaşkın kalmak,
270/6, 410/1
zāyić kéçür-: boş, gereksiz geçirmek,
443/2
zebānıñnı tişle-: acı çekmek, 312/7
zevķ şafānı sür-: saadet içinde yaşamak,
250/3
zulm bér-: eziyet etmek, 193/5

KAYNAKÇA

- Aksoy, Ömer Asım, (2014), Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İnkılap Yayınevi, İstanbul.
- Atalay, Besim, Abuşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1970.
- Daşdemir, Muharrem (2015), Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal-İşlevsel Söz Dizimi, Fenomen Yayınları, Erzurum.
- Gedik, Sadi, (2013), “Çağatayca Kitab-ı Mebde-i Nur Mesnevisi’nde Deyimler”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, C:10, S:1, s. 59-86.
- Ildırı, Nursan, (2016), Mücrim Âbid Divânı (İnceleme-Metin-Dizin), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Korkmaz, Zeynep, (2007), Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi, TDK Yayınları, Ankara.
- Medveliyev, A., Mahkemov, N., vd., Özbek Dilinin İzahlı Lugati (5 cilt), Özbekistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Ali Şir Nevâyî Adlı Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Taşkent 2006.
- Ölmez, Zühal, (2003), “Çağataycada Yardımcı Eylemler ve Deyimler Üzerine”, Mustafa Canpolat Armağanı- Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu(Haz. Aysu Ata-Mehmet Ölmez), Ankara, s. 119-133.
- Rahmetullayev, Şevket (1978), Özbek Dilinin Açıklamalı Deyimler Sözlüğü, Okutuvçu Yayınları, Taşkent.
- Turan, Ahmet Sinan, (2008), “Deyim Kavramı Üzerine Notlar-I”, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, C:18, S:2, Elazığ 2008., s. 91-98.
- Zeynalov, Ferhat, (1993), Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi, Cem Yayınları, İstanbul.

**KANT'IN ANALİTİK VE SENTETİK AYRIMININ ARİSTOTELEŞÇİ FELSEFE
GELENEĞİ BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ***

Turgut AKYÜZ**

Öz

Bu makalemizde; din, bilim ve felsefe çalışmaları açısından Modern dönemin belirleyicilerinden olan Immanuel Kant'ın (1724-1804) metafizik ve mantık görüşlerini temellendirdiği analitik ve sentetik kavramlarını, klasik köklerini ve Kant tarafından kazandırılan yeni anlamlarını/konumlarını da dikkate alarak incelemeyi amaçlıyoruz. Çalışmamızda Kant'ın ana çalışmalarını esas almakla birlikte zaman zaman Kant uzmanlarının eserlerinden de istifade edilecektir. Klasik kaynak olarak ise Aristoteles, Fârâbî ve İbn Sînâ'ya; gerekli durumlarda ise İbn Sînâ şarihlerine başvurulacaktır.

Anahtar Kelimeler Kant, Metafizik, Mantık, Analitik, Sentetik, Tasdik, Tasavvur.

**EXAMINATION of KANT'S ANALYTIC-SYNTHETIC DISTINCTION in
TERMS of ARISTOTELIAN PHILOSOPHY**

Abstract

In this article our aim is to consider the concepts of "analytic" and "synthetic". Namely Immanuel Kant (1724-1804), one of determinant persons of the Modern period from the standpoint of religious, scientific and philosophical studies, is base his metaphysical and logical views upon these concepts. Thus, we will to examine these two concepts taking into account their classical roots and new meanings/positions conferred by Kant. In generally, our study will be based on Kant's main works. However from time to time, we will benefit from the works of experts on Kant's thought. And in the context of classical sources, we will refer to the works of Aristotle, Alfarabi and Avicenna as well as the works of Avicenna's commentators, if it will be seen necessary

Key Words: Kant, Metaphysics, Logic, Analytic, Synthetic, Affirmation, Conception.

* Makalenin konu başlıklarının belirlenmesinde ve fikirlerin geliştirilmesinde; muhterem hocalarım Prof. Dr. Ali DURUSOY'a ve Doç. Dr. Ferruh ÖZPİLAVCI'ya; yine makalenin yayımlanmasında emeği geçen İslam Felsefesi Doktora Öğrencisi Elmin ALİYEV'e de katkılarından dolayı şükranlarımı arz ediyorum.

** Arş. Gör. Dr. Erzincan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mantık Anabilim Dalı, turgutakyuz@hotmail.com.tr. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1763-6289>

I. GİRİŞ

Ülkemizde geleneksel ve modern olmak üzere iki ana düzlemde felsefe çalışması yapıldığını kabul edebiliriz. Geleneksel felsefe çalışmaları, İslam düşünce geleneğini esas almakta olup genel itibarıyla bu alanda çalışanlar, Batı metinlerine mesafelidirler. Diğer taraftan modern felsefe çalışmaları yapanlar ise genel olarak klasik metinlerden yeterince istifade etmemektedirler. Bu makalenin amacı, geleneksel ya da modern çalışmaları savunmak veya tenkit etmek olmayıp; Batı ile geleneğimiz arasındaki benzer ve farklı yönlerin ortaya konulmasında katkıda bulunmaktır. Burada genelleyici ve önceki çalışmaları hiçe sayan bir tavırdan kesinlikle uzak durduğumuzu ifade etmekle birlikte; yine de modern ve geleneksel felsefe çalışmalarının sanki iki farklı kavram dünyası veya birbirine zıt sistemler gibi kabul edildiğine değinmeden geçemiyoruz. Batılı ve klasik kaynakların tercümelemlerindeki sınırlı imkanları da buna ilave edersek; bazı ana mesele ve sistemlerde bile modern kavramların yeni keşfedilmiş olduğu veyahut geleneğimizdeki bazı kavram ve sistemlerin artık güncelliğini kaybettiği; hatta gelenekteki bazı çalışmaların kendi dönemlerinde bile hayattan kopuk ve problem çözmekten uzak olduğu gibi yanlış kanaatler oluşmaktadır.

Biz, burada bu zamana kadarki çalışmalarımızın elverdiği ve bir makalenin sınırları dahilinde Immanuel Kant'ın (1724-1804) analitik ve sentetik adını verdiği iki ana kavramın gelenekteki karşılığı ile modern dünyadaki işlevini inceleyeceğiz. Böylece gelenek ile modern arasında bir ilişki kurma ve bugünü kendi zihin dünyamıza uygun olarak anlayıp bundan sonraki çalışmalarda nasıl bir yarar elde edebileceğimiz gibi bazı hususlara dikkat çekmeyi arzu ediyoruz.

Bu makalenin, Aristotelesçi felsefe geleneği ile Kant'ı anlama ve bazı kavram karmaşalarını gidermede, ufak da olsa bir katkı sağlayacağını düşünerek bu alandaki çalışmaların geliştirilip genişletilmesini ümit ediyoruz.

Öncelikli olarak Kant ile Aristoteles (MÖ. 384-322) arasında bir ilişki kurmamıza imkan veren birkaç ana nedenin olduğunu ifade etmek istiyoruz: Bunlardan birincisi, Kant'ın aldığı klasik ve dini eğitimidir. İyi derecede İbranice ve Latince bilen Kant, hem klasik kaynakları (Kuehn, 2011: 27) hem de klasik kaynaklar üzerine kendinden önce çalışma yapan; modern felsefenin öncüsü kabul edilen Fransız Rene Descartes (1596-1650), yine modern felsefenin öncülerinden olan Hollandalı filozof Baruch Spinoza (1632-1677), meşhur İngiliz emprist felsefeci John Locke (1632-1704), Alman matematikçi ve filozof Gottfried Leibniz (1646-1716), aynı zamanda bir teolog olan İngiliz düşünür George Berkeley (1685-1753), David Hume (1711-1776) gibi

Kant'ın Analitik ve Sentetik Ayırımının Aristotelesçi Felsefe Geleneği Bakımından Değerlendirilmesi

düşünürleri okumuştur (Kuehn, 2011:92). İkincisi ise Kant'ın kavram ve sistematığının, Aristoteles ve İbn Sînâcî (980-1037) sistemler ile olan uyum ve benzerliğidir ki bu meseleler, ayrı bir makale konusu olarak çalışılmaktadır

II. Kant, Ne Yapmaya Çalışmıştır?

Francis Bacon (1561-1626) ve Descartes sonrası Batı dünyasında, tıpkı Aristoteles'te olduğu gibi, insan bilgisinin ne olduğu, bilgimizin sınırları, bilginin ne ile ve hangi usulde elde edileceği gibi sorulara çözüm aranmıştır. Descartes ve Kant'ın bu alana önemli bir katkısı ise bilginin, topluma (siyasi ve ekonomik alanlar başta olmak üzere) nasıl bir yarar sağlayacağı ve teorik bilgilerin nasıl pratik üretimlere dönüştürüleceği ile ilgilidir. Bu alanda ilk modern adımı atmış olan Descartes, mantığı ve matematiği kullanarak tabiat hakkında araştırma yapmayı önermiştir (Descartes, 2014:35). Böylelikle de batı dünyasında, gözlem ve duyuların dışında aklın, tek başına bilgi kaynağı olup olmadığı tartışmaları başlamıştır.

Tartışmaları sürdüren Locke'a göre bilgimizin kaynağı deneydir. Yani bir başka ifade ile doğuştan bilgi ve ide yoktur (Locke, 1999:58,59). Bütün bilgilerimiz ve ideler, dış deney (sensation yani hissî idrak) ve iç deney veya düşünce (reflection yani akli idrak) ile elde edilir (Locke, 1999:56,57). Aslında bu tartışmalar yeni olmayıp İslam düşünce geleneğinde de tartışılmıştır. Mesela Fahreddîn er-Râzî (1149-1210), açıkça insan zihninin doğuştan boş olduğunu ifade etmiştir. Bu anlamda evvelî (apriori) dediğimiz ilk bilgilerimiz de, doğuştan değildir. Fakat ne zaman ve nasıl elde ettiğimizi bilemediğimiz için bu bilgilerimizin doğuştan olduğunu düşünürüz (Fârâbî, 1985:19). Evvelî bilgilere bu anlamda bedihî bilgiler de diyebiliriz (İbn Ebî'l-Hadîd, 1996:290,291). Aslında insanın doğuştan sahip olduğu ve fiil veya meleke haline gelmeyen akla heyûlânî yani şekil almamış akıl adı verilmesi de aklın, bilgi ve ilkeleri almaya müsait ama boş bir meleke olduğuna işaret etmektedir. Bu durumda ilk bilgilerimizi duyularımızla elde ederiz. Bundan sonraki aşamada duyu verilerine dayalı olarak akli bilgiler üretiriz. Bu akıl verileri ya tasavvur ya da tasdiktir. Bilginin son aşaması ise tahkik aşamasıdır. Yani akılla elde ettiğimiz bilgileri, gözlem veya başka yollarla, doğrulamaya çalışırız (Râzî, 2005:152,153). Aslında bu son aşama, Kant'ın kritik adını verdiği meseledir (Caygill 1996:138vd.; krş. Râzî, 2017:p.30). Locke, devamla, ide yani tasavvurun gerçek anlamda bilgi olmadığını (marifet), (Râzî, 2017:p.30); asıl bilginin (ilim) ideler arası ilişki (yani tasdik) olduğunu ifade etmiştir (Locke, 1999:55).

Bilginin ne olduğu ve nasıl elde edildiği tartışmaları, Berkeley tarafından da sürdürülmüştür. Locke gibi Berkeley gerçek bilginin, ideler arası ilişkinin

bilinmesinden yani tasdikten ibaret olduğunu düşünüyordu. Bilginin doğruluğu (sıdk) ise varolana yani dış dünyadaki nesneye uygunluk ile (mutabakat) teyit edilmektedir (Öktem, 2003:1 43).

Kant'a gelindiğinde bilginin kaynağı ve doğruluk değerlendirmesi meselelerine, bilginin değeri ve işlevi tartışması ilave edilmiştir. Kant, modern tabirle ide (tasavvur) ve düşünmenin (tasdik) bilgi olup olmaması kadar bu iki bilgi türünün sorunlarımızın çözümünde ve bilimlerin gelişmesinde ne derece önemli olduğu tartışmalarını öne çıkarmıştır. Bu yüzden klasik dönemdeki tasavvur ve tasdik ayrımının Kant'ta analitik ve sentetik önermelere dönüşmesinin altında yatana ana nedenin, bilginin değeri ve işlevi olduğunu söylemek mümkündür. Yani bir başka ifade ile Kant; (a) Bilgilerimizin kaynağı ve yöntemini, (b) bilgilerimizin doğruluk ölçülerini (c) ve bilgilerimizin önem ve değeri tartışmalarını, analitik ve sentetik ayrımı ile ifade etmeye çalışmıştır.

III. Analitik Önermeler

Kant, geleneğe uygun olarak insan bilgisinin belli aşamaları olduğunu ifade etmektedir. Buna göre ilk bilgilerimiz, duyularla elde edilenlerdir (hissî sûret) (Kant, 1999a:37). Sonra bu bilgilerimizin zihindeki karşılıkları ve hatırlamaları oluşur ki biz, buna izlenim (hayâlî sûret) diyoruz (Kant, 1999a:87). Bundan sonraki aşama izlenimlerin zihinde yeniden şekillendirilmesi ve yeniden üretilmesidir (tasavvur) ki biz buna ide¹ yani kavram diyoruz (Kant, 1999a:182). Aslında insan bilgisi bu son aşamada başlamaktadır. Zira Berkeley ve Locke'un da ifade ettiği gibi gerçek bilgi, ideler arasındaki bağı idrak etmektir. Yani bir başka ifade ile gerçek bilgi, zihinde olup biten sürecin adıdır.

Kant'a göre ideler arasında iki tür bağ bulunur: Analitik yani mantıksal bağ ve sentetik yani gerçek bağ (Kant, 1999b:121-123). Analitik bağa mantıkî yüklem, sentetik bağa da hakiki yüklem de diyebiliriz (Öktem, 2004:30). Sonraki dönemde bu iki ayrım, dil ve olgu gerçeklikleri ayrımına dönüşmüştür.² İşte bu bağları biz dilde önermeler (akvâl) ile ifade ederiz ki Kant, bu önermeleri analitik ve sentetik olarak ikiye ayırmaktadır.

Analitik önermeler ile alakalı olarak Kant, şu özellikleri sıralamaktadır:

¹ İde kavramı bazen fikir ve düşünce olarak tercüme edilmiştir ki bu bir karmaşaya yol açmaktadır. Ayrıca fikir, bilinenden bilinmeyene zihnin intikali anlamında olduğu için ideyi kavram veya tasavvur olarak tercüme etmek daha uygun olacaktır. Bkz. Râzî, 1383h:10.

² Dil gerçekliği yani fikirler arası ilişki (Relation of ideas), dış gerçeklik yani olgular arası ilişki (Matters of fact and existance). Bkz. Öktem, 2004:30vd.

Kant'ın Analitik ve Sentetik Ayırımının Aristotelesçi Felsefe Geleneği Bakımından Değerlendirilmesi

- a. Analitik önermelerin temeli; özdeşlik (Kant, 1999b:121), çelişmezlik ve üçüncü halin imkansızlığı ilkeleridir (Kant, 1999a:118). Bu kurallar, Aristoteles'ten itibaren mantığın temel ilkeleri olarak vazedilmiştir (Aristoteles, 1996:118vd). Aslında özdeşlik, önerme ve kıyasın değil tanımın ilkesidir. Fakat Aristoteles'te tasavvur ve tasdik ayırımı net olarak yapılmadığı için özdeşliğin tanımın ilkesi olduğu sonraki dönemlerde daha kesin biçimde ortaya konulmuştur.
- b. Analitik önermeler, ideyi açıklayan ve çözümleyen sözlerdir (el-kavlu's-şârih) ve bu yüzden de bilgimizi genişletmemektir (Kant, 1999b:123.; 1999a:39).³ Aslında tanımın yeni bir bilgi verip vermediği meselesi klasik dönemde de tartışılmıştır. Bazılarına göre tanım, bilgi vermediği ve olanı tekrardan ibaret olduğu için gereksizdir (İbn Teymiyye, 1993:19). Fakat mantıkçıların geneline göre tanım, tasdik dayandığı ilke olması açısından önemlidir. Aristoteles, bir öznenin sonsuz sayıda yüklem alma ihtimali olduğunu ve bu durumda özne ile alakalı bir şey söylemenin imkansız olacağını; bu yüzden de tanımın bilgi açısından önemli olduğunu ifade etmektedir (Aristoteles, 1996:115vd). Aslında bu görüş, Kant tarafından da kabul edilmiştir (Kant, 1999a:44). Sonraki dönemde ise hem tasavvurun hem de tasdik bedihî ve kesbî olarak tasnif edilmesinden dolayı, tanımın yeni bilgi verdiği dair görüşler beyan edilmiştir (Bkz. Râzî, 1383h:24). Ayrıca dilde mevcut bütün kavramlar birer örtük tanımdır; fakat biz gerçek tanımlar sayesinde bu örtük tanımların anlamlarını ortaya koyarız (Bkz. Tûsî, 1993:92vd). Yani aslında bildiğimizi düşündüğümüz şeyleri, tanım yaparak netleştiririz. Yine tanım, konuyu bilmeyen kişi için de yeni bir anlam ifade etmektedir. Bir başka ifade ile biz kavramları, başkalarına tanım sayesinde aktarıyoruz.
- c. Analitik önermede iki ide arasında mantıksal bağ kurarız (Kant, 1999b:121-123). Nitekim klasik dönemde tanım yapma, "tertîp" yani iki kavramın nedensellik ilkesine dayanmadan ya da önerme ve kıyas inşasındaki gibi özel bir şekil haricinde bir araya getirilmesi olarak ifade edilmiştir (Tûsî, 1993:96). Tanımın burhan ile elde edilemeyeceği, tanımda doğruluk ve yanlışlık olmayacağı ve tanımın illete dayanarak yapılamayacağı gibi klasik dönemde incelenen hususlar da, Kant tarafından aynen tekrar edilmiştir (İbn Sînâ, 2006: p.368vd).

³ Tanımın bilgi vermediği iddiaları için ayrıca bkz. İbn Teymiyye, 1993:19vd.

- d. Kant, analitik önermelerin yeni bilgi vermediğini, fakat zorunlu olarak doğru olduğunu; zira analitik önermelerin apriori (evvelî ve/veya bedîhî) olduğunu ifade etmiştir (Kant, 1999a:44). Kant'tan önce Locke, idelerin ya akıl ya da duyu yoluyla elde edildiğini (kesbî veya nazarî tasavvur) (Locke, 1999:135) ve bu yüzden doğuştan idenin olmadığını savunmaktadır (Locke, 1999:48). Ayrıca Kant'ın aksine Locke, apriori olmadıkları için idelerin yanlış olabileceğini fakat ide (kasıt tasavvur değil tanım olmalı) yanlışı ile önerme yanlısının farklı olduğunu savunmaktadır (Locke, 1999:513). Aslında Kant'ın buradaki kastının, analitik önermelerin yeni bilgi vermemesi ve sentetik önermelerin temeli olması bakımından, doğru veya yanlış olarak nitelenemeyeceği ile alakalı olduğunu söylemek mümkündür. Doğru ve yanlış diye nitelendirilmesi mümkün olmaması bakımından zorunlu olarak doğru kabul edilen analitik önermeler, sentetik önermelerin ilkesi ve başlangıcı olması bakımından da apriorikdir demek daha doğru bir ifade olur. İbn Sînâ ise akıl ile elde edilen kavramların (apriorik) zorunlu olduğunu, isim tanımlarının ise kabule dayalı olduğunu ifade etmektedir (İbn Sînâ, 2015: p.24vd). Fakat kavramların birçoğunu gözlem (müşâhede) ve deney (tecrübe) ile elde ederiz ki (aposteriorik-kesbî) bu tür kavramların tanımları, bilgilerimizdeki değişikliklere göre zamanla güncellenebilir.
- e. Burada son olarak kavramların gerçekliğinin zihinde mi yoksa dış dünyada mı olduğu tartışmalarına yer vermek istiyoruz. Kavram, tümel ve soyut olması hasebiyle her halükarda zihinde olan bir şeydir. Bu durumda kavram (tasavvur) için zihindeki doğruluk anlamında mahiyet; fakat gerçekliği olması hasebiyle de hakikat deriz. Kant'ın bu ayrımı kesin olarak yaptığını söyleyemiyoruz. Zira Kant'a göre bütün kavramlar aprioriktir zira tamamen akılda olup biten bir durumdur. Fakat böyle bir kabul, kesbî olan kavramları kapsamamaktadır. Oysa biz kavramların çoğunu deneye dayanarak üretiriz. Bu durumda gözleme dayalı kavramların gerçekliği, dış dünya ile uyumundandır. Apriorik olanlar ise zaten zorunlu doğrulardır; yani bu tür kavram ve tanımların doğrulukları, yine kendileri ile bilinir. İsim (itibârî) tanımların doğruluğu ise tamamen zihnidir diyebiliriz.

Kant'ın Analitik ve Sentetik Ayırımının Aristotelesçi Felsefe Geleneği Bakımından Değerlendirilmesi

IV. Sentetik Önermeler

İki kavram arasındaki ikinci tür bağ olan gerçek, yani bilgi veren bağa sentetik bağ; bu tür bağ ile oluşturulan önermelere de sentetik önermeler diyoruz (Kant, 1999b:121-123). Locke de ideleri basit ve birleşik ideler olarak tasnif etmiştir (Locke, 1999:220vd). Basit ideler, İbn Sînâ tarafından "müfredât" (yani kavram ve tanım konuları) başlığı altında incelenmiştir ki bu durumda tasavvur konularına karşılık gelmektedir. Birleşik ideleri ise yine İbn Sînâ, "mürekkebât" olarak in incelemiştir. Mürekkebât ise tasdik ile alakalı konuları içermekte olup Kant'ın sentetik önermelerine karşılık gelmektedir. Kant'a göre sentetik önermelerin genel özelliklerini şöyle özetlemek mümkündür:

- a. Sentetik önermeler, nedensellik ilkesine dayanmaktadır (Locke, 1999:121). Bu anlamda analitik önermeler bir anlamda sezgisel ve apriorik iken sentetik önermeler çıkarımsaldır (Kant, 1999a:43vd). Fakat Kant, bazı sentetik önerme çıkarımlarının, akli ve sezgisel olduğunu ve bu yüzden de apriorik olduğunu ifade etmektedir (Kant, 1999a:42,65). Diğer taraftan sentetik önermelerin çoğu gözlem ve deneyle elde edilir. Deneysel olanın doğruluğu ise neden ve koşul ile belirlenmektedir (Kant, 1999a:119vd). Klasik döneme baktığımızda, önermenin ve özellikle kıyasın, zorunlu olarak sonuç vermesi ile zorunlu doğru bilgiyi vermesinin birbirinden ayrıldığını. Bir başka ifade ile önerme ve kıyas yapmanın mantikî/sûrî sebebi ve zorunluluğu ile hâricî/maddî illeti ve doğruluğu, farklı anlamları ifade etmektedir (Bkz. Râzî, 1393h:349,350).
- b. Sentetik önermeler, bilgimizi genişletmektedir. Bu yüzden bilgi veren ve asıl değerli olan önermeler, sentetik olanlardır (Kant, 1999a:39). Aslında bu görüş daha önce batı dünyasında Locke ve Berkeley tarafından da dile getirilmiştir. Her iki düşünürü göre, gerçek bilgiler ideler arasındaki bağıdır ve doğru yanlış diye nitelendirilebilecek olan da ancak bu tür bilgilerdir (Öktem, 2003:143). Aristoteles ve İbn Sînâcı mantık geleneğinde de kıyas, bilinenden bilinmeyene intikaldir yani yeni bilgi veren bir yapıdır (Bkz. Râzî, 2017:p.658).
- c. Sentetik önermeler, ideler arasında gerçek bir bağ kurmak yani "**terkip**" ve "**telif**" yapmaktır (Kant, 1999b:123).⁴ Bu yüzden analitik önermelerin aksine, sentetik önermenin unsurları, karşılıklı olarak birbirine bağlıdır ve

⁴ Krş. Genel olarak "tertib", tanım yapmak; "terkip", önerme kurmak ve "telif" kavramı ise kıyas inşa etmek anlamında kullanılmıştır. Bkz. Tûsi, 1993:96, s.96.

birlikte anlamlıdırlar. Bir başka ifade ile analitik önermelerde sadece özneyi (ve/veya yüklemi) bilmek yeterli iken sentetik önermelerde, özne ve yüklemi bilmenin yanında aralarındaki bağı da bilmek gerekir (iktirân ve nispet) (Kant, 1999a:42). Bu anlamda sentetik önermeleri, kıyas karşılığı (el-kavlü'l-müellef) olarak kullanabiliriz.

- d. Bu yüzden sentetik önermeler için doğru ve yanlış ifadesi kullanılabilir ki bu anlamda söz konusu önermelere tasdik (el-kavlü'l-câzim) diyebiliriz. Aslında Locke, ide ve düşünce yanlışının değişik anlamlara geldiğini ifade ederek konuyu daha farklı şekilde izah etmeye çalışmıştır (Locke, 1999:513). Klasik dönemde de tanım yapmak anlamına gelen tertip yanlış (hata) ile önerme ve kıyas inşa etmek anlamına gelen terkip ve telif yanlışları (kizb ve galat) farklı kavramlarla ifade edilmiştir (Bkz. Tûsî, 1993:96vd).

V. Sonuç

Sonuç olarak analitik kavramının, sentetik kavramının zıddı olarak tahlil anlamında değil de idrak anlamını ifade ettiğini söylemek daha doğru olacaktır (Wood, 2009:64). Bu durumda “analitik önerme” kavramı, Kant'ta, İslam düşünce geleneğindeki “**el-kavlü's-şârih**” kavramının gerek sözlük gerekse ıstılah bakımından tam karşılığı olarak kullanılmıştır. Analitik önermelerin özdeşlik ilkesine dayanması ve yine bu tür önermeler için doğru-yanlış nitelmesi kullanamayacağımız gibi ilkeler de tanımın şartları ile örtüşmektedir.

Sentetik önermelerin; sebebe dayanması, doğruluk ve yanlışlık nitelendirmesine uygunluğu ve yine bu tür önermelerin apriorik (evvelî ve bedîhî) ve aposteriorik (nazarî veya kesbî) olarak taksimi; klasik dönemdeki tasdik ve hüccet tanımları ile örtüşmektedir. Bu yüzden sentetik önermelere “**terkip**” veya “**telif**” demek uygundur. Zaten sentetik kelimesi, bu iki anlamı da ihtiva etmektedir.

Fakat gerek Kant'ın kendi eserlerinde gerekse Kant üzerine yapılan diğer çalışmalarda klasik metinlere atıf yapılmamasından dolayı, analitik ve sentetik ayrımının yeni bir sistem olduğu imajı oluşmaktadır ki bu yanıltıcı ve bilimsel faydadan uzak bir tutumdur. Yine de burada sistem değişikliği ile alakalı olarak birkaç hususa değinmek gerekmektedir. Öncelikli olarak; kavramların veya görüşlerin değişmesi, her zaman sistem değişikliğini gerektirmez. Diğer taraftan aynı kavramların kullanılması ve aynı görüşlere yer verilmesi de her zaman için eskinin tekrarı anlamına gelmemektedir. Zira kavramlar ve görüşleri birer malzeme olarak düşünürsek, özgün

Kant'ın Analitik ve Sentetik Ayırımının Aristotelesçi Felsefe Geleneği Bakımından Değerlendirilmesi

olanın malzeme değil de sistem yani inşa olduğunu söylemek daha doğru olacaktır kanaatindeyiz.

Özetle; her ne kadar atıf yapmadan da olsa, klasik metafizik ve mantık sisteminin birçok unsuruna eserlerinde yer vermiş olsa da yine de burada Kant'ı özgün yapan birkaç husus vardır:

İlk olarak; her düşünürün bir cümle de olsa katkısı ve özgün tarafı vardır. İslam düşünce geleneğindeki şerh ve haşiyelere de bu şekilde bakmak ve bu eserleri, geçmişin aynıyla tekrarı olarak görmemek icap ediyor.

İkinci olarak Kant; metafiziği, mantığı ve ahlakı Almanda inşa etmiştir ve bunu yaparken geleneği de bir kaynak olarak kullanmıştır. Buna örnek olarak İbn Sînâ'nın Arapçada bu ilimleri inşa etmesi ve bu inşayı yaparken Aristoteles ve Fârâbî haricindeki filozoflara hemen hiç atıf yapmaması verilebilir. Zira kendini ehli tahsil veya ehli tahkik olarak gören İbn Sînâ, bu ilimleri, kendi dilinde, günceli de dikkate alarak yeniden inşa etme arzusundaydı ve bunu da kendi dönemi için başardığını söylemek mümkündür.

Üçüncüsü; yukarıdaki iki maddeye dayanarak Kant'ın Aristoteles ve İbn Sînâ'nın anlaşılmasına katkıda bulunduğunu ve bize yeni bakış açıları getirdiğini ifade etmek istiyoruz.

Dördüncü olarak Kant'ın klasik ilim geleneğine önemli bir katkısının da mevcut bilgileri güncellemesi ve üretime dönüştürmesidir. Klasik dönemde her bilim; kendi alanında yaptığı çalışmalar açısından ilim (aslî ilim), başka alanlara katkısından dolayı da sanat (âlet ilmi) olarak kabul edilmiştir. Kant ise kendi dönemi için bu bilgileri güncelleyip bilime, siyasete, hukuka, teknolojiye ve hatta dine yönlendirerek metafizik, mantık ve ahlak gibi ilimlerin pratik hayatta karşılık bulmasına katkıda bulunmuştur.

Şu halde Kant'ın özgün olan ve olmayan yönlerini ayırt ederek onun gelenekten koptuğunu veya tümüyle özgün/farklı bir sistem ortaya koyduğunu söylemek eksik bir tutumdur. Bilimsel olan tutum, onun katkılarını da dikkate alarak geleneği yorumlayıp, güncel meselelere çözüm bulmak ve geleneksel ilim dallarını toplumsal, hukuki ve diğer alanlarda üretime dönüştürebilmektir.

KAYNAKLAR

- Akyüz, T. (2017), Fahreddîn er-Râzî'nin el-Mantıku'l-Kebîr'inin Tahkik ve İncelemesi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: 2017.
- Aristoteles. (1996), *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, İstanbul: Sosyal Yayınları, 1996.

- Arisoteles. (1999a), en-Nassu'l-Kâmil li mantıkî'l-Aristo: Kitâbu'l-Cedel, Kitâbu'l-Muğalata, Kitâbu'l-Burhân, thk. Ferid Cebir, Beyrut: Dâru'l-fikri'l-Lübnânî, 1999.
- Arisoteles. (1999b), en-Nassu'l-Kâmil li mantıkî'l-Aristo: Kitâbu'l-Makûlât, Kitâbu'l-İbare, Kitâbu'l-Kiyâs, Kitâbu'l-Burhân, thk. Ferid Cebir, Beyrut: Dâru'l-fikri'l-Lübnânî, 1999.
- Cassirer, E. (1996), Kant'ın Yaşamı ve Öğretisi, çev. Doğan Özlem, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1996.
- Caygill, H. (1996), A Kant Dictionary, Oxford: Blackwell Publishers, 1996.
- Deleuze, G. (2000), Kant Üzerine Dört Ders, çev. Ulus Baker, Ankara: Öteki Yayınevi, 2000.
- Descartes, R. (2014), Aklın Yönetimi İçin Kurallar, çev. Engin Sunar, İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Fârâbî. (1985), "Kitâbu'l-Kiyâs", el-Mantık inde'l-Fârâbî, c.I, thk. Refik el-Acem, Beyrut: Dâru'l-maşrık, 1985, s.11-64.
- Fırıncı, T.O. (2015), "Geleneksel Empirist Bilgi Kuramı ve Mantıksal Empirizm Açısından Mantık", International Journal of Humanities and Education, 1:2, s.241-267.
- Gazzâlî. (2013), Mi'yâru'l-ilm, trc.thk. Ali Durusoy ve Hasan Hacak. Mi'yaru'l-ilm: İlmin Ölçütü, İstanbul: Türkiye Yazmalar Kurumu Başkanlığı yayınları, 2013.
- Gazzâlî. (1994a), Mihakku'n-nazar, thk. Refik el-Acem, Beyrût: Dâru'l-fikri'l-Lübnânî, 1994.
- Gazzâlî. (1994b), Mîzânu'l-amel, thk. Süleyman Dünya, Mısır: Dâru'l-meârif, 1994.
- Hasırcı, N. (2014), "Gazzâlî'nin Mantık Anlayışına İbn Teymiyye Eleştirisi", SBArD, yıl XII (Eylül 2014), sy.24, s.13-31.
- Heimsoeth, H. (1986), Immanuel Kant'ın Felsefesi, çev. Takiyettin Mengüşoğlu, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986.
- Hume, D. (1976), İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma, çev. Oruç Aruoba, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1976.
- İbn Ebî'l-Hadîd. (1996), Şerhu'l-âyeti'l-beyyinât, thk. Muhtâr Celbî, Beyrut: Dâru Sadr, 1996.
- İbn Sînâ. (2015), el-İşârât ve't-tenbîhat, trc. Ali Durusoy, Muhittin Macit ve Ekrem Demirli, İşaretler ve Tenbihler: el-İşârât ve't-tenbîhat, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015.
- İbn Sînâ. (2006), Kitâbü'ş-Şifâ: el-Burhân, trc. Ömer Türker, İkinci Analitikler: Burhan, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.

Kant'ın Analitik ve Sentetik Ayırımının Aristotelesçi Felsefe Geleneği Bakımından Değerlendirilmesi

- İbn Teymiyye. (1993), *er-Red ale'l-mantıkiyyîn*, thk. Refik el-A'cem, Beyrût: Dâru'l-fikri'l-Lübnânî, 1993.
- Kant, I. (1999a), *Arı Usun Eleştirisi*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayıncılık, 1999.
- Kant, I. (1999b), *Pratik Aklın Eleştirisi*, çev. İoanna Kuçuradi, Ülker Gökberk ve Füsün Akatlı, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1999.
- Kant, I. (2002), *Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafizığe Prolegomena*, çev. İoanna Kuçuradi ve Yusuf Örnek, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2002.
- Kuehn, M. (2011), *Immanuel Kant*, çev. Bülent Doğan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Leibniz, G.W. (1949), *Metafizik Üzerine Konuşma*, çev. Nusret Hızır, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1949.
- Locke, J. (1999), *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, çev. Meral Delikara Topçu, Ankara: Öteki Yayınevi, 1999.
- Öktem, Ü. (2003), "John Locke ve George Berkeley'in Kesin Bilgi Anlayışı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c.XLIII, sy.2 (2003), s.133-149.
- Öktem, Ü. (2004), "David Hume ve Immanuel Kant'ın Kesin Bilgi Anlayışı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c.XLIV, sy.2, s.29-55.
- Râzî, F. (2005), *et-Tefsîrû'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb)*, Beyrût: Mektebetü'n-nûriyye ve'd-dirâsât Dâru'l-Fikr, 2005.
- Râzî, F. (1383h), *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbîhât*, thk. Ali Rıza Necidzade, Tahran: 1383h.
- Suyûtî, C. (1970), *Savnu'l-Mantık ve'l-Kelâm an fenneyi'l- Mantık ve'l-Kelâm*, thk. Ali Sâmi en-Neşşâr ve Seyyide Suâd Ali Abdurrezzâk, Beyrût, Daru'l-fikri'l-ilmîyye, 1970.
- Tûsî, N. (1993), *el-İşârât ve't-tenbîhât mea şerhi Nasîriddîn et-Tûsî*, thk. Süleyman Dünya, Beyrut: 1993.
- Türkbağ, A.U. (1998), "Descartes'çı Yöntem ve Bunun Getirdiği Sorunlar", *İHFM*, c.LVI, sy.1-4, s.133-139.
- Wood, A.W. (2009), *Kant*, çev. Aliye Kovanlıkaya, Ankara: Dost Kitabevi, 2009.

HALK KÜLTÜRÜ VE DOĞA KORUMA: TOKAT ÖRNEĞİ*

Eren YÜRÜDÜR** - Mustafa TOKSOY***

Öz

İnsan, yaşamını sürdürürken ve doğadan faydalanırken çevreye yönelik birtakım etkilerde bulunur. Doğal çevre de, kendisinden faydalanan ve yaşamını kendisine bağlı olarak sürdüren insanı etkilemektedir. Bu etkiler; ekonomik, biyolojik, psikolojik, toplumsal vb. anlamlarda kendini gösterir. Geçmişten günümüze insan ile doğa sürekli etkileşim halinde olmuştur. İnanç ve gelenekler insanoğlunun algıları ve tutumları üzerindeki belirleyici etkisiyle bu etkileşimin önemli bir faktörü durumundadır. Yaşam içerisinde insanların, inanışlarından ve güçlü geleneklerinden kaynaklanan tutumlarıyla, doğa üzerinde olumlu veya olumsuz etkilerini görmek mümkündür. Bu çalışmada Tokat ili sınırları içerisinde yer alan bazı köylerde güçlü bir geleneğe dönüşmüş inanışların, özellikle ağaçların korunması üzerindeki olumlu etkisi ele alınmaktadır. İnançlar, gelenekler ve değerlerin doğa koruma üzerindeki olumlu etkisine dikkat çekmek ve bu durumun örneklerini kayda geçirmek çalışmamızın amacını teşkil etmektedir. Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bu amaç doğrultusunda yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanmış ve Tokat il merkezine bağlı Günevi, Çöreğibüyük, Kızılköy ve Döllük köylerinde köy sakinleriyle görüşmeler yapılmıştır. Ayrıca çalışma sahasında arazi gözlemleri ve konuyla ilgili literatür taraması yapılmıştır. Araştırma sonucunda ziyaret yerlerine atfedilen kutsallığa bağlı olarak, etrafındaki doğal ortamın korunduğu, bu ortamdaki kurt, tavşan gibi yabani hayvanların avlanmadığı bulgularına ulaşılmıştır. İnançtan kaynaklanan bir geleneğe dönüşmüş bu korumaya bağlı olarak ziyaret yerlerindeki bazı ağaçların diğer doğal ortamlardaki ağaçlara göre adeta "anıt ağaç" şeklinde geliştiği gözlenmiştir. Ayrıca, bu konuda genç nesillere kültürel aktarımın (otantik öğrenme) yapıldığı gözlenmiştir. Bu çalışmanın geliştirilerek Tokat ve çevre illerde bulunan benzer mekânların kayıtlara geçirilebileceği, Türkiye'nin başka bölgelerinde yapılacak çalışmaları teşvik

* Bu çalışma, ICOESS Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Kongresi'nde (6-8 Nisan 2017 Alanya/Türkiye) özet bildiri olarak sunulmuştur

** Prof. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, e-mail: eren.yurudur@gop.edu.tr, TOKAT.

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sosyal Bilimler Eğitimi Öğrencisi, E mail: toksoym58@gmail.com, TOKAT. ORCID: 0000-0003-2005-7189

| edebileceği öngörülmektedir.

Anahtar Kelimeler Doğa Koruma, Halk Kültürü, İnanç, Gelenek

FOLK CULTURE AND NATURE PROTECTION: THE CASE OF TOKAT

Abstract

People have negative or positive effects on nature while continuing his life and utilizing nature. At the same time, nature has effects on people benefiting from it and depending on it. These effects emerge in the context of economic, biological, psychological, social. Throughout human history, nature and people have a mutual interaction. Beliefs and traditions that have decisive influence on the perception and attitudes of mankind are important component in this interaction. It is possible to observe positive or negative effects of belief and strong traditions by changing perceptions. This study deals with beliefs which have become strong traditions in some villages of Tokat. In particular, the positive effects of these beliefs to protection of trees are taken in account. In this context, the aim of this study is draw attention to positive impact of beliefs, traditions and values on nature protection. It is also intended to document such areas. For this purpose, qualitative methods were used. A semi-structured interview form was prepared and villagers were interviewed in Güneyi, Çöreğibüyük, Kızılköy and Döllük villages in Tokat. In addition, field observations and previous studies about this area or this subject were examined. As a result of the study, it is determined that natural environment and wildlife around the places of visit have been protecting because of sanctity. Depending on this protection, some trees in the visiting places are valued as monumental trees. Additionally, it has been seen that this attitude has been transmitted to younger generations. It is also thought that this work will be a good example for similar work. In this way, this study will contribute to examining of similar areas in Tokat or other cities.

Key Words: Nature, Protection, Folk Culture, Belief, Tradition.

GİRİŞ

Geçmişten günümüze insan yaşamının her alanında inanç ve geleneklerin etkisini görmek mümkündür. Bu alanlardan biri de inanç ve geleneklerin doğa koruma üzerindeki etkisidir (Bulut, 2013). İnsanlar değişik nedenlerle doğaya ait unsurlara kutsallık atfetmiş, doğa ile uyumlu yaşamaya özen göstermiştir (Feyzioğlu, 2011). Kendisine kutsallık atfedilen doğa unsurlarından biri de ağaç motifidir. Anadolu Türk kültür hayatında mukaddes bir etkiye sahip olan ağaç ve orman kültü köklü bir geçmişe sahiptir.

| 162

Doğal alanların korunması ve kutsal alanlar insanlık tarihinde uzun bir geçmişe dayanmaktadır. Buna rağmen, insan nüfusunun büyük bir kısmı bu kutsal ilişkiyi kaybetmiştir. Bunun sebebi deneyim eksikliği ve doğayla doğrudan etkileşimin azalması olabilir. Artık insanlar doğayla daha bilinçli etkileşime girmekte, dinsel ve manevi bağlara daha az önem vermektedirler. Sürdürülebilir insan-doğa ilişkisinde kutsal doğal alanlar çoğu zaman birçok kültürün öyküsel hikâyelerine derinden bağlıdır. (Verschuuren, 2010: 63).

İnanç ve geleneklerin doğa koruma üzerine etkisini benzer şekilde dünyanın değişik yerlerinde ve farklı kültürlerde de görmek mümkündür. Mesela Tibet bölgesinde Kawakarpo Dağı'ndaki ağaçlara zarar verildiği takdirde insanlar Tanrı tarafından cezalandırılacağını düşündüğü için ağaçlar korunmaktadır (Coggins ve Hutchinson, 2011; Byers vd., 2001; Mwihomeke vd., 1998). Dünya genelinde örneklere bakıldığında, gelişmiş ülkelerde bile kutsallaştırılmış doğal mekânların daha iyi korunduğu, bu sahaların, biyo-çeşitliliğin sürdürülmesine katkı sağladığı görülmektedir. Halbuki sadece devlet tarafından korunan doğa koruma alanlarında, özellikle az gelişmiş ülkelerde, koruma çeşitli şekillerde yerel nüfus tarafından delinmekte, doğal alan zarar görmektedir (Bhagwat ve Rutte, 2006). Tibet'te kutsallık atfedilen alanlarda bitki yoğunluğu, ağaç büyüklüğü, tür çeşitliliği ve endemik türlerin belirgin olarak benzer (ancak kutsallık atfedilmeyen) alanlardan daha fazla olduğu gözlenmiştir (Salick vd., 2007). Hindistan'da sayıları 100 bini bulan kutsal korulukların tarım alanlarının içinde, kalabalıkların arasında bile varlığını sürdürdüğü bilinmekte ve bunda kültürün etkisine dikkat çekilmektedir (Ormsby ve Bhagwat, 2010). Yasal korumanın çeşitli nedenlerle tam başarılı olamaması, ekonomik, siyasi, hukuki yetersizlikler bu geleneksel kurumları yeniden farklı bir gözle değerlendirmeyi gerektirmektedir (Virtanen, 2002).

Sadece Anadolu'da değil bütün Türk coğrafyasında kutsallık atfedilen, insanlara ait, mekânlara (yatır, türbe, ziyaret yeri) rastlamak mümkündür. Bu alanlar sık sık ziyaret edilir, dilek ve dualarda bulunulur. Bu mekânlarda yapılan duaların kabul olduğuna inanılır. Ziyaret yerlerindeki ulu ağaçların gölgesinde farklı zamanlarda farklı niyetlerle kurbanlar kesilir. (Birlik kurbanı, şükür kurbanı, adak kurbanları) Ziyaret yerleri halk tarafından toplu etkinliklerde kullanıldığı gibi bireysel olarak da kullanılmaktadır. Ayrıca bu mekânlar birlik, beraberlik duygularını pekiştirir, insanlar arasında dayanışmayı artırır.

Evliyaların defnedildikleri kutsal mekânlarla ilgili Türkler arasında anlatıların tamamında kutsal ağaçlardan söz edilmektedir. Bahsi geçen ziyaret yerlerindeki dut, meşe, kayın, çam vb. kutsal ağaçlara halk tarafından hiçbir şekilde zarar verilmemekte, zarar verenlerin bir felaket ile karşılaşacağına inanılmakta; bu yüzden özenle korunarak her gelen nesil tarafından sonraki nesillere aktarılmaktadır (Ergun, 2004: 336). Böylece doğa koruması konusunda bir kültür oluşmakta, geleneksel (otantik) öğrenme gerçekleşmektedir. Bu alanlardaki ağaçlar zamanla anıt ağaç niteliği kazanabilmektedir.

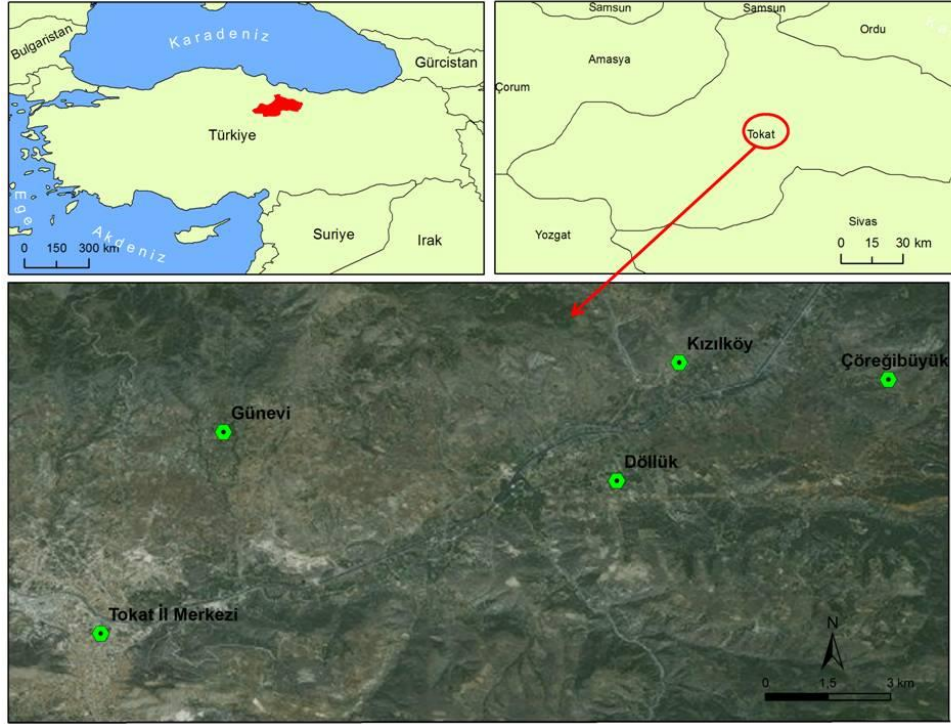
Eski çağlardan itibaren Türkistan coğrafyasında var olduğu bilinen “kutsal ağaç” inancı Türkler tarafından gittikleri yerlerde de yaşatılmıştır. Anadolu’nun çeşitli yerlerinde bu inanç günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir. Kutsal ağaç inancının yaşatıldığı yerlerde ağaç-evliya ilişkisi göze çarpmaktadır. Günümüzdeki şekliyle Anadolu’da kutsal kabul edilen ağaçların özellikle evliya mezarlarının etrafında korunması, bir kültür olarak yaşamaktadır. Orta Asya’dan Anadolu Yarımadası’na uzanan kutsal ağaç kültü Sünni çevrelerde de görülmekle birlikte bu yaşam biçimi özellikle Alevi-Bektaşî topluluklarında daha yaygın bir şekilde yaşatılmaktadır (Işık, 2004).

Nitekim araştırma örneğini de Tokat yöresindeki bazı Alevi-Bektaşî köyleri oluşturmaktadır. (Şekil.1)

Çalışma Sahasının Yeri ve Sınırları

Tokat, Karadeniz Bölgesinin Orta Karadeniz Bölümü’nde, Yeşilirmak havzası içinde yer almaktadır. 39°51' - 40°55' kuzey enlemleri ile 35° 27' - 37°39' doğu boylamları arasında bulunan ilin kuzeydoğusunda Ordu, güneydoğusunda ve güneyinde Sivas, güneybatısında Yozgat, batısında Amasya, kuzeyinde Samsun bulunmaktadır. İlin toprakları kuzey ve kuzeydoğuda daha çok Karadeniz ikliminin, güney ve güneybatıda karasal iklimin tesiri altındadır. (Gündoğdu vd., 2006:1).

Halk Kültürü ve Doğa Koruma: Tokat Örneği

Şekil. 1. Çalışma sahasının yeri ve sınırları

YÖNTEM

Çalışmanın amacı; inançlar, gelenekler ve değerlerin doğa koruma üzerindeki olumlu etkisine dikkat çekmek ve bu durumun örneklerini kayda geçirebilmektir. Çalışmada nitel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Bu amaç doğrultusunda yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanmış ve Tokat il merkezine bağlı Günevi, Çöreğibüyük, Kızılköy ve Döllük köylerinde yaşayanlarla görüşmeler yapılmıştır. Ayrıca çalışma sahasında arazi gözlemleri yapılarak makale doküman analizi ile oluşturulmuştur. Görüşmeler Ekim 2016 ve Mayıs 2017 de gerçekleştirilmiştir.

BULGULAR

Araştırma sahasında da ziyaret yerlerine atfedilen kutsallığa bağlı olarak, etrafındaki doğal ortamın korunduğu, bu ortamdaki yabani hayvanların avlanmadığı bulgularına ulaşılmıştır. İnançtan kaynaklanan bir geleneğe dönüşmüş bu korumaya bağlı olarak ziyaret yerlerindeki bazı ağaçların diğer doğal ortamlardaki ağaçlara göre adeta “anıt ağaç” olabilecek şekilde geliştiği gözlenmiştir. Ayrıca, bu konuda genç nesillere kültürel aktarımın (otantik öğrenme) yapıldığı gözlenmiştir.

Çöreğibüyük Köyü ve Ziyaret Yeri:

Tokat kent merkezinin kuzeydoğusunda il merkezine 18 km uzaklıkta, Niksar ve Almus karayollarının çevrelediği alanda bulunan köyün kuzeyinde aynı isimle anılan ziyaret yeri yer almaktadır (Foto 1).

Foto 1: Çöreğibüyük Köyü Türbesi

Evliya Çelebi Tokat'taki tekkelerden bahsederken Çöreğibüyük Tekkesine de değinmiştir. "Şehrin kible tarafına bakan bir yerde (Çöreği tekkesi), büyük bir mesire ve tekkedir." (Seyahatname, 1984: 37-38). Ancak Evliya Çelebi'nin lokasyon olarak şehrin kible tarafında; diye belirttiği türbe şehrin kuzeydoğusunda yer almaktadır. (bkz.şekil.1) Seyahatname'de Çöreğibüyük Tekkesinden bahsedilmiş olması bu alanın uzun yıllardan beri korunduğunun göstergesidir.

"Arşiv kayıtlarına göre Çöreğibüyük tekkesi XVIII. yüzyılda Tokat'ın Şeyh köyüne, XIX. yüzyılda ise Komnat nahiyesine bağlı gözükmetedir" (Maden, 2013).

Çöreğibüyük köyü türbesinde Pir Mehmet Zübeyir isminde bir yatır yer almaktadır. Yatır etrafındaki sakız ağaçları (*Pistacialentiscus L.*) yöre insanının inançları gereği korunmuş ve ağaçlar anıt ağaç özelliği kazanmıştır (Foto2).

Foto 2: Türbe çevresinde bulunan anıt ağaçlar

Ayrıca tekke etrafında ardıç, çam ve çitlembik (*Celtisaustralis* L.) yerel adı ile davun ağaçları da yer almaktadır. Türbe etrafında yer alan bu ağaçlar da koruma altındadır.

Bahsi geçen bu sakız ağaçlarının gövdelerinde yaralanmalar sonucu çıkan sıvılar (reçine) köylüler tarafından ellerinde meydana gelen yaralanmalar ve derilerdeki çatlakların tedavisinde kullanılmaktadır.

Bu köydeki insanlar inançları gereği ziyaret etrafındaki sakız ağaçlarına hiçbir şekilde zarar vermemektedir. Köylüler ağaçların canlı haline dokunmadıkları gibi kurumuş, devrilmiş bir sakız ağacının küçücük bir parçasını dahi evlerine götürmekten şiddetle kaçınmakta ve bu ağaçları özel ihtiyaçları için kullanmamaktadır (Foto 3).

Kullandıkları takdirde başlarına bir iş geleceğine inanılmakta ve daha önceden kişisel amaçları için kullanan insanların başlarına gelen olaylar örnek gösterilmektedir. Kurumuş ve devrilmiş olan ağaçları sadece ziyaret yerine yağmur duasına çıktıklarında ve birlik kurbanı kesmeye gittiklerinde kurban etlerini pişirmek için kullanmaktadırlar. Birlik kurbanı Alevi-Bektaşî geleneğinde bir ibadet şeklidir. Köyde birbiriyle küskün, dargın olan insanlar varsa barıştırılır. Düşkün (büyük bir hata yapan) olan biri varsa dışlanır. Köyde birlik olduğu mesajı verilir. Düşkünün cezasını dede ve cem meclisi verir.

Foto 3:Çöreğibüyük ziyaret yerinde kurumuş sakız ağacı kalıntıları.

Köylülerin anlatılarına göre, köy sakinlerinden biri tekkeden ağaç alıp evinin bahçesine çit örmüş ve evi ile bahçesini sel götürmüştür. Karakaya köyünde yaşayan birisi Çöreğibüyük Tekkesine, “Bana bir çocuk vereceksin yoksa seni kazmayla yıkarım”, demiş ve dilek tutmuş; bir oğlu olmuş. Oğlunun ismini Mehmet koymuş. Tekkeye gelip çocuklarının olması için dilek tutanlar da erkek çocuğu olduğunda çocuğun ismini Mehmet koymaktadır. Köylülerin hayvanları buzağıladığında buzağılar sürekli ölüyorsa “Bundan sonraki yavruyu türbeye kurban vereceğim.” deyip yavrunun yularını bırakırlar; eğer buzağı yaşarsa tekkede kurban olarak kesilir.

Garip Tekke (Garip Baba):

Çöreğibüyük köyünde bir de Garip Baba isminde bir türbe yer almaktadır. Türbenin yanında ise bir dut ağacı bulunmaktadır. Ağacın kökünün türbenin tersi yönde ilerlediği görülmektedir. İnanışa göre bu durum mübareğin kerametidir (Foto 4).

Foto 4: Garip Tekke ve hemen yanında bulunan dut ağacı

Köylülerden alınan bilgilere göre dut ağacının yaşı 150-200 yıl arasındadır. Garip tekkede de birlik kurbanı ve şahsi kurbanlar kesilmektedir. Köylülerin rivayetlerine göre dut ağacından evine odun götüren birinin çocuğu ertesi gün göle düşüp ölmüş ve o şahıs kalan odunları tekkeye geri götürmüştür.

Türklerde kutsallık atfedilen ağaçlar içerisinde dut ağacının önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Bu kutsallık dut ağacının evin ruhu, bereketi ve geleceğinin sembolü olarak nitelendirilmesinden kaynaklanmaktadır. Ev yapıldığında bahçesine bir dut ağacı dikilmesi geleneği yaygın olarak görülmektedir. Nitekim Hacı Bektaş Veli Velayetnamesi'nde Ahmet Yesevi tarafından fırlatılan ucu yanmış dut ağacı parçasının Hacı Bektaş Derğahı'na dikildiğinden bahsedilmektedir. İslamiyet öncesi Türk inancında da kutsal bir yeri olan meşe, çam vb. ağaçlarda olduğu gibi dut ağacının dallarına da bezler bağlanıp dilek tutulması bu ağaca kutsallık atfedilmesinin kanıtlarındandır (Gürsoy, 2012). Alevi-Bektaşî geleneği içerisinde yaygın olan bu yaşantının araştırma sahasındaki Çöreğibüyük köyünde de çeşitli ritüellerle devam ettiriliyor olması somut örneklerdendir.

Döllük Köyü ve Ziyaret Yeri:

Köy, Tokat kent merkezinin doğusunda il merkezine 10 km uzaklıkta, Almus kara yolunun her iki yanına yerleşmiş bir yol boyu köyüdür. Köyde Pehlivan adını verdikleri yere yağmur duasına çıkmakta ve aynı yerde birlik kurbanlarını kesmektedirler. Yaklaşık iki dönüm kadar bir alan kaplayan Pehlivan adını verdikleri

bu alandaki meşe (yöresel adıyla pelit) ağaçlarına inançlar gereği hiçbir şekilde zarar verilmemekte, zarar verenlerin başına bir şey geleceğine inanılmaktadır. Bu sahadaki meşe ağaçları etraftaki meşelerden daha kalın ve boylu durumdadır. Bu durum sahadaki kutsal sayılmaya bağlı korumanın kanıtıdır (Foto 5).

Dut ağacı gibi Anadolu'da kutsallık atfedilen ağaçlardan birisi de meşe ağacıdır. Heybetinden dolayı kutlu ağaçlardan sayılan meşe ağacı, "dede, baba" gibi sıfatlarla anılarak yiğitlerin, erenlerin mekânı sayılmaktadır. Ayrıca halk arasında bu ağacın kutsallığıyla ilgili "Hançerli Dede" gibi efsaneler de yaşamaktadır. Genellikle bir türbe ya da mezar etrafında bulunan ağaçlara kutsallık atfedilmesinin yanında Anadolu'da bazı yerlerde türbe ya da mezar olmadan da kutsallık atfedilen ağaçlık alanlar mevcuttur. Nitekim araştırma sahamızdaki Döllük Köyü Ziyaret Yeri'nde türbe ya da mezarın bulunmaması bu durumun somut örneklerindedir (Ergun, 2004: 235-236; Güneş, 2013).

Foto 5:Döllükköyünde Pehlivan adı verilen ziyaret yerindeki kutsallık atfedilerek korunan (solda) ve korunmayan (sağda) ağaçlar birbirine çok yakın yer almaktadır.

Günevi Köyü ve Ziyaret Yeri:

Köy, Tokat şehir merkezinin kuzeyinde merkeze 7 km uzaklıkta, Topçam Dağı'nın eteğindedir. Köyün eski adı Dive'dir. Köylülerden alınan bilgilere göre köyün önceki ismi Difye' dir. Difye isminde birinin çiftliğinin bu alanda yer almasından dolayı köye Difye adının verildiği düşünülmektedir. Günümüzdeki ismi ise köy isimlerinin Türkçeleştirildiği dönemde verilmiştir. Günevi isminin verilme nedeninin

ise köyün sürekli güneş alan güney yamaçta olmasından kaynaklandığı varsayılmaktadır.

Ağaçların kutsallığı iklim bölgelerine göre değişiklik göstermektedir. Çam ağacı iklimsel özellikler nedeniyle kuzey enlemlerde yaygındır. Bu bölgelerde gök direği kabul edilir ve Kuzey Türk destanlarında önemli bir yer tutmaktadır. Bundan da anlaşılıyor ki kuzeye doğru çıktıkça mitlerde ve masallarda kutsallık çam ağacına atfedilmiştir. Anadolu’da “ Dağların kadısı katran, müftüsü çamdır.” diye yaygın bir söz vardır. Halkımız çam ağacının kutsallığını dini bir motif gibi algılamıştır. Dağların yüksek kesimlerindeki ziyaret alanlarında çam ağaçları kutsanmıştır (Ögel, 1995: 477).

Araştırma sahasındaki Günevi köyü sınırlarında 1600 metre yüksekliğindeki Dive Yaylası’nda (Topçam Yaylası da denilir) bulunan Hüseyin Gazi (Topçam Baba) türbesi bu durumun örneklerindedir. Köy sakinlerinden edinilen bilgilere göre Gümenek çöktüğünde (Gümenek’i sel bastığında), Hüseyin Gazi Topçam Dağı’na, İmam Gazi Mamu’ya (Bakımlı) ve Melik Gazi, Niksar Şadoğluna yerleşmişlerdir. Günevi köyünde de köylüler inançları gereği Hüseyin Gazi’nin türbesinin bulunduğu alandan hiçbir şekilde ağaç kesmemekte, ağaçları kendi ihtiyaçları için kullanmaktan kaçınılmaktadırlar. (Foto 6). Evliyanın çamına dokunulmayacağı, evliyanın çamına zarar verenin başının belaya gireceği inancı hâkimdir. Köyde yaşanmış olaylar buna örnek gösterilmektedir. Köy sakinlerinden biri Hüseyin Gazi türbesinin olduğu alandan çam kesip evine götürdüğü için hastalanmış. Çamı getirip geri türbenin bulunduğu alana bıraktığında ise iyileşmiştir. Yine köylülerden birisi türbenin bulunduğu alandan çam kesmiş ve işleri rast gitmeyince köyü terk etmiştir.

Türbenin bulunduğu alanda korunmuş çam ağaçlarının yanı sıra gürgen ağaçları da mevcuttur. Köylüler Topçam Baba Türbesi’nin etrafına çam ağaçları dikmişler ve bunları da koruma altına almışlardır. Türbeye her yıl mayıs-haziran aylarında yağmur duasına çıkılarak kurban kesilmekte, ayrıca yağmur duası için kesilen kurbanlar dışında birlik kurbanları, askerlik kurbanı, hastalananların hastalıktan kurtulmak için şifa niyetine kurbanları burada kesilmektedir. Bunun yanı sıra; köylüler çamın şirasının (reçinesi) yakılmasıyla oluşan isin göz ağrısına iyi geldiğini düşündükleri için gözlerine sürmektedir. Türbenin çevresinden toprak alarak çocuğu olmayanlar çocuklarının olması için, hasta olanlar ise hastalıktan kurtulmak için dillerine sürerler, bu dile toprak sürme olayına ise “cöfer” adı verilmektedir.

Foto 6: Topçam mevkiinde etrafı çevrilerek korunmuş çam ağaçları

Topçam mevkiinde bir kökten altı gövde vermiş çam ağacı yer almaktadır. Eski Türklerde bir kök üzerinden biten dokuz budaklı ağaçlar kutsal sayılmaktadır. İslamiyet'te ise bir kök üzerinden biten altı budaklı kutsal ağaç motifi yaygındır (Ögel, 2010: 113). Araştırma sahasındaki Topçam Ziyaret Yeri buna örnektir (Foto 7).

Foto 7: Topçam mevkiindeki altı gövdeli çam ağacı

Halk Kültürü ve Doğa Koruma: Tokat Örneği

Yöre halkı bu ağacın tüm gövdelerinin arasından geçebilen insanın günahsız olduğuna ve dileklerinin kabul olduğuna inanmaktadır. Bu ağacın gövdeleri arasından geçemeyenler o anda kurban adayıp tekrar gövdeler arasından geçtikleri takdirde ağacın yanında şükür niyetiyle kurbanlarını kesmekte, ayrıca çaput bağlayıp dilek tutmaktadırlar.

Kızılıköy ve Ziyaret Yeri:

Köy, Tokat kent merkezinin kuzeydoğusunda ve il merkezine 15 km uzaklıktadır. Köydeki ziyaret yeri etrafında yer alan sakız ağaçları Çöreğibüyük köyünde olduğu gibi bu köy sakinleri tarafından da inançları gereği korunmaktadır. Ayrıca Kızılıköy'de de ziyaret yeri etrafına köylüler tarafından sedir ağaçları dikilmiş ve bu ağaçlar da korunmaktadır (Foto 8).

Foto 8: Kızılıköy ziyaret yerindeki sakız ağaçları ve köylüler tarafından dikilen sedir ağaçları.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Araştırmamız sonucunda dünya geneline baktığımızda inanç ve geleneklerin yaygın bir şekilde olmasa da doğa koruması üzerine etkilerini görmek mümkündür. İnsan ve doğa etkileşiminde günümüzde hızla gelişen teknoloji ile insanın doğa üzerine baskısı artmış durumdadır. Bunun sonucunda doğa sürdürülebilirliğini kaybetmeye devam etmektedir. Sürdürülebilir doğa anlayışı ve doğaya karşı daha

bilinçli bir yaklaşımın oluşması için araştırma sahasında inanç ve geleneklerle korunan alanlar birer örnek teşkil etmektedir. Bu nedenle çalışma sahasına benzer alanların ortaya çıkarılması önem arz etmektedir.

Teorik bilgilerden ziyade yaşantılarla (deneyimlerle) elde edilen bilgiler daha kalıcı olmaktadır. Bu bağlamda araştırma sahasındaki ağaçların nesiller boyu korunmuş olması ve bu ağaçların anıt ağaç özelliği kazanması geleneksel (otantik) öğrenmenin önemini ortaya koymaktadır. 2005 yılında değişen lise öğretim programlarında yer alan yaparak ve yaşayarak öğrenme ilkesinin uygulanması açısından otantik öğrenme yönteminin kullanılması ideal bir yöntem olacaktır.

Araştırma sahasından elde edilen bulgular özellikle Alevi-Bektaşî inancına sahip insanların ziyaret yeri kültürünü yaşatmaya devam ettiğini ve bu bağlamda ziyaret yerlerine bağlı inanışların doğanın korunması ve korunan alanın genişletilmesi (özellikle ağaçlar ve ağaç toplulukları) konusunda katkı sağladığını göstermektedir. Işık (2004), Ergun (2004), Bulut (2013) çalışmalarında ulaştıkları sonuçlar ile bulgularımız uyusmaktadır. Doğaya karşı koruyucu bir tutum oluşturan bu inanış nesilden nesile aktarılarak günümüze kadar gelmiş ve gelecek kuşaklarca da yaşatılacağı öngörülmektedir.

Doğal bitki örtüsünün tahrip edilmesinin önüne geçmek için dünya genelinde ağaç ve ormanlık alanlar çeşitli yasalarla korunmaktadır. Ancak bu uygulamalar antropojenik baskıyı istenilen düzeyde önleyememektedir. Oysa inançlar gereği korunan alanlara hiçbir şekilde zarar verilmemekte ve bu alanlar için özel bir yasaya ihtiyaç duyulmamaktadır. Bu bağlamda geleneksel (otantik) öğrenme bu alanların korunmasında yasalardan daha etkili olmaktadır. Belirli bölgelerdeki dar alanlarda etkili olan bu yaşam biçiminin kayda geçirilip doğa koruması konusunda somut örnek olarak sunulması ve daha geniş topluluklara yayılması doğaya karşı bilinçli bir toplum oluşturmada faydalı olacaktır.

KAYNAKLAR

- Bhagwat, S. A.;Rutte, C. R. (2006), "Sacred Groves: Potential for Biodiversity Management", *Front. Ecol. Environ.*, 4(10): 519-524.
- Byers, B. A.;Cunliffe, R. N.; Hudak, A. T. (2001), "Linking The Conservation of Culture and Nature: A Case Study of Sacred Forests in Zimbabwe", *Human Ecology*, 29(2): 187-218.

- Bulut, İ., (2013), "Anadoludaki İnanç Kültürünün Doğa Korumaya Etkisi", Kafkasya Üniversiteler Birliği Uluslar arası Ağrı Sosyal Bilimler Kongresi, Ağrı.
- Coggins, C.; Hutchinson, T. (2011), "The Political Ecology Of Geopietry: Nature Conservation In Tibetan Communities Of Northwest Yunnan", *Asian Geographer*, 25: 85-107.
- Ergun, P. (2004), *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi.(1984), Evliya Çelebi: Tam Metin Seyahatname Cilt:5, Tasvir Matbaası, İstanbul.
- Feyzioğlu, E. (2011), *Ekoloji, İnsan Ve Din. Yüksek Lisans Tezi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Güneş, M. (2013), "Kendi Mezarını Kazan Adam Hikâyesinde Tekliğin Simgesi, Sığınak Ve Dost Olarak Meşe Ağacı", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6(3):1415-1422.
- Gündoğdu, H.; Bayhan, A. A.; Aktemur, A. M.; Kukaracı, I. U.; Çelik, A.; Güneş, B. (2006), "Tarihi Yaşatan İl: Tokat". Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını: Ankara.
- Gürsoy, Ü.(2012), "Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Dut Ağacı", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 61.
- Işık, R. (2004), "Türklerde Ağaçlarla İlgili İnanışlar ve Bunlara Bağlı Kültler", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(2): 89-106.
- Maden, F.(2013), "Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesinde Bektaşî Tekke ve Türbeleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 68: 89-128.
- Mwihomeke, S. T.; Msangi, T.H.; Mabula, C. K.; Ylhaisi, J.; Mndeme, K. C. H. (1998), "Traditionally Protected Forests and Nature Conservation in The North Pare Mountains and Handeni District, Tanzania", *Journal of East African Natural History*, 87: 279-290.
- Ormsby, A. A ve Bhagwat, S. A. (2010), "Sacred Forests of India: A Strong Tradition of Community-Based Natural Resource Management", *Environmental Conservation*, 37(3): 320-326.
- Ögel, B.(1995), *Türk Mitolojisi*, II. Cilt, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- Ögel, B.(2010), Türk Mitolojisi,I.Cilt, Atatürk Kültür,Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları,5. Baskı (Tıpkı Basım)Ankara.
- Peterson, D., (2010), "Aromatic Journey in The Eastern Mediterranean," ARC President.
- Salick, J.;Amend, A.; Anderson, D.; Hoffmeister, K.; Gunn, B.; Zhendong, F. (2007), "Tibetan Sacred Sites Conserve Old Growth Trees And Conver in The Eastern Himalayas", Biodiversity and Conservation, 16: 693-706.
- Verschuuren, B., (2010),"Arguments for Developing Biocultural Conservation Approaches for Sacred Naturel Sites", Researchage, Wageningen University.
- Virtanen, P. (2002), "The Role of Customary Institutions in The Conservation of Biodiversity: Sacred Forests in Mozambique", Environmental Values, 11: 227-241.

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN VERGİ BİLİNÇ DÜZEYLERİNİN ve FATURA DUYARLILIKLARININ ÖLÇÜLMESİ

Emin BARLAS* - Gökhan GÜNEY**

Öz

Günümüzde sürekli bir biçimde artan kamu harcamaları, bu harcamaların yapılması için gerekli olan vergileri devletler açısından daha da önemli hale getirmektedir. Söz konusu vergi gelirlerinin sağlanması hususunda sadece siyasilere değil toplumu oluşturan bütün bireylere önemli görevler düşmektedir. Öyle ki sadece siyasi kesimin vergi bilincinin oluşturulması ve artırılması, artan kamu harcamalarının finansmanı için yeterli olmayacaktır. Bu sebeple bir toplumun topyekün olarak vergi bilincine sahip olması gerekmektedir. Böylelikle kamu harcamaları için gerekli olan yeterli vergi hasılatı sağlanabilecek ve gerekli kamusal faaliyetler yerine getirilebilecektir. Bilhassa toplumlar içerisinde genç ve öğrenci kesiminin vergi bilinç düzeyleri, fiş/fatura alımına yönelik duyarlılıkları, söz konusu toplumun ekonomik ve mali anlamda geleceğini yansıtan bir ayna niteliğindedir. Gençlerin söz konusu bilinçlerinin araştırılması ve ülke adına alınacak karar ve politikalarda bu veriler ışığında hareket edilmesi kamunun etkinliği için gereklidir. Bu amaçla Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi son sınıf öğrencilerinin vergi bilinç düzeyleri fiş/fatura alımıyla ilgili duyarlılıkları araştırma konusu seçilmiştir. Araştırmanın verileri anket yöntemiyle 290 öğrenciden derlenmiştir. Çalışmada faktör analizi, Tek-yönlü ANOVA ve bağımsız örneklem t testlerinden yararlanılmıştır. Araştırma sonuçları göre maliye bölümünde eğitim gören öğrencilerin iktisat ve işletme bölümlerinde eğitim gören öğrencilere daha yüksek bir vergi bilinci düzeyine ve fatura duyarlılığına sahip oldukları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler Vergi Bilinci, Fiş/Fatura Duyarlılığı.

MEASURING LEVEL OF THE TAX CONSCIOUSNESS AND VOUCHER SENSITIVITY OF UNIVERSITY STUDENTS

Abstract

Nowadays, constantly increasing public expenditure makes more important the

* Yrd.Doç.Dr. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Maliye Bölümü, e-mail: emin.barlas@gop.edu.tr
ORCID: 0000-0002-2900-9055

** Gaziosmanpaşa Üniversitesi SBE Maliye Anabilim Dalı e-mail: gokhangny38@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3537-5278

taxes which necessary for the public expenditure in terms of government. At the point of providing these tax revenues there are important tasks not only for politicians but also for all individuals who creating the community. So, only providing and increasing of tax consciousness of politicians is will not be adequate for rising public expenditure. Therefore, a society totally should have tax consciousness. Thus, tax revenues which required for public expenses can be obtained and necessary public activities can be executed. Particularly, tax consciousness and sensitivity of getting voucher and invoice of youths and pupils in the community is like a mirror which reflects economical and financial future of the society. To research the consciousness of youths and acting for decision and policies about country in the light of the data is required for public efficiency. For this purpose, consciousness about receiving vouch/invoice and tax consciousness of senior students of Gaziosmanpaşa University Faculty of Economics and Administrative Sciences were investigated. A total of 290 students were surveyed using questionnaire survey. Factor analysis, One-way ANOVA and independent sample t tests were used in the study. According to results of the research, it is identified that pupils who study at department of public finance has higher level of tax consciousness and sensitivities of getting receipt than pupils who study at department of economics and business management relatively.

Key Words: Tax Consciousness, Sensitivity of Voucher/Invoice.

GİRİŞ

Vergi, kamusal mal ve hizmetlerin sağlanmasında finansman kaynağı olarak üstlendiği rol ve kesin bir gelir kaynağı olması sebebiyle devletler için büyük bir öneme sahiptir. Benjamin Franklin'in de dediği gibi "Bu dünyada ölüm ve vergiler dışında hiçbir şey kesin değildir". Ayrıca vergiler bir maliye politikası aracı olması hasebiyle de büyük önem arz etmektedir. Bu yüzden devletler için hem araç hem finansman kaynağı olan vergilerin göz ardı edilmesi düşünülemez. Aksine etkin bir vergilemeyle optimum bir vergi hasılatının sağlanması, söz konusu kamusal faaliyetlerin gerçekleştirilebilmesi hatta devlet sürekliliğinin sağlanması açısından esastır. Optimum vergi hasılatının sağlanamaması durumu ise devletlerin iç veya dış borçlanmaya başvurmasına sebep olabilmektedir. Bu sebeple vergilerin optimum düzeyde sağlanması konusu ülkeler adına hayati önem taşımaktadır.

Vatandaşların fiş/fatura alma duyarlılığına ve vergi bilincine sahip olmaları, gerek kamusal faaliyetlerin sağlanması için gerekli olan yeterli vergi hasılatının

Üniversite Öğrencilerinin Vergi Bilinç Düzeylerinin ve Fatura Duyarlılıklarının Ölçülmesi

sağlanmasında gerek söz konusu vergi hasılatının sağlanmasında görev alan ilgili kurum ve kuruluşların iş yüklerinin azaltılmasında Önemli bir etkindir. Diğer yandan toplumların istikbalinin göstergesi ve gelecekteki yöneticileri konumunda olan genç öğrenci kitlesinin vergi bilincinin oluşturulması ve artırılması söz konusu toplumlar için önem arz etmektedir.

VUK'a göre fiş veya fatura; Satılan emtia veya yapılan iş karşılığında müşterinin borçlandığı meblağı göstermek üzere emtiayı satan veya işi yapan tüccar tarafından müşteriye verilen ticari vesikadır.

Fiş/fatura alımı bir taraftan ülke kalkınmasının altyapısını oluştururken diğer taraftan kamusal finansmanın temin edilmesinde, rekabetçi piyasa sisteminde haksızlığı önlemekte hayati rol üstlenmektedir. Toplumsal refah açısından vergilerin ödenmesini sağlamak ve söz konusu vergiler yoluyla üretilen kamusal mallar sayesinde zengin kesim ile yoksul kesim arasındaki refah transferini yani gelir dağılımında adaletin tesisine katkı sağlamaktadır. Diğer yandan ticari hayatın güven ve düzenini sağlamak ve muhasebe kayıtları için esas olan belgeleri teşkil etmektedir. Ayrıca vergi düzeninin sağlanması yoluyla da vergi kayıp ve kaçaklarının önlenmesine fayda sağlamaktadır (Özdemir ve Ayvalı, 2007:53-54).

1. Vergi Bilinci

Bilinç ya da farkındalık, gerçeği anlama, gerçeğe tepki verme ya da ona cevap verme konusundaki insani unsurdur. Farkındalık; insanların kendi bilincini, kendi akranını, geçmiş ve gelecekteki olasılıklarını içermesidir. Vergilendirme kamusal bilinci, yapılan vergi toplanmasında mükelleflerin dezavantajlı olmamaları ve bu zorunluluğu hissetmedikleri için vergi ödemeyi istemeleri anlamına gelir. Bununla birlikte, vergi bilinci, çoğunlukla toplumdaki vergi toplamak için bir engel veya sorun oluşturmaktadır. Birçok insan, ödemekte oldukları vergiye yönelik tazminatın somut şeklini bilmemektedir (Kamil, 2015:106).

Her şeyden önce vergi bilinci kavramının kendisi belirsizdir. Vergilendirme literatüründe , "vergi bilinci" terimi genelde vergi yükümlülüklerinin uygulanmasına halkın yanıtını belirtir. Vergi bilinci "vergi mükelleflerinin hem rızaları, dirençleri ve uyumluluk yapıları hem de ekonomik motivasyonun bütün kompleksi yönündeki vergi önlemlerinin etkileri üzerinde verilen yanıtları" olarak tanımlanabilir (Kintanar, 1964: 24).

Vergi bilinci, son yıllarda oldukça popüler kullanıma giren bir ifadedir. Belki vergi eğitimi, vergi farkındalığı, vergi aydınlanması ya da bir vergilendirme bilgisi olarak adlandırılabilir. Vergi bilinci, dolayısıyla, vergilerin akıllıca seçilmesi ve bunları toplama yöntemleri ile ve vergi sisteminin dışındaki bir eğitim programıyla uyandırılmalıdır (Buehler, 1940:237-238).

Hastuti (2014), vergi bilincini, mükellefleri bireysel olarak kendi vergilerini hesaplamak, ödemek ve raporlamakla sorumlu tutan öz farkındalık olarak tanımlarken Torgler (2005) Mükelleflerin vergi ödeme konusundaki içsel motivasyonu şeklinde tanımlamıştır.

Yükümlülerin vergiye karşı davranışları vergiyi nasıl algıladıkları yani vergi bilincini göstermektedir. Vergi bilincinin iyi bir şekilde kavrandığı toplumda kazandığı gelirden neden fedakarlık etmesi gerektiğini bilmesi, yükümlünün vergiye karşı davranışlarının olumlu yönde değişmesine neden olacaktır (Maciejovsky ve Diğerleri, 2007: 689).

Vergi bilinci, mükelleflerin vergiyle ilgili sahip oldukları farkındalık düzeyidir. Bu farkındalık, "vergiyle ilgili normatif algı, tutum ve davranışlar" şeklinde pozitif olabileceği gibi, "vergiyle ilgili olumsuz algı, tutum ve davranışlar" şeklinde de olabilir (Demir ve Cığerci, 2016:128).

Vatandaşların kamusal mallar için ödeme yapmalarının gerekli olması, kamu maliyesi ekonomistlerinin daha eski bir kuşağının "vergi bilinci olarak adlandırdıkları şeyi oluşturmaktadır. Aslında vergilendirme bilincin "iyi" ve "kötü" biçimlerini üretmektedir. Kötü vergi bilinci kızgınlık, öfke ve vergi karşıtı hükümet karşıtı duygular uyandırır. İyi vergi bilinci, diğer taraftan, eğitim vermek, faydalar ve yükler arasındaki ilişkinin farkındalığını artırmak ve nihai olarak "sistemi iyileştirmek" için bir fırsat sunmaktadır. Vergiye aşırı duyarlı bir vatandaş, iyi vergi bilincinden ziyade kötü vergi bilinci sergiler. Bir denge oluşturmak, vergi tabanlarının karma bir karışımını kullanmanın (yani; gelir, mülk, tüketim) yanı sıra duruma özel toplama yöntemlerini de (yani; tevkifat, üçüncü taraf raporlaması, doğrudan ödeme) gerektirmektedir (Ventry, 2011;842).

Vergi bilincinin tanımlanmasında ortak bir tanım yapılamamakla birlikte ana tema mükelleflerin vergiyi algılamaları ve davranışlarını olumlu bir biçimde yansıtmalardır. Bu çerçevede doğru bir tanım yapılabilmesi için mükelleflerde oluşan vergi farkındalığından verginin ödenme ya da alınma nedeninin farkındalığı noktasına

Üniversite Öğrencilerinin Vergi Bilinç Düzeylerinin ve Fatura Duyarlılıklarının Ölçülmesi

doğru bir vurgu yapılmalıdır. Söz konusu farkındalık, bireylerin vergi mevzuatı ve mevzuatta yapılan değişiklikleri takip etmesi veya vergi uygulamaları konusunda mali bilgiye sahip olup olmamalarını ifade eder. Vergilerin ödenme sebebinin farkındalığı ise kamu hizmetlerinin finansman kaynağı olmasını göstermektedir (Buyrukoğlu ve Erasa, 2012: 121).

2. Literatür Özeti

Fiş/fatura alımına ilişkin duyarlılık ve vergi bilinci bir toplumda oluşturulması artırılması kamusal finansmanın sağlanması açısından fazlaca önem taşımaktadır. Ancak ilgili bilincin oluşturulması ve artırılmasından önce söz konusu toplumun vergiye karşı olan mevcut bilinç düzeyinin birtakım yöntemlerle ölçülmelidir. Literatürde bu düzeyin daha net anlaşılmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda anket yöntemi vb. yöntemlerle bireylerin fiş/fatura alımına dair duyarlılıkları ve vergi bilinç düzeyleri ölçülmeye çalışılmıştır.

Wagstaff (1965) çalışmasında Amerikan halkının temsili bir kısmına dair stopaja tabi gelir vergisi bilincinin boyutlarını ölçmeye çalışmıştır. Bu ölçümü bireylere anket uygulamak suretiyle gerçekleştirmiştir. Çalışma sonucunda yüksek gelirli sınıflar kendi vergi yüklerini küçümserken az gelirli gruplara yönelik gözlemlenen eğilimin kendi vergilerini abartmaya yönelik olduğunu belirlemek ilginçtir ki bu Cambridge formülüne karşılık gelir "Fakirlerin ödediklerinden daha fazla ödemeyi düşünmeleri gerekirken zenginler düşündüklerinden daha fazla vergi ödemelidir."

Ordeshook'un (1979) çalışması büyük ölçüde Wagstaff'ın gelir vergisi bilinci çalışmasının bir uzantısıdır ki ayrıca insanların algularını değerlendirmek amacıyla örnek bir anket uygulaması da kullanılmıştır. Anket uygulaması Amerika'nın Roseberg (Oregon), Keene (New Hampshire), ve Bennington (Vermont) eyaletlerinin her birindeki bir topluluktaki yaklaşık 175 sakine tesadüfi olarak uygulanmıştır. Netice olarak incelenen bu üç topluluk arasında emlak vergisi faturası bilincine dair önemli bir farklılık bulunamamış ve aslında bu farklılıkların değerlendirmeler ve bir vergi oranı artışı maliyetine ilişkin bilgiye yönelik ilgi ile ortaya çıktığı düşünülmüştür.

Muter vd. (1993) Manisa İli Merkez İlçede gerçek usulde gelir vergisine tabi (beyannameli) mükelleflere bir anket çalışması uygulanmıştır. Çalışmanın amacı, mükelleflerin vergileme olayı karşısındaki tutum ve davranışlarının yönü ve biçimi hakkında doğru bilgi sahibi olmaktır. Netice olarak vergi mükelleflerinin vergi bilinç

düzeylerinin yükseltilmesi gerektiği ve bunun içinde eğitim düzeyinin yükseltilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Csontos vd. (1998) çalışmalarında Macar nüfusunun vergi bilinci hakkında bir anketin sonuçlarını bildirmektedir. Devlet harcamalarına yönelik tercihlere ilişkin soruların ardından vergi türleri ve düzeylerine dair bilgi incelenmiştir. Çalışma, kamu sektörünün sağlık, emeklilik ve yüksek öğrenime katılımının şarta bağlı bir değerlendirmesini amaçlamaktadır. Çalışma sonucunda mali yanılısamaların kendi kökenleri kamu harcamalarına yönelik vergi maliyeti hakkında zayıf bilgiye sahip olduğunu göstermektedir.

Ömürbek vd. (2007), yapılan çalışmada Süleyman Demirel Üniversitesi son sınıf öğrencilerinin vergi bilinç düzeylerini ölçülmeye çalışılmıştır. Anket sonuçları; frekans analizi, t testi ve Ki-kare analizlerine tabi tutulmuştur. Çalışmada şu sonuca ulaşılmıştır: Üniversite öğrencilerine göre vergi ödemeyi ya da ödememe konusundaki en önemli faktörler, sırasıyla ödenen vergilerin çok açık ve net olarak nerelerde kullanıldığının bilinmesi, daha şeffaf ve hesap verebilir devlet yönetimi, adil bir vergi yükü dağılımıdır.

Özdemir ve Ayvalı (2007), yaptıkları çalışmada vergi bilincine sahip bireylerin fiş veya fatura alma duyarlılığını etkileyen faktörlerin belirlemek amacıyla 113 maliye öğretim elemanına anket uygulamışlardır. Elde edilen verilere ordered logit ve probit tahmin modelleri uygulanmıştır. Çalışmada netice olarak fiş-fatura alma alışkanlığını yerleştirmek için sadece bilinç üzerinde değil başka bazı etkenler üzerinde de yoğunlaşmak gerektiğini göstermektedir.

Tuay ve Güvenç'in (2007), çalışmasında Türkiye'deki mükelleflerin vergiye yönelik tutumlarının incelenmesi için, 73 sorudan oluşan "Mükellef Eğilimleri Anketi" hazırlanmış ve bu anket deneyimli anketörlerce 18 ilde 6546 kişiye uygulanmıştır. Çalışma da vergiye gönüllü uyum sürecinde vergi yükümlülerinin psikolojik tutumlarının incelenmesi amaçlanmıştır. Bulgulardan ise mükelleflerin vergi sistemindeki değişiklikleri kolayca takip edemedikleri, vergiye ilişkin kanunların yeterince açık ve anlaşılır olmadığı, vergilendirme ile ilgili bilgilere ulaşmakta güçlük çektikleri ve vergi dairelerinden aldıkları hizmetten kısmen memnun olduklarına ulaşılmıştır.

Alkan (2009), Zonguldak ilinde 457 mükellefe anket uygulayarak vergi uygulamalarına ilişkin düşünce, tavır ve davranışlarının mahiyetini tespit etmeyi

Üniversite Öğrencilerinin Vergi Bilinç Düzeylerinin ve Fatura Duyarlılıklarının Ölçülmesi

amaçlamıştır. Söz konusu anket sonuçları frekans analizi ve çapraz tablolar ile yorumlanmıştır. Çalışma sonucunda mükellefler vergi bilincinin gelişmesinde devletin üzerine düşen görevin yeterince yerine getirilmediği kanaatindedirler. Vergi mevzuatının anlaşılır hale getirilmesi ve yapılan kamu harcamalarının şeffaf hale getirilmesi halinde vergi uyumunun artacağı düşünülmektedir.

Taytak (2010), çalışmasında ilköğretim II. kademe öğrencilerinin vergi bilinç düzeylerini ölçmek ve vergi bilincini etkileyen faktörlerin mahiyetini anlamak amacıyla toplam 410 öğrenciye anket uygulaması gerçekleştirmiştir. Elde edilen veriler SPSS programı aracılığı ile frekans analizine, güvenilirlik analizine ve Ki-kare analizlerine tabi tutulmuştur. Sonuç olarak öğrencilerin vergi ile kamu hizmetleri arasındaki bağı doğru şekilde algıladıkları ve vergi bilinci konusunda ilk adımın aileler tarafından gerçekleştirildiği görülmüştür.

Karaot (2010), İzmir Aliğa ilçesinde yaşayan ilköğretim öğrencilerinin vergi bilinçlerine ailesel gelir, anne baba mesleği ve ikamet yeri gibi faktörlerin etkilerini araştırmışlardır. Çalışma sonucunda ise vergi bilinci konusunda aile ve televizyondan bilgi sahibi olan öğrencilerin kararsızlığının olumlu bilince çevrilmesi amacıyla olumlu vergi bilinci çalışmaları yapılması gerektiğine vurgu yapılmıştır.

Birinci (2010), Tekirdağ İli Merkez ilçesinde tarım sektöründe faaliyet gösteren 100 kişi ile anket çalışması yapmıştır. Amaç tarım kesiminin nasıl vergilendirildiğini ilgili mevzuat ile uygulamaları dikkate alarak ortaya koymak ve çiftçilerin vergi bilinç düzeylerini ölçmek ve etkileyen faktörleri belirlemektir. Nihai olarak üreticilere göre “gelir düzeylerinin düşüklüğü” onları vergi kaçırmaya iten en önemli sebep olarak belirtilmektedir.

Yenigün (2012), literatür çalışmasıyla geliştirilen 37 soruluk anketi İstanbul ilinde 560 adet vergi mükellefine, vergi bilinci ve ahlakına yönelik düşüncelerini öğrenmek amacıyla uygulamıştır. Uzman görüşü alınan ve güvenilirlik çalışmaları yapılmış olan anketleri SPSS programı ile analiz edilmiştir. Çalışmada mükelleflerin vergi kaçakçılığı suçunun önemini farkında oldukları, yalnızca devlete değil tüm topluma zarar verdiğini bildiklerini bunun yanında vergi sisteminin adaletsiz olduğu ve diğer mükelleflere kıyasla daha fazla vergi ödediklerini düşündükleri sonucuna varılmıştır.

Zorlu (2012), Türkiye’deki ilköğretim 09-15 yaş grubu arasındaki 3-8 sınıf öğrencilerinin vergi kavramlarına ilişkin bilgilerini ve vergi bilinç düzeylerini ölçmeyi amaçlamıştır. 500 adet anket uygulanmıştır. Sonuç olarak ilköğretim öğrencilerinin

vergi bilinç düzeylerinin cinsiyet, anne ve baba öğrenim durumu, baba mesleği ve ortalama aile gelir düzeylerine göre anlamlı farklılık göstermediği; yaş, anne mesleği ve okudukları sınıflara göre ise anlamlı farklılık gösterdiğine ulaşılmıştır.

Sağlam (2013), çalışmasında Hitit Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nden 330 öğrencinin vergi bilincini ve algısını ölçmeye yönelik bir anket uygulaması gerçekleştirmiştir. Araştırma bulguları Mann-Whitney U ve Kruskal Wallis testlerine tabi tutulmuştur. Netice olarak öğrencilerin vergi algılarının pozitif yönde olduğu ve vergi bilincine sahip oldukları saptanmıştır.

Durmuş (2015), makalesinde Aksaray Üniversitesi'nde İ.İ.B.F, Mühendislik Fakültesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Eğitim Fakültesi ve BESYO'da eğitim gören 292 üniversite öğrencisine anket uygulamıştır. Bu çalışmanın amacı üniversite öğrencilerinin vergi bilinç düzeylerinin, fiş fatura duyarlılıkları üzerine olan etkisini incelemektir. Çalışma sonucunda vergi bilinci yükselmesi devletin vergi geliri ve vergi toplama maliyetleri için olduğu gibi aynı zamanda belge istenmesi ile de kayıt dışı ekonominin önlenmesine katkı sağlanabileceği kanısına ulaşılmıştır.

Yeşilyurt (2015), vergi bilincinin vergi ahlakı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmanın amacı, vergi derslerini yoğun olarak alan maliye bölümü öğrencileri ve dini ahlaki dersleri yoğun oranda alan ilahiyat bölümü öğrencileri arasında vergi bilinci ve vergi ahlakı yönünden farkların mukayese edilmesidir. Netice olarak ilahiyat bölümü öğrencilerinin vergi bilinci ve ahlakı ifadelerine maliye bölümü öğrencilerinden daha fazla katıldıkları gözlenmiştir.

Sarı'nın (2016), çalışmasında Türkiye'de tarım sektörünün vergilendirilmesi ve bu kesimin vergi bilinci ve vergiye uyum düzeyleri ele alınmıştır. Malatya ili Merkez ilçede kayıtlı gelir vergisi mükellefi çiftçilere, vergi bilinç ve vergi uyum düzeylerini ölçmek amacıyla 264 kişiye anket uygulaması yapılmıştır. Netice olarak Türkiye'de tarım sektöründe faaliyet gösteren bireylerin vergi bilinç düzeylerinin artırılmasının hedeflenen sonuçlar açısından önemli olduğu tespit edilmiştir.

Teyyare ve Kumbaşı (2016), yaptıkları çalışmada Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi ve Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Maliye Bölümü 1. ve 4. sınıf öğrencilerine anket uygulaması yapılarak vergi bilinci ve vergi ahlakı düzeyi belirlenip bahsedilen kavramların gelişmesine maliye bölümü etkisinin tespiti amaçlanmıştır. Elde edilen veriler SPSS analizi yordamıyla analiz edilmiştir. Sonuç olarak maliye bölümü 4. sınıf öğrencilerinin maliye

Üniversite Öğrencilerinin Vergi Bilinç Düzeylerinin ve Fatura Duyarlılıklarının Ölçülmesi

bölümü 1. sınıf öğrencilerine kıyasla vergi bilinci ve ahlakı düzeylerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Akkara ve Gencel (2016), yapmış oldukları çalışmada 450 adet anketi Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi öğrencileri üzerinde uygulamışlardır. Elde edilen verilere SPSS v.22,0 istatistik paket programı ile Sıklık, Ki-Kare, Mann Whitney U, Kruskal-Wallis analiz testleri yapılmıştır. Sonuç olarak vergi olgusunun tarafları olan mükellef ve devlet açısından mükelleflerin vergiye gönüllü uyumunu sağlamak ve devletin optimal düzeyde vergi geliri elde etmesi için öneriler geliştirilmiştir.

Demir ve Ciğerci (2016), yapmış oldukları çalışmada vergi bilincinin oluşumunda eğitimin rolü tespit edilmeye çalışmışlardır. Afyonkarahisar il merkezinde bulunan ilköğretim 3. ve 4. sınıf öğrencilerinin vergiyle ilgili bilgileri, vergiyi nasıl algıladıkları daha doğrusu vergi bilinç düzeyleri incelenmiştir. Çalışma sonucunda verginin doğru algılanmadığı, bazı yanlışlar olduğu ortaya çıkmıştır. Ancak aynı öğrencilere gerekli eğitimlerin verilmesi ile birlikte vergi bilinç düzeylerinde belirgin bir şekilde pozitif değişikliklerin olduğu tespit edilmiştir.

3. Materyal ve Yöntem

Çalışma sırasında birincil ve ikincil veriler kullanılmıştır. Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi son sınıf öğrencilerinden sağlanan veriler birincil veri olarak ele alınmıştır. Son sınıf öğrencilerini temsil edebilecek örneklem büyüklüğü 290 olarak belirlenmiştir. Yapılacak anket sayısı toplam evrene oranlanmak suretiyle tesadüfi olarak seçilen öğrencilere anket uygulaması yüz-yüze görüşme tekniği ile gerçekleştirilmiştir. Üniversite öğrencilerinin fiş/fatura alımıyla ilgili bilinç düzeylerini ve vergi bilinçlerini ölçmek için uygulanan sırasıyla 8 ve 9 soruluk form, “kesinlikle katılmıyorum (1), katılmıyorum (2), kararsızım (3), katılıyorum (4) ve kesinlikle katılıyorum (5)” ifadelerinden oluşan ve parantez içi değerlere karşılık gelen beşli-likert türü bir ölçektir. Söz konusu çalışma da kullanılan anket formu Ömürbek vd.’nin (2007) Vergi Bilinci Üzerine Bir İnceleme: Üniversite Öğrencileri Üzerinde Yapılan Anketin Bulguları çalışmasında kullanılmıştır.

SPSS 16.0 paket programından yararlanılarak, frekans, faktör ve varyans analizi yapılmıştır. Faktör analizi sonucu, fiş/fatura alma bilinçlerinin iki alt boyuta yüklendiği vergi bilinçlerinin ise yine aynı şekilde iki alt boyuta yüklendiği tespit edilmiştir. Daha sonraki aşamada bu alt boyutların cinsiyet, ortalama gelir, bölümler, bölgeler ve ek bir işte çalışmaya göre farklılık gösterip göstermediği bağımsız

örneklem t testi ve ikiden fazla bağımsız gruplar için tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ile test edilmiştir.

İngiliz istatistikçi Ronald Aylmer Fischer tarafından geliştirilmiş bir karar verme tekniği olan varyans analizi ikiden fazla örnekteki toplam değişkenliği, değişkenlik kaynaklarına bölerek bunlar arasındaki farkın önemli olup olmadığını belirleyebilmek amacıyla geliştirilmiştir. Fischer tarafından geliştirildiği için F testi de denilmektedir (Özkan, 2007:234).

Bağımsız gruplar t testi, iki bağımsız grubun ortalamalarının birbirinden farklı olup olmadığını belirlemeye yönelik bir yöntemdir. Testin yapılabilmesi noktasında karşılaştırılacak olan grupların birbirinden bağımsız olması ve söz konusu gruplardan elde edilen ölçümlerin en az eşit aralıklı ölçek düzeyinde ölçülmüş olması gerekir (Durmuş vd. , 2010: 118).

Uygulama da t-testi gruplar arası farklılıkların karşılaştırılmasında sadece iki grubun mukayesesine olanak sağlar. İkiden fazla grup olması halinde uygulanması gereken test istatistiği One-way ANOVA'dır. One-way ANOVA testi sayesinde, ANOVA testine ilaveten grupların ikili kıyasları yapılabilmekte ve eğer gruplar arası fark varsa bu farkın kaynağına ilişkin bilgi elde edilebilmektedir fakat ANOVA testinde farklılığın kaynağına dair bir şey söylenememektedir (Altunışık vd. , 2010:199-201).

4. Araştırma Bulguları

Fiş/fatura alımıyla ilgili bilincinin ve vergi bilinç düzeyinin, öğrencilerin sosyo-ekonomik ve demografik özelliklerine göre farklılık gösterip göstermediği istatistiksel olarak araştırılmıştır. Bu amaçla; Katılımcılara ilişkin özellikler Tablo 1'de verilmiştir. Katılımcıların %16,9'u maliye bölümünde iken diğer her bir bölümden katılımcıların oranı %27,6'dır. Katılımcı öğrencilerin en fazla Karadeniz bölgesinde (%40) , en az ise Ege bölgesinde (%10) İkamet eden öğrencilerden oluştuğu görülmektedir. Katılımcıların cinsiyetleri açısından kız öğrenciler (%66,9), erkek öğrencilerden (%33) 2 kat daha fazladır. Anket uygulanan öğrencilerin 20 (%6,9) tanesi bir işte çalışmaktadır. Geliri 500-1000 TL arasında olan öğrenci sayısı 130 (%44,8) ile en fazla iken 1500 TL ve üzeri gelire sahip olanlar 15 (%5,2) en az sayıdadır.

İlk olarak öğrencilerin vergi ve fiş/fatura alımına ilişkin bilinç düzeylerini tespit etmek amacıyla faktör analizi yapılmış ve faktörlerin özdeğerleri ve açıklanan

Üniversite Öğrencilerinin Vergi Bilinç Düzeylerinin ve Fatura Duyarlılıklarının Ölçülmesi

varyanslara ilişkin yüzdeler Tablo 2’de verilmiştir. Tabloda görüldüğü üzere açıklayıcı ifadeler hem fiş/fatura alımına ilişkin bilincin ölçülmesi hem de vergi bilincinin oluşumu ve etkileyen faktörlere ilişkin ifadeler ayrı ayrı ikişer faktör üzerine yüklenmiştir. Fiş/fatura alımına ait bilincin, varyansı en yüksek olan faktör özdeğeri 2,835 ve açıkladığı varyans 35,438 iken ikinci faktörün özdeğeri 1,221 ve açıkladığı varyansın 15,256 olduğu tespit edilmiştir. Vergi bilincinin, varyansı en yüksek olan faktör özdeğeri 4,501 ve açıkladığı varyans 50,016 iken ikinci faktörün özdeğeri 1,288 ve açıkladığı varyans 14,312 olarak hesaplanmıştır. Fiş/fatura alımıyla ilgili olarak bilincin ölçülmesi kısmında iki faktörün toplam açıklanan varyansı 50,695 iken vergi bilincinin oluşumu ve etkileyen faktörler kısmında açıklanan varyans 64,3282’dir.

Tablo 1: Katılımcıların Sosyo-Ekonomik ve Demografik Özellikleri

	Frekans	Yüzde
Bölümler		
İktisat	80	27,6
İşletme	80	27,6
Maliye	49	16,9
Kamu Yönetimi	81	27,9
Cinsiyet		
Kız	194	66,9
Erkek	96	33,1
Bölgeler		
Marmara	39	13,4
Ege	10	3,4
Anadolu	74	25,5
Karadeniz	116	40,0
Akdeniz	22	7,6
Doğu Anadolu	15	5,2
Güney Doğu Anadolu	14	4,8
Aylık ortalama gelir		
0-500	117	40,3
500-1000	130	44,8
1000-1500	28	9,7
1500 ve üzeri	15	5,2

Çalışma durumu

Evet	270	93,1
Hayır	20	6,9

Kline'e (1994) göre sosyal bilimler açısından yüksek açıklayıcılık yüzdesine ulaşmak zordur. Bu yüzden %40 açıklayıcılığın iyi bir oran olduğu belirtilmektedir.

Tablo 2: Faktörlerin Özdeğerleri ve Varyans Açıklama Yüzdeleri

	Temel Bileşen	Özdeğerler			Kareli Yüklerin Rotasyon Toplamları		
		Toplam	Varyansın Yüzdesi	Birikimli Yüzde	Toplam	Varyansın Yüzdesi	Birikimli Yüzde
Fiş/Fatura alımıyla ilgili olarak bilincin ölçülmesi	1	2,835	35,438	35,438	2,835	35,438	35,438
	2	1,221	15,256	50,695	1,221	15,256	50,695
Vergi bilincinin oluşumu ve etkileyen faktörler	1	4,501	50,016	50,016	4,501	50,016	50,016
	2	1,288	14,312	64,328	1,288	14,312	64,328

Fiş/fatura alımıyla ilgili olarak bilincin ölçülmesine yönelik faktör analizi sonuçları ve maddelere ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 3'te sunulmuştur. Başlangıç olarak on maddeye yapılan faktör analizi ardından 2 madde ölçekten çıkarılmış ve son durumda 8 madde kullanılmıştır. Böylelikle açıklayıcı varyans artmıştır. Yapılan faktör analizi sonucunda ölçeğin iki alt boyutlu bir yapıda olduğu belirlenmiştir. Bunlar: Fatura duyarlılığı ve çıkar çatışması şeklindedir. Araştırma da kullanılan 8 maddenin güvenilirlik dereceleri Cronbach Alpha ile ölçülmüş ve genel güvenilirliği $\alpha = 0,677$ olarak hesaplanmıştır. Güvenilirlik analizi, daha önceden belirlenmiş bir ölçek türüne göre hazırlanmış ankete verilen yanıtların tutarlılığını ölçer. Bu değer 0,70 değerinden büyük olması ölçeğin güvenilir olduğunu gösterir

Üniversite Öğrencilerinin Vergi Bilinç Düzeylerinin ve Fatura Duyarlılıklarının Ölçülmesi

(Altunışık vd. , 2015: 114). Bu çalışmada güvenilirliğin uygun olduğu söylenebilir.

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler ve Döndürülmüş Faktör Yük Değerleri

Maddeler	Ortalama	Standart Sapma	Faktör Yükleri
Fatura Duyarlılığı $\alpha=0,763$	$\mu=3,7528$		
Alınmayan her fiş/fatura devletin değil başkalarının zengin olmasını sağlar	3,6276	1,23918	,684
Alışveriş sırasında fiş/faturamı satıcı vermese bile isterim	3,8138	1,07495	,794
Vergi iadesi uygulaması olsa daha çok fiş/fatura alırım	3,8897	,97098	,711
Üniversitede okumam alışverişlerimde fiş/fatura alma alışkanlığımı olumlu yönde değiştirmiştir	3,5655	1,19580	,664
Alışverişi gerçekleştirdiğim yer (Pazar, süpermarket, bakkal vs.) fiş/fatura almamı etkiler	3,6897	1,09429	,577
Belge düzenlenmesi vergi kayıp ve kaçağını engeller	3,9310	,98540	,607
Çıkar Çatışması $\alpha=0,296$	$\mu=3,0827$		
Kişisel gelirim artması devletin vergi gelirlerinin artmasından daha önemlidir	3,3379	1,10501	,697
Fiş/fatura almak yerine satıcı ile ürün fiyatı konusunda pazarlık yaparım	2,8276	1,18435	,788

Çıkartma Yöntemi: Temel Bileşenler. Döndürme Yöntemi: Varimax

Tablo 3'te görüldüğü üzere fatura duyarlılığının faktör yükleri 0,577 ile 0,794 arasında değişirken, çıkar çatışmasının faktör yükü 0,697 ile 0,788 olarak hesaplanmıştır.

Fiş/fatura alımıyla ilgili bilincin alt boyutlarının son sınıf öğrencilerinin okudukları bölüme, yaşadıkları bölgeye, elde ettikleri gelire, cinsiyete ve herhangi bir işte çalışıp çalışmamalarına göre istatistiki olarak anlamlı oluşturup oluşturmadığı analiz edilmiş ve sonuçlar Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4: Çeşitli Değişkenlere Göre Fiş/Fatura Alımıyla İlgili Bilincin Alt Boyutlarına İlişkin Analiz Sonuçları

	Fatura Duyarlılığı		Çıkar Çatışması	
	Ortalama	Standart Sapma	Ortalama	Standart Sapma
Bölümler				
İktisat	3,6229	,81380	3,1875	,95922
İşletme	3,7000	,70332	3,0500	,89159
Maliye	4,0884	,52935	3,0306	,78666
Kamu Yönetimi	3,7305	,76900	3,0432	,83740
Total	3,7529	,74241	3,0828	,87746
	F=4,469	P=,004	F=,527	P=,664
Bölgeler				
Marmara	3,6410	,69621	2,9872	,69289
Ege	3,9000	,86496	3,3000	1,18322
Anadolu	3,8401	,74354	3,2027	,85975
Karadeniz	3,7543	,68294	3,0474	,89680
Akdeniz	3,6970	,98888	3,0000	,89974
Doğu Anadolu	3,5778	,74766	3,1333	1,12546
Güney Doğu Anadolu	3,7619	,87636	2,9286	,78095
Total	3,7529	,74241	3,0828	,87746
	F=,538	P=,779	F=,549	P=,771
Gelir				
0-500	3,8034	,63337	3,0256	,77361
500-1000	3,7423	,78287	3,1731	,91438
1000-1500	3,7500	,87548	3,1250	1,09396
15000-15000 Üzeri	3,4556	,90076	2,6667	,79433
Total	3,7529	,74241	3,0828	,87746
	F=,992	P=,397	F=1,785	P=,150
Cinsiyet				
Kız	3,7603	,68369	3,0438	,81875

Üniversite Öğrencilerinin Vergi Bilinç Düzeylerinin ve Fatura Duyarlılıklarının Ölçülmesi

Erkek	3,7378 t=,242	,85250 p=,809	3,1615 t=-1,075	,98541 p=,283
Çalışma				
Hayır	3,7556	,74599	3,0833	,86629
Evet	3,7167 t=,226	,70938 p=,822	3,0750 t=,041	1,04220 p=,967

Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) ile öğrencilerin fiş/fatura alımıyla ilgili bilinçleri; fatura duyarlılığı ve çıkar çatışmasının, öğrenim gördükleri bölüme göre farklılık gösterip göstermediği incelenmiştir. İnceleme sonucunda üniversite öğrencilerinin öğrenim gördükleri bölümlere göre fatura duyarlılıklarının, istatistiki olarak anlamlı farklılık gösterdiği belirlenmiştir (P=0,004 olup P<0,05). Farklılığın hangi bölümler arasında olduğunu belirlemek amacıyla Scheffe Testi yapılmış ve sonuç olarak anlamlı farklılıkların fatura duyarlılığı konusunda olduğu ve maliye bölümü öğrencilerinin iktisat ve işletme bölümü öğrencilerine nazaran fatura alma konusunda daha duyarlı oldukları tespit edilmiştir.

Üniversite öğrencilerinin fiş/fatura alımına yönelik bilinçlerinin, yaşadıkları bölgelere, elde ettikleri gelir düzeyine ve cinsiyet durumuna göre herhangi bir anlamlı farklılığa sahip olmadığı görülmüştür. Diğer yandan üniversite öğrencilerinin çalışma durumlarına göre fiş/fatura alımına yönelik bilinçleri incelendiğinde çıkar çatışması faktöründe anlamlı bir farklılık gözlemlenmemiştir.

Vergi bilincinin ölçülmesine yönelik faktör analizi sonuçları ve maddelere ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 5'te sunulmuştur. Başlangıç olarak on iki maddeye yapılan faktör analizi ardından 3 madde ölçekten çıkarılmış ve son durumda 9 madde kullanılmıştır. Bu nedenle açıklayıcı varyans artmıştır. Yapılan faktör analizi sonucunda ölçeğin iki alt boyutlu bir yapıda olduğu belirlenmiştir. Bunlar: vergi bilinç düzeyi ve vergi-refah bilinci şeklindedir. Araştırma da kullanılan 9 maddenin güvenilirlik dereceleri Cronbach Alpha ile ölçülmüş ve genel güvenilirliği $\alpha = 0,855$ olarak hesaplanmıştır. Daha önce de belirtildiği üzere bu değer 0,70 değerinden büyük olması, uygun olduğunu göstermektedir.

Tablo 5'te görüleceği üzere vergi bilinç düzeyinin faktör yükleri 0,640 ile 0,894 arasında ve vergi-refah bilincinin faktör yükleri 0,597 ile 0,832 arasında değişiklik göstermektedir.

Tablo 5: Tanımlayıcı İstatistikler ve Döndürülmüş Faktör Yük Değerleri

Maddeler	Ortalama	Standart Sapma	Faktör yükleri
Vergi Bilinç Düzeyi $\alpha=0,892$	$\mu=4,0776$		
Ödenen vergilerin çok açık ve net olarak nerelerde kullanıldığının bilinmesi vergi bilincinin oluşmasında önemlidir	4,1759	,98084	,883
Daha şeffaf ve hesap verilebilir devlet yönetimi vergi bilincinin oluşmasında önemlidir	4,2069	,91430	,894
Adil bir vergi reformu vergi bilincinin oluşumunun artmasını sağlar	4,1345	,88774	,849
Toplumun eğitim seviyesinin yükselmesi vergi bilincini artırır	4,0172	,98941	,695
Aile içi eğitim ve okul eğitimi vergi bilincinin oluşmasında önemlidir	4,0345	,92571	,681
Medyada sempozyum ve kongrelerde verginin bir vatandaşlık görevi olduğunun vurgulanması, vergi bilincini geliştirir	3,8966	,92803	,643
Refah-Vergi Bilinci $\alpha=0,599$	$\mu=3,5252$		
Toplumun gelir seviyesinin artması, vergi bilincinin oluşmasında önemlidir	3,6379	1,07983	,597
Fakültede aldığım eğitim vergi bilincimi olumlu yönde değiştirdi	3,7586	1,06063	,683
Devlet, vatandaşın vergi bilincini artırmak için üzerine düşeni yapmaktadır	3,1793	1,20362	,832

Çıkartma Yöntemi: Temel Bileşenler. Döndürme Yöntemi: Varimax

Vergi bilincinin alt boyutlarının son sınıf öğrencilerinin okudukları bölüme, yaşadıkları bölgeye, elde ettikleri gelire, cinsiyete ve herhangi bir işte çalışıp çalışmamalarına göre istatistiki olarak anlamlı oluşturup oluşturmadığı analiz edilmiş ve sonuçlar Tablo 6'da gösterilmiştir.

Üniversite Öğrencilerinin Vergi Bilinç Düzeylerinin ve Fatura Duyarlılıklarının Ölçülmesi

Tablo 6: Çeşitli Değişkenlere Göre Vergi Bilincinin Alt Boyutlarına İlişkin Analiz Sonuçları

	Vergi Bilinç Düzeyi		Refah-Vergi Çatışması	
	Ortalama	Standart Sapma	Ortalama	Standart Sapma
Bölümler				
İktisat	4,0021	,90026	3,4917	,90003
İşletme	3,9396	,69923	3,6125	,83933
Maliye	4,3878	,51414	3,5986	,61606
Kamu Yönetimi	4,1008	,73441	3,4280	,86800
Total	4,0776	,75612	3,5253	,83162
	F=4,053	P=,008	F=,832	P=,477
Bölgeler				
Marmara	3,9573	,67073	3,4274	,71307
Ege	3,7333	1,19205	3,5000	1,08012
Anadolu	4,1757	,75595	3,7027	,83778
Karadeniz	4,1250	,64937	3,4828	,79533
Akdeniz	3,8939	1,11572	3,3939	,94077
Doğu Anadolu	3,9889	,80786	3,3778	,98292
Güney Doğu Anadolu	4,1310	,69238	3,5952	,88847
Total	4,0776	,75612	3,5253	,83162
	F=1,057	P=,389	F=,888	P=,504
Gelir				
0-500	4,1425	,71394	3,5100	,79579
500-1000	4,0526	,75683	3,5205	,84246
1000-1500	4,1369	,74543	3,7024	,95727
15000-15000 Üzeri	3,6778	1,00488	3,3556	,79149
Total	4,0776	,75612	3,5100	,79579
	F=1,805	P=,146	F=,644	P=,587
Cinsiyet				
Kız	4,1091	,68748	3,5498	,78345
Erkek	4,0139	,87915	3,4757	,92369
	t=1,009	p=,314	t=,714	p=,476
Çalışma				
Hayır	4,0784	,75151	3,5210	,82666
Evet	4,0667	,83666	3,5833	,91687
	t=,067	p=,947	t=-,323	p=,747

Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) ile öğrencilerin vergi bilinçleri; vergi bilinç düzeyi ve vergi-refah bilinçlerinin, öğrenim gördükleri bölüme göre farklılık gösterip göstermediği incelenmiştir. İnceleme sonucunda vergi bilinç düzeyinde anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($P=0,008$ olup $P<0,05$). Söz konusu anlamlı farklılığın hangi bölümler arasında gerçekleştiğini anlamak amacıyla Scheffe Testi yapılmış ve sonuç olarak anlamlı farklılığın maliye- iktisat ve maliye-işletme bölümleri arasında olduğu saptanmıştır. Yapılan inceleme ve testler sonucunda üniversite öğrencilerinin vergi bilinçlerinin alt boyutlarında öğrencilerin yaşadıkları bölge, gelir düzeyleri, cinsiyet ve çalışma durumlarına göre herhangi bir anlamlı farklılık görülmemiştir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Kamusal finansman niteliğinde olması nedeniyle vergi siyasiler ve vatandaşlar esasen toplum ve kamu düzeni açısından önemli bir yere sahiptir. Bu öneme binaen üniversite öğrencilerine fiş/fatura alımıyla ilgili bilinç düzeylerini ve vergi bilinç düzeylerini ölçmeye yönelik bir anket uygulaması gerçekleştirilmiştir. Elde edilen verilerin incelenmesi sonucunda üniversite öğrencilerinin söz konusu bilinç düzeylerinin, öğrencilere ait sosyo-ekonomik özelliklerle anlamlı farklılıklara sahip olduğu tespit edilmiştir.

Üniversite öğrencilerine uygulanan anketlerin analiz edilmesi sonucunda üniversite öğrencilerinin fatura duyarlılıklarının, okudukları bölümler itibariyle anlamlı bir farklılığa sahip olduğu belirlenmiştir. Bu anlamlı farklılığın ise maliye bölümü ile iktisat bölümü ve yine maliye bölümü ile işletme bölümü arasında olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu duyarlılığın ise maliye bölümü öğrencilerinin vergi konulara ilişkin derslerinin sayıca diğer bölümlerden fazla olmasından kaynaklandığı düşünülebilir.

Üniversite öğrencilerinin vergi bilinçleri konusunda ise aynı şekilde maliye bölümü ile iktisat bölümü arasında ve maliye bölümü ile işletme bölümü arasında vergi bilinci düzeyi olarak anlamlı bir farklılığa rastlanmıştır. Elde edilen bulgulardan hareketle maliye bölümü öğrencilerinin üniversite eğitimleri esnasında müfredatlarında bulunan vergisel içerikli derslerinin yoğun olması, maliye bölümü öğrencilerinin vergi bilinç düzeylerini artırdığı söylenebilir. Bu sebeple maliye bölümüne yönelik vergisel müfredatın diğer bölüm öğrencilerine de uygulanmasının daha fazla üniversite öğrencisinde vergi bilincinin oluşumunu sağlayacağı söylenebilir.

Üniversite Öğrencilerinin Vergi Bilinç Düzeylerinin ve Fatura Duyarlılıklarının Ölçülmesi

KAYNAKÇA

- Akkara, Ö. ve Gencel, U. (2016). Yükseköğretim Öğrencilerinin Vergiye Yönelik Algılarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Örneği. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*. 8(1): 28-48.
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S., Yıldırım, E. (2005). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri: SPSS Uygulamalı*. (4. baskı). Sakarya: Sakarya Kitabevi.
- Alkan, A. (2009). Vergi bilinci ve vergi uygulamaları karşısında mükellef davranışlarının tespiti: Zonguldak ili örneği. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Zonguldak: Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Birinci, E. (2010). Tarım Kesiminin Vergilendirilmesi ve Vergi Bilinci: Tekirdağ İli Merkez İlçe Örneği. *Yüksek Lisans Tezi*. Tekirdağ: Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Buehler, A. G. (1940). The Tax Sstem and Tax Consciousness. *The Bulletin of the National Tax Association*. Vol. 25, No. 8: pp. 237-246.
- Buyrukoğlu, S, Erasa, İ. (2012). Vergi Bilincinin Oluşmasında Mükellef Haklarının Yeri ve Önemi. *Vergi Dünyası Dergisi*. 375: 116-127.
- Csontos, L. , Kornai, J. ve Toth, I. G. (1998). Tax Awareness and Reform of The Welfare State: Hungarian Survey Results. *Economics of Transition*. 6: 278-312.
- Demir, İ. C. ve Ciğerci, İ. (2016). Vergi Bilincinin Oluşumunda Eğitimin Rolü: İlköğretim Öğrencileriyle Ampirik Bir Çalışma. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*. 23(1): 128-143.
- Durmuş, B. , Yurtkoru, S. ve Çinko, M. (2010). *Sosyal Bilimlerde SPSS'le Veri Analizi*. İstanbul: Beta Basım
- Durmuş, M. A. (2015). Üniversite Öğrencilerinin Vergi Bilinç Düzeylerinin Fiş- Fatura Duyarlılığı ile İlişkisi: Aksaray Üniversitesinde Bir Araştırma. *Journal of Social and Humanities Sciences Research* ISSN: 2459-1149 Year:2015 Volume:5 Issue:1. 29-47.
- Hastuti, R. (201). Tax Awareness And Tax Education: A Perception Of Potential Taxpayers. *International Journal of Business, Economics and Law*, Vol. 5, Issue 1 (Dec.) ISSN 2289-1552: pp.83-91.
- Kamil, N. İ. (2015). The Effect of Taxpayer Awareness, Knowledge, Tax Penalties and Tax Authorities Services on the Tax Compliance: (Survey on the Individual Taxpayer at Jabodetabek & Bandung). *Research Journal of Finance and*

- Accounting. ISSN 2222-1697 (Paper) ISSN 2222-2847 (Online) Vol.6, No.2: pp.104-111.
- Karaot, A. (2010). İlköğretim Çağındaki Öğrencilerin Vergi Bilinç Düzeyi: İzmir İli Aliağa İlçesi Örneği. Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kintanar, Jr. A. (1964). On The Tax Consciousness. The Philippine Review of Business and Economics. Dilmen, 2DB-ID 8626273. Vol. 1: pp.17-30.
- Maciejovsky, B. , Kirchler, E. ve Schwarzenberger, H. (2007). Misperception Of Chance and Loss Repair: On The Dynamics Of Tax Compliance. Journal of Economic Psychology. 28: 678-691.
- Muter, N. B. , Sakınç, S. ve Çelebi, A. K. (1993). Manisa İli Vergi Mükellefleri Üzerine Bir Anket Çalışması. Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü. 1-77.
- Ordeshook, P. C. (1979). Property Tax consciousness. *Public Choice* Vol. 34, No. 3/4 : pp. 285-295.
- Ömürbek, N, Çiçek, H, G ve Çiçek, S. (2007). Vergi Bilinci Üzerine Bir İnceleme: Üniversite Öğrencileri Üzerinde Yapılan Anketin Bulguları. Maliye Dergisi. 153: 102-122.
- Özdemir, A. R. ve Ayvalı, H. (2007). Vergi Bilincine Sahip Bireylerin Fiş veya Fatura Alma Duyarlılığını Etkileyen Faktörler. Maliye Dergisi. 153: 51-73.
- Özkan, Yılmaz. (2007). Uygulamalı İstatistik 2. Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- Sağlam, M. (2013). Vergi Algısı ve Vergi Bilinci Üzerine Bir Araştırma: İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğrencilerinde Vergi Algısı ve Bilinci. Sosyoekonomi Dergisi. 316-334.
- Sarı, B. (2016). Türkiye’de Tarım Kesiminde Vergi Uyumu, Vergi Bilinci ve Tarım Kesiminin Vergilendirilmesi: Malatya Merkez İlçe Örneği. Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi.
- Taytak, M. (2010). İlköğretim II. Kademe Öğrencilerinde Vergi Bilincinin Tespiti: Ampirik Bir Araştırma. Maliye Dergisi. 158: 496-513.
- Teyyare, E. ve Kumbaşlı, E. (2016). Vergi Bilinci ve Vergi Ahlakının Gelişmesinde Maliye Bölümü Eğitiminin Rolü. AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 16(4): 1-29.

Üniversite Öğrencilerinin Vergi Bilinç Düzeylerinin ve Fatura Duyarlılıklarının Ölçülmesi

- Torgler, B. (2005). Tax Morale and Direct Democracy. *European Journal of Political Economy*. Vol.21: pp.525-531.
- Tuay, E. ve Güvenç, İ. (2007). Türkiye’de Mükelleflerin Vergiye Bakışı. *Gelir İdaresi Başkanlığı Mükellef Hizmetleri Daire Başkanlığı*. 51: 16-147.
- Ventry, D. J. (2011). "Americans Don't Hate Taxes, They Hate Paying Taxes." *University of British Columbia Law Review* 44 No. 3: 835-889.
- Wagstaff, J. V. (1965). Income Tax Consciousness under Withholding. *Southern Economic Journal*, Vol. 32, No. 1, Part 1: pp. 73-80.
- Yenigün, Y. (2012). Vergi Bilinci Ve Vergi Uygulamaları Karşısında Mükelleflerin Davranışları: İstanbul Örneği. Yüksek Lisans Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yeşilyurt, Ş. (2015). Vergi Bilincinin Vergi Ahlakı Üzerinde Etkisi: Maliye ve İlahiyat Bölümü Öğrencileri Örneği . *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 12(32): 36-56.
- Zorlu, Ö. (2012). İlköğretim çağındaki öğrencilerin vergi bilinci düzeyi ve vergi bilinci düzeyi ile ilgili örnek uygulama: Ankara İli Örneği. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

İŞGÜCÜ PİYASASINDA YAŞLILAR VE AKTİF YAŞLANMA: AVRUPA BİRLİĞİ VE TÜRKİYE DEĞERLENDİRMESİ

İrfan Usta* - Güven Murat**

Öz

Gelecek 60 yıl boyunca dünya nüfusundaki yaşlanmanın sürmesi ve yaşlanmanın sosyo-ekonomik kalkınmada ve refah düzeyinde önemli etkileri beraberinde getirmeye devam etmesi beklenmektedir. Bu çalışmada AB ve Türkiye'deki demografik değişim süreci, yaşlanmanın makro ekonomik sonuçları ve yaşlıların işgücü piyasasındaki mevcut durumu ortaya konulmaktadır. Ayrıca, aktif yaşlanma ve buna yönelik eylem planlarında yer alan temel dinamikler hakkında bilgi aktarımı amaçlanmaktadır. Yapılan çalışma sonucunda işgücü piyasasında yaşlıların işgücüne katılma ve istihdam oranında iyileşmeler görüldüğü, ancak bunların yeterli olmadığı belirlenmiştir. Bunun yanısıra, hem AB'de hem de Türkiye'de aktif yaşlanma konusunda eylem planlarının uygulamaya konulduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler Yaşlanma, Aktif Yaşlanma, İşgücü Piyasası, Avrupa Birliği, Türkiye.

**ELDERLY PEOPLE and ACTIVE AGING in THE LABOUR MARKET;
ASSESSMENT of EUROPA UNION and TURKEY**

Abstract

Over the next 60 years, it is expected that the aging of the world population will continue and that aging will continue to bring significant influences on socio-economic development and wealth. In this study, demographic change process in EU and Turkey, macroeconomic results of aging and the current situation of the elderly in the labor market are presented. It is also aimed to convey information about the basic dynamics of active aging and action plans related to it. As a result of the study, it was determined that the rate of participation and employment of the elderly in the labor market was improved but it was not enough. And also, it has been seen that action plans for active aging have been implemented both in the EU and in Turkey.

Key Words: Aging, Active Aging, Labor Market, European Union, Turkey.

GİRİŞ

Dünya nüfusu hızla yaşlanmaktadır. Günümüzde nüfus yaşlanması olgusu ve bunun ülkelerin ekonomik büyümesi üzerine etkisi hem politikacıların hem de

* Yard.Doç.Dr.,Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sağlık Yüksekokulu, Sağlık Yönetimi Bölümü, e-mail: irfan.usta@gop.edu.tr ORCID: [0000-0001-5797-2714](https://orcid.org/0000-0001-5797-2714)

** Prof.Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi İİBF, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, e-mail: guvenmurat@ktu.edu.tr ORCID: [0000-0003-2449-2532](https://orcid.org/0000-0003-2449-2532)

İrfan USTA&Güven MURAT

akademisyenlerin tartışma alanı olma özelliğini sürdürmektedir. Nüfus yapısındaki dengenin yaşlı nüfus lehine değişmesi ilk bakışta verimliliği arttırıcı bir demografik fırsat olarak görülebilir. Ancak zaman içerisinde bu dengesizlik, ülkeler açısından bir demografik yük haline gelerek mevcut yaşlanma sorununun doğmasına yol açmıştır. Nüfus yaşlanması yaşlıların ekonomik güvencesi, sağlık harcaması, işgücü piyasasına katılımı, emek arzı, vergi gelirleri, tasarruflar ve kişi başı gelir artışı ile ilgili konularda geleceğe dönük endişelerin artmasını da beraberinde getirmektedir.

Avrupa Birliği (AB)'nde Eurostat tarafından yapılan nüfus projeksiyonları gelecekteki yaş bileşimindeki değişimlerin diğer bir ifadeyle yaşlı nüfus artışının çalışma çağındaki nüfusu daralttığını göstermektedir. Ülkemizde de Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yapılan nüfus projeksiyonları bu tehlikeye işaret etmektedir. Gerek AB'de gerekse ülkemizde bu tehlikenin beraberinde getireceği olumsuzlukları ortadan kaldırmak ve yaşlıların da sosyoekonomik kalkınma sürecinde aktif bir şekilde yer almasını gerçekleştirmek için aktif yaşlanma stratejisi başlığı altında çeşitli politika seçenekleri benimsenmiştir. Aktif yaşlanma" adı verilen bu strateji yaşlı nüfusun yaşam kalitesini yükseltmek için işgücü piyasasında istihdamının arttırılmasını, toplumla bütünleştirilmesini ve bağımsız yaşayabilmesini sağlamayı amaçlamaktadır.

İşte bu noktadan hareketle, yapılan çalışmada AB ve Türkiye'de işgücü piyasasında yaşlıların durumu ve yaşlıların yaşadıkları ülkenin sosyo-ekonomik kalkınmasında aktif bir şekilde yer alması için öngörülen eylem planları üzerinde durulmaktadır. Çalışmada, ilk önce, AB ve Türkiye'deki demografik değişim sürecine yer verilmektedir. İkinci olarak, yaşlanmanın makro ekonomik sonuçları ve yaşlıların işgücü piyasasındaki mevcut durumu ele alınmaktadır. Son olarak da aktif yaşlanma ve buna yönelik eylem planları değerlendirilmektedir.

I. DEMOGRAFİK DEĞİŞİM: YAŞLANMA

Yaşlanma yaşa bağlı olarak vücudun canlılığını yitirdiği, temel işlevlerini yerine getirme kapasitesini kaybettiği ve kaçınılmaz olarak ölümlerle sonuçlanan süreçtir (Öksüzokyar vd., 2016:35). Yaşlanma coğrafi konuma ve şartlara göre değişkenlik göstermektedir. 1973'den bu yana düzenli olarak Avrupa Komisyonu adına yapılan Eurobarometre Survey¹ (2011)'e göre "yaşlı" ve "genç" tanımları ülkelere göre farklılık göstermektedir. Ankete göre, Avrupa'da 63.9 yaş insanların yaşlı sayılmaya başlandığı

¹ Eurobarometre, 1973'den bu yana düzenli olarak Avrupa Komisyonu adına yapılan bir dizi ankettir. AB ile ilgili belirli konularda üye ülkeler arasında kamuoyu raporları üretmektedir.

İşgücü Piyasasında Yaşlılar ve Aktif Yaşlanma: Avrupa Birliği ve Türkiye Değerlendirmesi

yaş ortalamasıdır. Fakat, bu yaşa ilişkin AB ülkeleri arasında ± 10 yıldan fazla bir fark gözlenmektedir. Örneğin, Hollanda'da 70.4 yaşındakiler buna karşılık Slovakya'da 57.7 yaşındakiler yaşlı kabul edilmektedir (European Commission, 2012: 7). Bununla birlikte, bazı durumlarda, örneğin istihdam gibi alanlarda, insanlar 50 ya da 55 yaşından itibaren "yaşlı" olarak kabul edilebilir (Davies, 2014: 2). Çalışmamızda çalışma hayatında yaşlıların durumu analiz edilirken 55-64 yaş grubu yaşlı nüfus olarak dikkate alınmıştır.

Yaşlanma süreci, doğurganlık ve ölüm oranlarındaki eş zamanlı düşüş sonrasında II. Dünya Savaşı doğan kuşağın yaş piramidinin tepesine kaymasının sonucudur (European Commission, 2014:16). Küresel olarak, yaşlı nüfus diğer yaş gruplarına göre daha hızlı büyümektedir. Doğurganlık azaldıkça ve yaşam beklentisi arttıkça, belli bir yaşın üzerindeki nüfus oranı da yükselmektedir. Nüfus yaşlanması olarak bilinen bu olgu tüm dünyada görülmektedir. 2017 yılı itibarıyla Dünyada 60 yaş ve üzerinde 962 milyon insan vardır ve bu da küresel nüfusun %13'ünü oluşturmaktadır. 60 yaş ve üzerindeki nüfus yılda yaklaşık %3 oranında büyümektedir. Avrupa, en yüksek 60 ve üzeri yaş nüfus oranına (%25) sahiptir. Hızlı yaşlanmanın dünyanın başka bölgelerinde de görüleceği, 2050'ye kadar Afrika dışındaki dünyanın tüm bölgelerinde, 60 ve üzeri yaşta olanların nüfusun neredeyse $\frac{1}{4}$ 'üne veya daha fazlasına sahip olacağı öngörülmektedir. Yaşlı sayısının 2030'da 1.4 milyar, 2050'de 2.1 milyar ve 2100'de 3.1 milyara ulaşacağı tahmin edilmektedir. Son on yıldaki doğum oranları göz önüne alındığında, önümüzdeki on yıllar boyunca yaşlı nüfusun daha da artması neredeyse kaçınılmazdır (United Nations, 2017:11).

Eurostat tarafından yapılan nüfus projeksiyonlarına göre 2015'de 508.4 milyon olan AB nüfusunun 2030'da 523.8 milyona ve 2050'de 528.5 milyona yükselmesi ve 2060'dan itibaren düşmesi (524.6 milyona) beklenmekte ve bu düşüşün 2070'de (520.3) süreceği tahmin edilmektedir.

Bu rakamlara göre gelecek 55 yılda AB nüfusu toplamda %2 düzeyinde artacaktır. Projeksiyon döneminde en fazla nüfus artışı gösterecek ülkeler Lüksemburg (%84,16), İsveç (%42,01), İrlanda (%30,8) ve Birleşik Krallık (%24,79) olacaktır. Buna karşılık, Litvanya (-%40,98), Letonya (-%32,43) Bulgaristan (-%32,37) ve Yunanistan (-%29,22) nüfusları en fazla düşüş gösterecek ülkeler olarak öngörülmektedir (Bakınız Tablo 1).

Ülkemizde de yaşlı nüfusun 2015-2070 döneminde %15,92 artış göstererek 78.151 binden 90.589 bine çıkması öngörülmektedir. TÜİK projeksiyonlarına göre, 2012'de Dünya nüfusunun yaklaşık %1,1'ini oluşturan ve dünya sıralamasında 18. olan

İrfan USTA&Güven MURAT

Türkiye'nin 2050'de 20. ve 2075'de 24. sıraya gerileyeceği tahmin edilmektedir (<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=15844>)

2030'a kadar dünyada her ülke nüfus yaşlanması ile karşı karşıya kalacaktır. Bu hem açık hem de tarihsel olarak eşi benzeri görülmemiş bir trenddir. Geçen 60 yılda, ülkeler, 60 yaş ve üzeri yaşlı insanların nüfustaki payında hafif bir artışla -%8'den %10'a - tanıklık etmiştir. Fakat önümüzdeki 40 yıl içinde bu yaş grubunun 800 milyondan 2 milyara doğru bir sıçrama kaydederek toplam nüfusun % 22'sine ulaşması beklenmektedir (Bloom vd., 2015: 649).

AB nüfusunun yaş bileşimi de önemli ölçüde değişecektir. En belirgin değişiklikler, yaşlı ve çalışma çağı gruplarının nüfustaki payında öngörülmektedir. 15-64 yaş grubunun toplam nüfustaki payında belirgin bir düşüş beklenmektedir (2010'da %67'den 2060'da %56,2'ye). Bu, önümüzdeki 50 yıl boyunca, çalışma çağındaki nüfusun yaklaşık 42 milyon azalması anlamına gelmektedir. 2030'a kadar bu değişiklik, yoğun bir şekilde nüfus yaşlanmasına eşlik edecek ve 65 yaş ve üzeri nüfusun %17,4'ten %25,6'ya yükselmesine neden olacaktır. 2030'dan sonra nüfusun yaşlanması daha düşük bir yoğunlukta devam edecektir. 2060'da yaşlıların AB'deki toplam nüfusun %29,5'ini oluşturması öngörülmektedir. En yaşlı (80 yaş ve üstü) nüfusun payının %5'den %12'ye yükseleceği tahmin edilmektedir (European Commission, 2014:18).

Tablo 1: AB Üyesi Ülkelerde ve Türkiye'de Toplam Nüfus Projeksiyonları (2015-2070) (Bin Kişi)

ÜLKE/ZAMAN	2015	2020	2030	2040	2050	2060	2070
AB	508.401	515.591	523.827	528.357	528.567	524.635	520.393
Belçika	11.208	11.580	12.264	12.844	13.273	13.580	13.888
Bulgaristan	7.202	6.954	6.408	5.933	5.564	5.225	4.871
Çek Cum.	10.538	10.652	10.691	10.552	10.478	10.307	9.983
Danimarka	5.659	5.887	6.298	6.564	6.685	6.756	6.826
Almanya	81.197	83.751	84.613	84.133	82.686	80.831	79.292
Estonya	1.313	1.317	1.306	1.283	1.256	1.221	1.178
İrlanda	4.628	4.852	5.146	5.396	5.693	5.898	6.034
Yunanistan	10.858	10.560	9.944	9.419	8.918	8.294	7.685
İspanya	46.449	46.562	47.110	48.244	49.257	49.556	49.827
Fransa	66.415	67.818	70.525	72.915	74.376	75.525	76.946
Hırvatistan	4.225	4.091	3.954	3.819	3.674	3.533	3.401
İtalya	60.795	60.718	60.350	59.982	58.968	56.948	54.935

İşgücü Piyasasında Yaşlılar ve Aktif Yaşlanma: Avrupa Birliği ve Türkiye Değerlendirmesi

Kıbrıs	847	869	919	954	984	1.011	1.019
Letonya	1.986	1.911	1.743	1.598	1.506	1.426	1.342
Litvanya	2.921	2.749	2.410	2.128	1.957	1.837	1.724
Lüksemburg	562	628	754	860	938	992	1.035
Macaristan	9.855	9.789	9.665	9.471	9.287	9.119	8.883
Malta	429	452	488	505	513	519	520
Hollanda	16.900	17.410	18.393	19.035	19.235	19.323	19.538
Avusturya	8.576	9.005	9.675	10.087	10.247	10.230	10.171
Polonya	38.005	37.930	37.213	35.840	34.372	32.848	30.966
Portekiz	10.374	10.209	9.880	9.553	9.116	8.552	8.008
Romanya	19.870	19.259	18.023	17.069	16.331	15.698	15.015
Slovenya	2.062	2.075	2.080	2.066	2.045	2.000	1.956
Slovakya	5.421	5.458	5.464	5.373	5.261	5.114	4.908
Finlandiya	5.471	5.561	5.697	5.722	5.687	5.654	5.626
İsveç	9.747	10.293	11.237	11.994	12.681	13.284	13.842
Birleşik Krallık	64.875	67.236	71.563	75.004	77.568	79.338	80.959
Türkiye	78.151	82.076	88.427	92.257	93.475	92.716	90.589

Kaynak: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/main/home>
www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=15844

Ülkemizde de TÜİK tarafından yapılan projeksiyonlara göre 2012'de 15-64 yaş grubu nüfus toplamı 51.8 milyon (toplam nüfusun %67,8'i) iken bu sayının 2023'de 57.8 milyon (toplam nüfusun %68,6'sı), 2050'de 59.3 milyon (toplam nüfusun %63,4'ü) ve 2075'de 51.5 milyon (toplam nüfusun %57,7'si) olması beklenmektedir. Demografik göstergelerdeki mevcut eğilimler devam ettiği takdirde Türkiye nüfusu yaşlanmaya devam edecektir. 2012'de yaşlı nüfus olarak tabir edilen 65 yaş ve üzerindeki nüfus 5.7 milyon kişi ve bunların toplam nüfusa oranı %7,5'tir. 2023'e gelindiğinde, bu nüfus 8.6 milyon kişiye, oranı ise %10,2'ye yükselecektir. 2050 ve 2075'de ise yaşlı nüfusun sırasıyla 19.5 milyona (toplam nüfusun %20,8'ine) ve 24,7 milyona (toplam nüfusun %27,7'ine) çıkacağı tahmin edilmektedir. (<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=15844>)

Bu rakamlardan anlaşılacağı üzere, gelecek 60 yıllık dönemde ülkemizde de AB ülkelerinde olduğu gibi çalışma çağındaki nüfusta azalma ve yaşlı nüfusta artış kaydedilecektir.

AB'de nüfusun yaşlanmasına ve çalışma çağındaki nüfusun azalmasına paralel olarak 2010-2070 döneminde yaşlı bağımlılık oranının %28,8'den %51,3'e çıkması

İrfan USTA&Güven MURAT

beklenmektedir. Yaşlı bağımlılık oranı en az artan ülkeler İsveç (12 puan), Fransa (15.4 puan) ve Belçika (17.1 puan) olurken, en fazla artış gösteren ülkelerde Polonya (40.2 puan) Kıbrıs (39.7 puan) ve Slovakya (37.3 puan)'dır (<http://ec.europa.eu/eurostat/web/main/home>). Çalışma çağındaki yüz kişiye düşen yaşlı sayısını ifade eden yaşlı bağımlılık oranı, Türkiye'de ise 1.2 puanlık bir artışla 2012'de %11,1 iken 2016'da %12,3'e yükselmiştir (<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24644>).

II. NÜFUS YAŞLANMASININ MAKROEKONOMİK ETKİLERİ

Nüfus değişimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki iktisatçılar ve nüfus bilimciler arasında tartışma konusu olmayı sürdürmektedir. Bu tartışma nüfus artışının ekonomik büyümeyi kısıtladığı, teşvik ettiği veya ekonomik büyümeden bağımsız olup olmadığı konusunda odaklanmaktadır. Bu bağlamda nüfus değişimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki kötümser teori, iyimser teori ve nötr teori başlıkları altında açıklanmaktadır. Kötümser teori nüfus artışının ekonomik büyümeyi sınırladığı varsayımına dayanmaktadır. İyimser teoriye göre nüfus artışı ekonomik büyümenin itici gücüdür. Nötr teori ise nüfus artışının ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkisi olmadığını ifade etmektedir (Bloom vd., 2003:1-20).

Nüfus yaşı yapısının makroekonomide ve özellikle ekonomik büyüme üzerinde doğrudan etkisi hakkında artan bir farkındalık oluşmuştur. Özellikle nüfusun değişen yaş yapısı büyüme, emek (ve beceri) kıtlıkları, verimlilik, kamu maliyesinde baskı, daha ağır vergi yükü ve sosyal güvenlik tedbirlerinin yeterliliği ve sürdürülebilirliği gibi konularda çeşitli zorlukları beraberinde getirecektir (Bouman vd., 2015:1).

İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana, dünyadaki hemen hemen her ülke, yüksek ve düşük ölüm oranları ile doğurganlık düzeylerine göre demografik bir geçiş geçirmektedir. Bu demografik geçişle birlikte yaş yapısındaki radikal değişiklikler kişi başına düşen çıktıyı çeşitli nedenlerle etkileyebilir. İlk olarak, çalışma yaşındaki (15-64 yaş) bireylerde kişi başına bir değişiklik kişi başı çıktı üzerinde muhasebe etkisine sahiptir, Çünkü, işçi başına çıktı kişi başına çıktıya dönüşecektir. İkincisi, insanların beşeri sermayesi, üretkenliği, işgücüne katılımı, tasarrufları ve tüketimi doğal olarak yaşa özgü olduğu için, yaş yapısındaki değişiklikler üretkenlik ve davranışta yaşa özgü farklılıklar aracılığıyla kişi başına çıktıyı etkileyebilir. Üçüncüsü, endüstriye özgü beşeri sermaye ile korelasyonu aracılığıyla işgücünün yaş yapısı bir ekonomide endüstrinin iyileştirilmesi ve böylece ortalama çalışan verimliliğinin artırılmasında etkili olabilir (Zhang vd., 2015: 170-171).

İşgücü Piyasasında Yaşlılar ve Aktif Yaşlanma: Avrupa Birliği ve Türkiye Değerlendirmesi

Yaşlı nüfusun hem sayı hem de oran olarak artmasının pek çok istenmeyen makroekonomik olguyu beraberinde getirdiğini savunanlar argümanlarını genellikle beş noktaya oturtmaktadır (Bloom vd. 2015: 650-652). Birincisi, yaşlı insanlar genç ve orta yaşlı yetişkinler kadar çalışamazlar. Bu da çoğunlukla yaşlı çalışanların yer aldığı bir ekonominin 15-64 yaş grubu çalışma çağı nüfusunun daha yüksek olduğu bir ekonomiye oranla daha az çıktı üretme eğiliminde olması anlamına gelmektedir. Ülkeler arasındaki farklılıklar bir yana bırakıldığında, işgücüne katılım tipik olarak 40 yaşında en yüksek seviyededir ve erkekler için 65 yaş ve kadınlar için 55 yaş için %50'nin altına düşmektedir. İkincisi, yaşlılarda 15-64 yaş grubu yetişkinlere oranla tüketim harcamaları gelirden daha yüksek bir orana sahiptir. Teorik olarak, yaşlı nüfusun payı arttıkça, ortalama tasarruf oranları düşme eğiliminde olacak ve potansiyel olarak yatırım sermayesi kıtlığına yol açacaktır. Üçüncüsü, yaşlı nüfusun büyük bir kısmı emekli olma eğilimindedir. Nüfus yaşlanması, kamu ve özel emeklilik sistemlerinin mali bütünlüğü için yeni zorluklar getirmektedir. Örneğin, sisteme katkıda bulunan işçilerin payı düşmekte ve ömrün uzamasına bağlı olarak sistemden daha uzun süre faydalanma durumu ortaya çıkmaktadır. Dördüncüsü, yaşlılarda hastalık ve engellilik, ulusal üretimin önemli bir kısmında kaybı temsil etmektedir. Tasarrufların sağlık ve uzun vadeli bakım harcamalarına yönlendirilmesi nedeniyle sermaye de tükenmektedir. Beşinci olarak, yaşlılar, özellikle yüksek gelirli ülkelerde sağlık ve uzun vadeli bakım sistemlerine büyük bir yük yüklemekte ve üretime daha az katkıda bulunmaktadır. Yaşlılık döneminde artan sağlık harcamaları, büyük oranda heterojenlik ile birlikte, yaşamın son yıllarında çok daha yüksek harcamalara neden olmaktadır.

III. YAŞLANAN NÜFUS VE İŞGÜCÜ PİYASALARI

Nüfusun yaşlanması işgücüne giriş ve çıkışları etkilemektedir. 20. yüzyılın sonlarında düşük doğurganlık düzeyleri nedeniyle işgücü piyasasına giren sayısında azalmalar yaşanmıştır. Yaşlı işçiler, ömrün uzamasına ve savaş sonrası bebek patlaması döneminde doğanların yaşlanmasına bağlı olarak işgücünde sürekli bir şekilde artan bir paya sahip olmaktadır. Sonuç olarak, emek piyasasından ayrılan nesiller giderek sayı olarak artış göstermektedir. Nüfus ve işgücü yaşlanmasının yanı sıra çalışma çağı nüfusun daralması, istihdamı demografik değişime yönelik politika arayışlarında kilit bir konu haline getirmektedir. Lizbon stratejisinde olduğu gibi, işgücü potansiyelinin yüksek düzeyde kullanımı, Avrupa 2020 stratejisinde çok yüksek önceliğe sahiptir ve aynı zamanda yaşlılık araştırmaları gündeminin odak noktasıdır (European Commission, 2014: 28).

İrfan USTA&Güven MURAT

Yaşlı işçilerin işgücü piyasasına girişleri arz yönlü ve talep yönlü faktörlerden etkilenmektedir. Arz yönlü faktörler ekonomik, yasal sosyal, sağlık ve demografik faktörler şeklinde sıralanabilir. Bu faktörlerin yanı sıra, yaşlı işçilerin istihdam edilebilir olması için emek piyasalarında ihtiyaç duyulan becerilere sahip olması gerekmektedir. Yaşlı işçilerin istihdamının talep yönü de, ekonomik, yasal ve sosyal faktörlerin yanısıra piyasanın durumu ve ekonomik konjoktüre bağlıdır (Samorodov, 1999: 10).

Yaşlı nüfusun işgücü piyasasına katılımını etkileyen hükümet politikaları da talep veya arz yönlüdür. Talep yönlü politikalar, yaş ayrımcılığına karşı politikaları içermektedir. Arz yönlü politikalar ise insanlara daha ileri yaşta çalışmak için teşvik sağlamaktadır. En genel teşvikler finansal yaptırımlar veya erken emekliliği önlemeye yönelik düzenlemeler getirmek ve kamu emeklilik programından ödenen maaşlara hak kazanma yaşını yükseltmektir. Diğer teşvikler, emekli aylığı alırken yaşlıların çalışmasına ilişkin kuralların konulması ya da emeklilik döneminde çalışan yaşlıların emeklilik gelirlerinin veya vergi avantajlarının arttırılmasıdır. Bunlara ek olarak, mesleki yeniden eğitim, daha ileriki yaşlarda iş bulmayı kolaylaştırmaktadır. Bu politika önlemleri, zamana ve ülkelere göre değişmektedir. 1990'lara kadar, birçok ülkede erken emeklilik teşvikleri uygulanmıştır. Ancak, sosyal güvenlik sistemlerinin finansal sürdürülebilirliği konusundaki tartışmalar sonrasında bu politikalarda değişikliğe gidilmiştir (Garcia vd., 2017: 71-72).

Yaşlı işçiler iş aramakta ve çoğunlukla diğer işçi kategorileri ile aynı işgücü piyasalarında işe alınmakta veya işten çıkarılmaktadır. Yaşlıların engelli işçiler gibi kendilerine özgü işgücü piyasaları bulması zordur. Piyasa ekonomisinin yasaları yaşlılar için de geçerlidir ve diğerleri gibi rekabetle karşı karşıyadır. Bazı faktörler yaşlı çalışanların işgücü piyasasındaki konumundaki farkı açıklamaktadır. Bu faktörler genel işgücü piyasası konjoktürü, ülkenin kalkınma seviyesi, ekonomik döngü, sosyal güvenlik ağının mevcudiyeti, işgücü piyasası kurumlarının etkinliği, eğitim ve sağlık faktörleri, kayıt dışı sektörün boyutu, iş hukuku ve diğerleridir (Samorodov, 1999: 8).

Nüfusun hızla yaşlanması ileriye dönük olarak işgücünü önemli ölçüde etkileyecektir. İşverenler, bir taraftan daha üretken yaşlı işçileri daha uzun süreli işgücü piyasasında tutmanın, diğer taraftan gençleri emekli olanların boşalttığı pozisyonlara çekmenin yollarını düşünmek durumunda kalacaktır. Yapılan bir araştırma özellikle Y kuşağının yeterince ilgi duymadığı mavi yakalı işlerde boşluklar olabileceğini göstermiştir (Sinclair, 2015: 14).

İşgücü Piyasasında Yaşlılar ve Aktif Yaşlanma: Avrupa Birliği ve Türkiye Değerlendirmesi

A. YAŞLILARIN İŞGÜCÜNE KATILMA ORANI

AB'de 55-64 yaş nüfusun işgücüne katılma oranı toplamda 13 puanlık bir artışla 2006'da %46,1'den 2016'da %59,1'e yükselmiştir. Aynı dönemde, sözkonusu yaş grubundaki işgücüne katılma oranı erkeklerde 10.8 puan ve kadınlarda 15.1 puan artış kaydetmiş ve cinsiyete göre açık kadınlar lehine kapanma eğilimine girerek 4.3 puan gerilemiştir. 55-64 yaş grubundaki nüfusun işgücüne katılma oranının toplamda en yüksek olduğu ülkeler İsveç (%79,8), Almanya (%71,3) ve Estonya (%70,8) iken, en düşük ülkeler Lüksemburg (%40,4), Slovenya (%41,2) ve Hırvatistan (%42,2) olmuştur. 55-64 yaş grubu erkeklerin işgücüne katılım oranlarının en yüksek olduğu ülkeler İsveç (%82,6), Hollanda (%78,2) ve Almanya (%76,9), buna karşılık en düşük olduğu ülkeler Slovenya (%47,1), Lüksemburg (%47,7) ve Hırvatistan (%50,7)'dir. Bu yaş grubundaki kadınlar arasında en yüksek işgücüne katılma oranı İsveç (%76,9), Estonya (%71,3) ve Finlandiya (%67,6)' da karşımıza çıkarırken, en düşük işgücüne katılma oranları Malta (%26,5), Lüksemburg (%32,9) ve Yunanistan (%33,6)'da görülmektedir. Türkiye'de ise yaşlıların işgücüne katılma oranı 10 yıllık dönemde 6.8 puanlık bir artış kaydederek 2006'da %28,8'den 2016'da %25,6'ya yükselmiştir. Yine aynı dönemde cinsiyete göre de hem erkekler de (%44,0'den %53'e) hem kadınlar da (%14,9'dan %18,6'ya) yaşlıların işgücüne katılma oranlarında artış kaydedilmiştir (Bakınız Tablo 2).

55-64 yaş arasındaki kişiler genç yaş gruplarına göre daha fazla işgücü piyasası dışında kalmaktadır. Bu durum özellikle kadınlar için geçerlidir ve 55-64 yaş grubundaki kadınların yarısı işgücü piyasası dışındadır (2015'te AB'deki kadınlar için %50,2, erkekler için %35). Erkeklerin işgücü piyasası dışında kalma oranları Slovenya'da (%53,6) ve Lüksemburg'da (%52,2) en yüksek iken, İsveç (%18,2) ve Almanya'da (%24,7) en düşüktür. Kadınlar açısından ise işgücü piyasası dışında kalma oranları, Malta'da (%77,4) ve Yunanistan'da (%70,5) en yüksek değerlerde, buna karşılık İsveç'te (%24,5) ve Estonya'da (%30,6) en düşük düzeylerde seyretmiştir. Emeklilik, bu yaş kategorisindeki erkekler tarafından işgücü piyasası dışında kalmada gösterilen en temel nedendir. Bu yaş grubundaki toplam erkek nüfusun %19,1'i emekliye ayrılmıştır. İkinci en yaygın neden hastalık veya engelli olmadır ve 55-64 yaş grubu erkek nüfusun %9,3'ü bu nedenle aktif değildir. AB' de bu yaş grubundaki kadınların işgücü piyasası dışında olma nedenlerinin başında %21,8 ile emeklilik gelmekte ve diğer nedenler olarak kişisel ya da aile sorumlulukları (%7,5) ve kendi hastalıkları ya da engelliliği (% 9,1) sıralanmaktadır. Bununla birlikte, erkeklerin aksine kadınların işgücü piyasası dışında kalma durumu üye ülkeler arasında daha az tutarlık göstermektedir (Eurostat, 2017).

İrfan USTA&Güven MURAT

Tablo 2: AB Üyesi Ülkelerde ve Türkiye’de 55-64 Yaş Grubu Nüfusun İşgücüne Katılma Oranları (2006-2016)

ÜLKE/ZAMA	2006			2008			2010			2012			2014			2016		
N	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T
AB	55,8	36,9	46,1	57,7	38,5	47,8	58,8	40,9	49,6	61,0	44,6	52,5	63,9	48,4	55,9	66,6	52,0	59,1
Avusturya	44,1	25,2	34,3	49,9	30,1	39,7	51,4	33,6	42,2	52,2	34,5	43,1	56,8	37,5	46,9	61,2	42,7	51,7
Belçika	42,7	24,6	33,6	44,4	27,9	36,1	47,6	30,9	39,2	47,9	34,9	41,4	51,3	39,0	45,1	53,6	42,8	48,1
Çek Cumhuriyeti	62,7	34,0	47,7	64,2	36,1	49,5	62,5	38,0	49,7	64,0	41,6	52,4	67,9	46,3	56,8	70,9	51,2	60,8
Danimarka	69,6	56,7	63,2	66,9	53,0	59,9	67,8	55,9	61,8	69,9	58,9	64,4	72,6	60,3	66,4	74,9	66,4	70,6
Estonya	61,1	60,4	60,7	67,9	62,2	64,7	64,3	64,3	64,3	65,0	65,0	65,0	69,1	66,5	67,6	70,2	71,3	70,8
Finlandiya	58,7	58,1	58,4	60,5	59,0	59,7	60,0	60,3	60,2	61,7	62,8	62,2	61,9	65,8	63,9	65,1	67,6	66,4
Fransa	42,7	37,6	40,1	42,4	37,3	39,8	45,0	39,5	42,2	50,8	44,3	47,4	53,1	48,6	50,7	56,0	51,5	53,7
Almanya	63,7	46,3	54,9	67,2	50,6	58,7	70,7	54,5	62,5	73,1	58,2	65,4	75,5	62,9	69,1	76,9	65,9	71,3
Yunanistan	61,1	28,0	44,2	61,0	28,7	44,4	60,2	31,1	45,2	55,2	30,0	42,1	53,4	29,9	41,1	57,3	33,6	44,9
Macaristan	43,0	27,7	34,5	39,8	26,6	32,6	42,2	31,7	36,5	45,4	34,5	39,5	53,2	37,4	44,6	62,4	43,5	52,1
İrlanda	68,2	40,6	54,6	69,0	42,5	55,9	65,2	45,4	55,4	64,6	45,7	55,1	68,3	48,1	58,1	71,5	50,9	61,1
İtalya	45,0	22,5	33,4	46,8	24,6	35,4	49,5	26,9	37,9	53,6	32,2	42,5	60,2	38,3	48,9	65,9	41,7	53,4
Letonya	64,3	52,1	57,3	68,2	59,2	63,0	58,5	55,7	56,9	63,2	60,8	61,8	63,7	61,7	62,6	69,4	66,1	67,6

İşgücü Piyasasında Yaşlılar ve Aktif Yaşlanma: Avrupa Birliği ve Türkiye Değerlendirmesi

<i>Lüksemburg</i>	38,9	28,5	33,6	39,7	30,3	35,1	48,8	32,0	40,6	48,3	35,2	41,9	52,1	36,5	44,5	47,7	32,9	40,4
<i>Hollanda</i>	58,8	36,7	47,8	65,7	41,3	53,5	67,6	44,9	56,3	71,6	51,3	61,5	76,5	54,3	65,4	78,2	58,5	68,4
<i>Polonya</i>	42,6	20,3	30,7	46,8	21,6	33,3	48,9	25,9	36,7	53,5	31,3	41,8	57,2	35,2	45,6	58,6	39,0	48,3
<i>Portekiz</i>	62,7	45,2	53,4	62,9	46,7	54,3	62,0	47,4	54,3	60,4	47,0	53,3	64,0	47,5	55,3	67,0	51,0	58,5
<i>Slovakya</i>	55,3	21,0	36,8	60,0	26,5	42,0	59,9	32,4	45,2	60,3	38,0	48,5	58,9	42,1	50,1	60,1	48,2	53,9
<i>Slovenya</i>	45,8	21,4	33,4	46,4	22,2	34,2	47,5	25,5	36,5	43,6	26,5	35,1	45,7	31,1	38,4	47,1	35,2	41,2
<i>İspanya</i>	63,3	31,2	46,8	64,7	34,2	49,1	63,7	38,4	50,7	63,6	43,9	53,5	64,3	46,9	55,4	67,0	51,7	59,2
<i>İsveç</i>	76,2	69,8	73,0	76,7	69,3	73,0	79,4	70,4	74,9	81,0	73,1	77,1	81,7	75,2	78,4	82,6	76,9	79,8
<i>Birleşik Krallık</i>	68,3	50,1	59,0	70,0	50,0	59,8	69,3	50,6	59,8	69,3	53,0	61,0	70,9	56,4	63,5	72,5	59,7	66,0
<i>Litvanya</i>	59,8	47,6	52,9	62,9	49,7	55,4	62,6	51,7	56,5	64,6	54,2	58,7	68,2	58,9	63,0	73,6	67,2	70,0
<i>Bulgaristan</i>	53,6	33,9	43,0	58,7	40,2	48,7	56,6	42,9	49,3	57,3	45,5	51,1	62,5	51,4	56,6	63,4	54,6	58,8
<i>Hırvatistan</i>	47,7	26,9	36,5	52,1	27,6	39,3	54,4	30,2	41,8	53,9	30,6	41,8	52,1	30,6	41,0	50,7	34,2	42,2
<i>Kıbrıs</i>	74,1	37,8	55,5	73,0	41,0	56,6	74,3	44,3	59,1	71,2	41,3	56,1	69,9	42,5	56,0	70,3	47,4	58,8
<i>Malta</i>	51,9	11,6	31,5	49,5	13,6	31,4	52,3	14,6	33,3	54,9	17,3	36,0	60,1	20,7	40,3	63,1	26,5	44,7
<i>Romanya</i>	52,0	34,8	42,8	55,1	34,7	44,2	52,3	33,1	42,1	53,6	33,7	43,0	55,4	35,0	44,6	55,1	34,4	44,2
<i>Türkiye</i>	44,0	14,9	28,8	43,8	15,0	28,9	46,1	17,3	31,4	49,1	18,3	33,4	49,3	17,9	33,4	53,0	18,6	35,6

Kaynak:

https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=LFS_SEXAGE_I_R

Ülkemizde ise 55-64 yaş grubu yaşlıların işgücü piyasası dışında kalma nedenlerine bakıldığında erkekler de emeklilik (%81,1) kadınlarda (%14,3) ailevi veya kişisel sorumluluklar (%73,6) ilk sırada yer almaktadır. Yaşlı erkeklerde emeklilik dışında işgücü piyasası dışında kalma nedenleri olarak hastalık veya engellilik (%12,6) ve iş olmadığını düşünme (%3,6) gelmektedir. Yaşlı kadınlarda ise ailevi veya kişisel sorumluluklar dışında işgücü piyasası dışında kalma nedenleri olarak da emeklilik (%14,3) ve hastalık veya engellilik (%10,3) yer almaktadır (<http://ec.europa.eu/eurostat/web/main/home>).

B. YAŞLILARIN İSTİHDAMI VE İŞSİZLİĞİ

AB'de 55-64 yaş grubu yaşlıların istihdam oranı sürekli artış göstermektedir. Nitekim AB'de 55-64 yaş grubundaki insanların istihdam oranı, 2006'da %43,3'den 2016'da %55,3'e ulaşmıştır. Bu yaş grubundaki istihdam artışı erkeklere göre kadınlarda daha yüksek olmuştur. 55-64 yaş grubu kadınların istihdamdaki payı 2006'da %34,7'den 2016'da %48,9'a yükselmiştir. Buna karşılık, bu yaş grubundaki erkeklerin istihdam oranı ise 2006'da %48,2, 2016'da %62,0'ye çıkmıştır. Sonuç olarak, AB'de 55-64 yaş grubu kadınların ve erkeklerin istihdam oranı arasındaki 2006'daki 17,8 puanlık fark 2016'da 13.1 puana kadar düşürülmüştür. 2016'da toplamda 16 AB üyesi ülkede (İzlanda, İsveç, Almanya, Danimarka, Estonya, Litvanya, Hollanda, Birleşik Krallık, Letonya, Finlandiya, Çek Cumhuriyeti, İrlanda, Bulgaristan, Portekiz, Kıbrıs' ve İtalya'da) 55-64 yaş arasındaki nüfusun yarısı ve daha fazlası istihdam edilmiştir. 2016 itibarıyla 55-64 yaş grubun en fazla istihdam edildiği ülkeler İzlanda (%84,6), İsveç (%75,5) ve Almanya (%68,6) olmuştur. Diğer taraftan, en düşük istihdam oranları Yunanistan'da (%36,3), Hırvatistan'da (%38,1), Slovenya'da (%38,5) ve Lüksemburg'da (%39,6) kaydedilmiştir (Bakınız Tablo 3). 2015'e kıyasla, Hırvatistan dışındaki tüm AB ülkelerinde 2016'da 55-64 yaş arasındaki kişilerin istihdam oranı artmıştır (Eurostat Press Office, 25 April 2017).

İşgücü Piyasasında Yaşlılar ve Aktif Yaşlanma: Avrupa Birliği ve Türkiye Değerlendirmesi

ÜLKE /ZAMAN	2006			2008			2010			2012			2014			2015			2016		
	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T
AB	52,5	34,7	43,3	54,8	36,7	45,5	54,5	38,5	46,2	56,2	41,7	48,7	58,8	45,2	51,8	60,2	46,9	53,3	62	48,9	55,3
Belçika	40,9	23,2	32	42,8	26,3	34,5	45,6	29,2	37,3	46	33,1	39,5	48,4	37	42,7	48,9	39,3	44	50,7	40,2	45,4
Bulgaristan	49,5	31,1	39,6	55,8	37,7	46	51,3	39,2	44,9	50,8	41,3	45,7	54,5	46	50	56,8	49,5	53	58,3	51	54,5
Çek Cumhuriyeti	59,5	32,1	45,2	61,9	34,4	47,6	58,4	35,5	46,5	60,3	39	49,3	64,8	43,8	54	65,5	45,9	55,5	68,2	49,3	58,5
Danimarka	67,1	54,3	60,7	65,2	51,5	58,4	63,3	53,6	58,4	65,9	55,8	60,8	68,9	57,6	63,2	69,8	59,6	64,7	71,9	63,6	67,8
Almanya	56,1	40,3	48,1	61,7	46	53,7	65,2	50,7	57,8	68,6	54,9	61,6	71,4	60	65,6	71,3	61,2	66,2	73,7	63,5	68,6
Estonya	57,3	59,3	58,4	64,7	60,5	62,3	51,9	55,3	53,8	59,2	61,5	60,5	65,1	63,1	64	63,1	65,7	64,5	63,7	66,5	65,2
İrlanda	66,9	39	53,1	66,4	41,2	53,9	58,2	42,1	50,2	55,8	42,7	49,3	61,4	44,7	53	64,9	46,4	55,6	65,7	48,9	57,2
Yunanistan	59,2	26,6	42,5	59,2	27,5	43	56,5	29,1	42,4	47,7	26,1	36,5	44	25	34	44,9	24,7	34,3	46,2	27,2	36,3
İspanya	60,2	28,9	44,1	60,5	31,2	45,5	54,5	33,1	43,5	52,1	36	43,9	51,2	37,8	44,3	54	40,2	46,9	55,7	42,8	49,1
Fransa	40,5	35,8	38,1	40,6	35,9	38,2	42,3	37,3	39,7	47,5	41,6	44,5	48,9	45,3	47	50,8	47	48,8	51,6	48,3	49,9
Hırvatistan	44,6	25,1	34,1	48,9	26,4	37,1	50,5	28,5	39,1	48	27,7	37,5	45,8	27,3	36,2	48,2	30,7	39,2	45,1	31,6	38,1
İtalya	43,7	21,8	32,4	45,3	23,9	34,3	47,6	26,1	36,5	50,4	30,8	40,3	56,5	36,6	46,2	59,3	37,9	48,2	61,7	39,7	50,3
Kıbrıs	71,6	36,6	53,6	70,9	39,4	54,8	70,5	42,5	56,3	63,5	38,2	50,7	57,1	36,9	46,9	57,8	39,5	48,5	60,9	43,3	52
Letonya	59,3	49,2	53,4	62,8	56,3	59,1	46,9	48,4	47,8	53,2	52,5	52,8	56,3	56,4	56,4	60,1	58,9	59,4	61,3	61,4	61,4
Litvanya	55,5	45,2	49,7	60,2	47,4	53	52,1	45,5	48,3	55,9	48,5	51,7	58,8	54,3	56,2	62,4	58,8	60,4	66,8	62,8	64,6
Lüksemburg	38,7	27,8	33,2	38,7	29,3	34,1	47,7	31,3	39,6	47,4	34,3	41	49,8	35	42,5	43	33,7	38,4	46,4	32,4	39,6
Macaristan	41,2	26,6	33,2	37,7	25,3	30,9	38,6	29,4	33,6	41,4	31,7	36,1	49,6	35,2	41,7	54,4	37,7	45,3	59,7	41,5	49,8
Malta	50,6	11,2	30,7	47,9	12,7	30,1	50	14,1	31,9	53,1	16,3	34,7	55,7	19,9	37,8	58,8	21,9	40,3	61,7	26,3	44
Hollanda	58	37,2	47,7	63,7	42,2	53	64,5	42,8	53,7	66,9	48,3	57,6	69,4	50,4	59,9	71,1	52,4	61,7	72,8	54,2	63,5
Avusturya	41,9	24,5	33	48,9	29,3	38,8	49,9	33	41,2	50,2	33,5	41,6	54,3	36,4	45,1	54,1	38,8	46,3	57,6	41,1	49,2
Polonya	38,4	19	28,1	44,1	20,7	31,6	45,2	24,2	34,1	49,3	29,2	38,7	53,1	32,9	42,5	54,2	35,5	44,3	55,7	37,6	46,2
Portekiz	58,2	42,8	50,1	58,3	44	50,7	55,8	43,8	49,5	51,6	42	46,5	54,3	42,1	47,8	56	44,5	49,9	58,5	46,3	52,1
Romanya	50	34,5	41,7	53	34,4	43,1	49,9	32,6	40,7	51,2	33,1	41,6	53,2	34,2	43,1	51,2	32,1	41,1	53	33,6	42,8
Slovenya	44,5	21	32,6	44,7	21,1	32,8	45,5	24,5	35	40,7	25	32,9	41,8	29	35,4	42,6	30,5	36,6	43,6	33,4	38,5
Slovakya	49,8	18,9	33,1	56,7	24,2	39,2	54	28,7	40,5	53,6	33,6	43,1	53,1	37,2	44,8	53,6	41	47	55,1	43,5	49
Finlandiya	54,8	54,3	54,5	57,1	55,8	56,5	55,6	56,9	56,2	56,6	59,7	58,2	56,8	61,4	59,1	57,4	62,5	60	59,8	63	61,4
İsvec	72,3	66,9	69,6	73,4	66,7	70,1	74	66,9	70,4	76,3	69,6	73	76,5	71,5	74	76,8	72,1	74,5	77,5	73,5	75,5
Birleşik Krallık	65,9	49	57,3	67,2	49	58	65,1	49,5	57,2	65,4	51	58,1	67,8	54,4	61	68,6	56	62,2	69,6	57,4	63,4
Türkiye	41,6	14,8	27,7	41	14,8	27,5	42,7	17,1	29,6	46,3	18	31,9	45,6	17,5	31,4	46,3	17,7	31,8	49,2	18,1	33,4

Tablo 3 AB Ülkelerinde ve Türkiye’de Yaşlı Nüfusun (55-64 Yaş Grubu) İstihdamı (2006-2016, %)

Kaynak: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>, (24.07.2017).

İşgücü Piyasasında Yaşlılar ve Aktif Yaşlanma: Avrupa Birliği ve Türkiye Değerlendirmesi

Tablo 3'deki veriler ışığında 2006-2016 döneminde 55-64 yaş grubundaki yaşlıların istihdamına cinsiyet itibarıyla bakıldığında, anılan yaş grubunda en fazla erkek istihdamı İzlanda'da (%89,7), İsveç'te (%77,5) ve Almanya'da (%73,7) ve en düşük erkek istihdamı Slovenya'da (%43,6), Yunanistan'da (%45,1) ve Hırvatistan'da (%46,2) gerçekleşmiştir. 55-64 yaş grubu kadınların en fazla istihdam edildiği ülkeler İzlanda (%79,4), İsveç (%73,5) ve Estonya (%66,6) iken, Malta (%26,3), Makedonya (%26,6) ve Yunanistan (%27,2) en az istihdam edildiği AB ülkeleri olmuştur.

Yine Tablo 3'deki veriler analiz edildiğinde ülkemizde de AB ortalaması altında kalsa da 55-64 yaş grubu nüfusun istihdamında 2006-2016 döneminde artış kaydedilmiştir. 55-64 yaş grubunun istihdamdaki payı bu dönemde toplamda %27,7'den %33,4'e, erkeklerde %41,6'dan %49,2'ye ve kadınlarda %14,8'den %18,1'e çıkmıştır. TÜİK tarafından yayınlanan hanehalkı işgücü araştırması sonuçlarına göre, 2015'de yaşlı nüfusun %72,8'inin tarım sektöründe, %20,4'ünün ise hizmet sektöründe yer aldığı görülmektedir (www.tuik.gov.tr/PdfGetir.do?id=24644)

AB genelinde yaşlılar arasında işsizlik oranı 2006-2016 döneminde toplamda %0,3 ve erkeklerde %0,7 artarken kadınlarda -%0,2 azalmıştır. Üye ülkeler arasında yaşlıların işgücüne katılma ve istihdam oranlarında gözlemlenen heterojen manzara işsizlik oranlarında da karşımıza çıkmaktadır. AB ülkelerinden Almanya, Polonya, Çek Cumhuriyeti ve Lüksemburg'da toplamda, erkeklerde ve kadınlarda yaşlılar arasında işsizlik oranları düşme eğilimi göstermektedir. Bunun yanı sıra, erkeklerde Slovakya'da ve kadınlarda Bulgaristan'da yaşlı işsizlik oranlarında düşüşler kaydedilmiştir. Diğer AB ülkelerinde ise toplamda, erkeklerde ve kadınlarda yaşlı işsizlik oranında artışlar yaşanmıştır. En yüksek artışlar toplamda (%15,5), erkeklerde (%16,2) ve kadınlarda (%14) Yunanistan'da karşımıza çıkmaktadır. Türkiye'de toplamda yaşlı işsizlik oranı %1,9'dur. Ayrıca ülkemizde yaşlı kadınların (%2) işsizlik oranı yaşlı erkeklerin (%1,8) işsizlik oranından yüksektir. Yaşlı işsizliği konusunda üzerinde durulması gereken bir başka boyut işsizliğin süresidir. 2016'da AB'de yaşlı işsizlerin %62'si uzun süreli işsizdir. Erkeklerde bu oran %63,4 iken kadınlarda %59,9'dur (<http://ec.europa.eu/eurostat/web/main/home>).

Göstergeler, 55 ve üzeri yaş grubunda yer alanların sosyo-ekonomik krizden şiddetli bir şekilde etkilendiğini ve bu etkinin işsizlik ve uzun süreli işsizlikteki artışta kendisini hissettirdiğini göstermektedir. Literatürde yaşlı insanların işgücü piyasasına girişine engel teşkil eden birçok durum vardır. Bu durumlar yaşlı işçilerin (a) yeni becerileri öğrenmede daha az motive oldukları (b) fiziksel aktivite ve zihinsel olarak işlerinin taleplerine daha az cevap verdikleri ve (c) sahip oldukları düşük niteliklerin

İşgücü Piyasasında Yaşlılar ve Aktif Yaşlanma: Avrupa Birliği ve Türkiye Değerlendirmesi

kariyer yapmalarını veya iş elde etmelerini engellediği şeklinde dile getirilmektedir (Mirjana, 2013: 150).

Çoğu AB ülkesinde çok sayıda yaşlı işçi işgücü piyasasında istihdamdan dışlanmakta ve nispeten düşük statüye sahip olma eğilimi göstermektedir. Ayrıca, iş alma ve eğitim konusunda ayrımcılığa maruz kalmakta ve orantısız bir şekilde uzun dönemli işsizler arasında yer almaktadır (Walker ve Maltby, 2012: 119)

İşverenlerin deneyim ve istikrar anlamında değil, zihinsel ve fiziksel yıpranmanın yanı sıra esneklik ve heyecan eksikliği açılarından yaşı değerlendirmeye devam etmesi yaşlılara ilişkin olumsuz yaş klişelerinin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Yaşlı işçiler bu olumsuz yaş klişelerini yıkmak amacıyla bilgi, beceri ve yeteneklerini mevcut ve güncel tutmak, yüksek seviyede verimlilik, esneklik ve uyum sağlamak için sorumluluk kabul etmek durumundadır (Butler ve Berret, 2011: 5)

Yaş ayrımcılığı, sinsî, yaygın ve çalışma hayatının birçok yönünde karşımıza çıkan bir durumdur. Yaşlı insanlar neredeyse toplumun her alanında olduğu gibi, işgücü piyasasında, işsizlik halinde de sosyal sigorta sisteminde ayrımcılıkla karşılaşmaktadır. Son çalışmalar, İngiltere'de yöneticilerin yaşlı çalışanlara karşı olumsuz bir önyargıya sahip olabileceğini göstermektedir (Redman ve Snape, 2006: 167). Dahası, yaş ayrımcılığı iddiasında bulunan yaşlı işçiler genellikle bunun uygun bir bahane olarak kullanıldığı suçlamasında bulunmaktadır (Walker ve Maltby, 2012: 120). Avrupa Komisyonu tarafından 2009'da özel olarak yaş ayrımcılığı konusunu ele alan Eurobarometer sonuçlarına göre altı ülke (Türkiye, İrlanda Lüksemburg, Malta ve Almanya) hariç tüm AB ülkelerinde araştırmaya katılanların çoğunluğu yaş ayrımcılığının yaygın olduğunu ifade etmektedir. Gerçekten, 30 ülkenin 22'sinde bu görüş, mutlak çoğunlukla dile getirilmektedir. Yaş ayrımcılığında Macarlar (%79) listenin başında gelirken, bu ülke vatandaşlarını Çek Cumhuriyeti (% 74), Fransa (% 68), Letonya (% 67) ve Hollanda (% 66) vatandaşları izlemektedir (European Commission, 2009: 71).

AKTİF YAŞLANMA

“Yaşlanma iyi” kavramını kısa ve öz biçimde açıklamak için kullanılan kavramlar arasında küresel bir çeşitlilik vardır. Bunlar, “başarılı yaşlanma”, “aktif yaşlanma”, “sağlıklı yaşlanma”, “pozitif yaşlanma”, “üretken yaşlanma” ve “yetkin yaşlanma” şeklinde sayılabilir. Bu kavramların her biri, yaşlanmanın kazanımlarına ve potansiyeline farklı yaklaşımlar getirmektedir. Son yıllarda bu konuda en yaygın

kullanılan kavramlar, ABD'de “başarılı yaşlanma” ve Avrupa'da “aktif yaşlanma” olmuştur (Foster ve Walker, 2015: 84).

Aktif yaşlanma fikri ilk kez Haziran 1997'deki G8 Denver Zirvesinde gündeme getirilmiştir. Zirve'de Devlet ve Hükümet Başkanları esnek ve yarı zamanlı istihdama yönelik engelleri azaltarak aktif yaşlanmayı nasıl teşvik edebileceklerini tartışmışlardır. Ayrıca, bu bağlamda çalışma hayatından emekliliğe geçiş ve yaşam boyu öğrenmeyi teşvik yollarını da ele almıştır (Auer ve Fortuny, 2000).

Aktif yaşlanma, yaş ilerledikçe yaşam kalitesini yükseltmek için sağlık, katılım ve güvenlik fırsatlarını en iyi duruma getirme sürecidir. Aktif yaşlanma bireylerin, hayat boyunca fiziksel, sosyal ve zihinsel olgunluk potansiyellerini fark edebilmelerini ve yardıma ihtiyaç duyduklarında onlara yeterli koruma, güvenlik ve bakım sağlayarak ihtiyaçlarına, arzularına ve kapasitelerine göre topluma katılmalarını sağlamaktadır (WHO, 2002:12).

Aktif yaşlanma, bireylerin, ailelerin ve ulusların etrafındaki çeşitli belirleyicilere bağlıdır. Aktif yaşlanmanın belirleyicilerini ekonomik belirleyiciler, sosyal belirleyiciler, sağlık ve sosyal hizmetler, fiziki çevre, davranışsal belirleyiciler ve kişisel belirleyiciler başlıkları altında toplamak mümkündür. Sağlık ve sosyal hizmetlerle ilgili belirleyiciler sağlığın iyileştirilmesi ve hastalığın önlenmesini, tedavi hizmetlerini, uzun dönemli bakımı ve akıl sağlığı hizmetlerini kapsamaktadır. Davranışsal belirleyiciler tütün kullanımı, fiziksel aktivite, sağlıklı beslenme, ağız sağlığı, alkol, ilaçlar, yanlış tıbbi uygulama/hekim hatası sonucu ortaya çıkan hastalık ve tedaviye cevap vermeyi içermektedir. Biyolojik bünye ve genetik yapı ile psikolojik faktörler aktif yaşlanmada karşımıza çıkan kişisel belirleyicilerdir. Fiziksel çevrede ise fiziksel ortamlar, güvenli konut, yüksekte düşmeler, içilebilir su, temiz hava ve güvenli gıdalar belirleyici olarak rol oynamaktadır. Sosyal çevrede belirleyici rol oynayan unsurlar ise sosyal destek, şiddet ve suiistimal, eğitim ve okur yazarlıktır. Aktif yaşlanmada belirleyici rol oynayan ekonomik faktörler de gelir, sosyal koruma ve iştir (Constança vd., 2012: 2). Yukarıda sıralanan faktörler kültür ve cinsiyete göre farklı belirleyici roller oynamaktadır .

Ekonomik çevrenin üç yönü gelir, çalışma ve sosyal koruma aktif yaşlanma üzerinde özellikle önemli bir etkiye sahiptir. Dünyanın her yerinde daha fazla insan, hayatlarının başında insana yaraşır iş fırsatlarından yararlanırsa, yaşlılıkta işgücüne katılabilir. Dünyanın her yerinde, yaşlı insanların formel çalışmada, informal çalışmada, evde ve gönüllü mesleklerdeki ücretsiz faaliyetlerde yaptıkları ve

İşgücü Piyasasında Yaşlılar ve Aktif Yaşlanma: Avrupa Birliği ve Türkiye Değerlendirmesi

yapabilecekleri aktif ve üretken katkıyı destekleme ihtiyacının arttığı kabul edilmektedir. Gelişmiş ülkelerde bile, yaşlıları daha uzun süre çalışmaya teşvik etmenin potansiyel kazanımı tam olarak gerçekleştirilememektedir. Ancak işsizlik oranı yüksek olduğunda, genç insanlar için iş yaratmanın bir yolu olarak yaşlı çalışan sayısını azaltma eğilimi sıklıkla karşımıza çıkan bir durumdur. Bununla birlikte, yaşanan deneyim, işsizler için yeni istihdam fırsatları oluşturmada erken emeklilik mekanizmasını kullanmanın etkili bir çözüm olmadığını göstermiştir (Rudawska, 2010: 20).

AKTİF YAŞLANMAYA İLİŞKİN EYLEM PLANLARI

Yaşlanmaya başlayan bir nüfus, tüm toplumlar için sosyo-ekonomik ve tıbbi bir tehdit oluşturmaktadır. Yaşlı insanların toplumla bütünleştirilmesini sağlamak ve etkinleştirmek için küresel ve ulusal yönergeler ve ilkeler ortaya konulmaktadır. Bu başlık altında küresel bağlamda aktif yaşlanma politikalarına öncülük eden Birleşmiş Milletler bölgesel düzeyde Avrupa Birliği ve ülke düzeyinde de Türkiye’de aktif yaşlanma konusunda kabul edilen ve uygulama için yol gösterici olan eylem planlarına değinilmektedir

Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu, yaşlanmanın beraberinde getirdiği zorlukların üstesinden gelmek için 8-12 Nisan 2002 tarihleri arasında İkinci Dünya Yaşlılık Konferansı'nın İspanya'nın Madrid şehrinde toplanmasını kararlaştırmıştır. Bu bağlamda 12 Nisan 2002 tarihinde uluslararası bir Eylem Planı kabul edilmiştir. Kabul edilen Eylem Planının (i) yaşlı insanlar ve gelişimleri, (ii) ileriki yıllarda sağlıklarının ve refahının geliştirilmesi ve (iii) yararlı ve destekleyici bir ortamın garantisi edilmesi şeklinde üç sağlam temel üzerine kurulması taahhüt edilmektedir (United Nations, 2002). BM'nin yaşlı bakımı ilkeleri bağımsızlık, katılım, bakım, kişisel tatmin ve haysiyet şeklinde sıralanmaktadır Eylem Planı'nda hedefler, tedbirler ve talepler 117 noktada listelenmiştir. Uluslararası ağda değişim, istişare ve destek sözcüklerine özel vurgu yapılmıştır. BM Sosyal Kalkınma Komisyonu, eylem planlarının ulusal ve uluslararası düzeyde yürütülmesini sağlamak için bu İlkeleri uygulamaktan ve takip etmekten sorumlu tutulmuştur (Linköping ve City-Aspen, 2002: 6).

1992'de Maastricht'te yürürlüğe giren AB Antlaşması, ekonomik büyüme, istihdam ve refah arasındaki bağlantıları vurgulamaktadır. Antlaşmada sosyal politika ve sosyal koruma, ekonomik büyümeyi nitelikte olarak görülmektedir. Sosyal politika üye Devletlerin temel bir sorumluluğudur. AB, asgari standartları ve asgari hakları

belirlemektedir. Bu açıdan Avrupa Sosyal Şartı (ASŞ), temel ekonomik, sosyal ve kültürel haklar konusunda bir fikir birliğini temsil etmektedir.

Yaşlanma, ilk kez ulusal politikaların yaşlanma üzerindeki etkisini incelemek için bir "gözlemevi"nin kurulduğu, 1990'ların başında merkezi bir Avrupa politikası sorunu olarak ortaya çıkmıştır. Yaşlanma üzerine yeni aktif ve katılımcı bir söylemin kilit unsurlarının bu seviyedeki ilk ilanı 1993'te Avrupa Yaşlılar Yılı'na kadar götürülmektedir. Bu yılda fırsat eşitliği tedbirleri aracılığıyla yaşlıların değeri ve topluma kazandırılması söylemlerine vurgu yapılmıştır. BM tarafından 1999 yılının Dünya Yaşlılar Yılı kabul edilmesi çalışma hayatında erken ayrılma kültürünü tersine çevirmele karşı karşıya kalan Avrupa'da aktif yaşlandırma girişimlerinin gelişiminde önemli bir adım olmuştur. Aktif yaşlandırma stratejisi ve istihdam stratejisi, özellikle yaşlanan nüfus ve öngörülen emeklilik maliyeti artışları göz önüne alındığında, istihdam düzeylerini yükseltme ihtiyacı ile uyumlu bir strateji olarak kabul görmüştür (Foster ve Walker, 2015: 86).

ASŞ genel anlamda AB vatandaşlarının haklarını tanımlamaktadır. Bu hakların uygulanması Üye Devletler tarafından yürütülmektedir. Şart'da, devletler sosyal koruma hakkını (diğer bir ifadeyle, sağlığın korunması hakkı, sosyal güvenlik hakkı, sosyal yardım hakkı ve sosyal hizmetler) garanti altına almaktadır. Avrupa Sosyal Şartı yaşlılar için alınması gereken özel tedbirleri listelemektedir. 1996'da gözden geçirilmiş Şart'ın 23. maddesinde yaşlıların sosyal korunma haklarına ilişkin hükümlere yer verilmiştir. Bu madde hükmüne göre yaşlıların sosyal korunma hakkını etkili bir biçimde kullanmalarını sağlamak amacıyla, doğrudan ya da kamusal veya özel örgütlerle işbirliği yaparak, özellikle yaşlılara (i) iyi bir yaşam sürmeleri ve kamusal, sosyal ve kültürel yaşama etkin olarak katılmalarına imkan sağlayan yeterli kaynakların sunulması ve (ii) yaşlılar için mevcut hizmetler ve kolaylıklar ve yaşlıların bunlardan yararlanma imkanları konusunda bilgi sağlamak yoluyla, yaşlıların olabildiğince uzun bir süre toplumun bütün haklara sahip üyesi olarak kalabilmelerine imkan tanınması hükme bağlanmaktadır. Bunun yanısıra, yaşlılar için ihtiyaçlarına ve sağlık durumlarına uygun konutlar ya da konutlarının buna uygun hale getirilmesi için yeterli destek sağlanması (ii) durumlarının gerektirdiği sağlık bakım ve hizmetleri yoluyla yaşlıların kendi yaşam biçimlerini özgürce seçmelerine ve alıştıkları çevrede yaşamlarını istedikleri ve sürdürebildikleri sürece bağımsız olarak devam ettirebilmelerinin sağlanmasına vurgu yapılmaktadır (Council of Europe, 1996).

İşgücü Piyasasında Yaşlılar ve Aktif Yaşlanma: Avrupa Birliği ve Türkiye Değerlendirmesi

2012'de Madrid'de gerçekleştirilen BM Avrupa Ekonomik Komisyonu tarafından kabul edilen Madrid Uluslararası Eylem Planı AB'de aktif yaşlanma alanında en üst politik seviyede farkındalık ve öncelik oluşturma girişimine katkıda bulunmuştur (UNECE, 2012: 1). "Her Yaştan Avrupa'ya Doğru" (Towards a Europe for all Ages) politika belgesi Avrupa'da nüfus yaşlanmasının dört önemli zorluğu beraberinde getireceğini tespit etmiştir. Bu zorluklar (i) çalışma çağındaki nüfusun göreceli olarak gerilemesi ve yaşlanma, (ii) emekli sayısındaki artışın ve çalışma çağı nüfusundaki azalmanın emeklilik sistemlerine ve kamu maliyesine getireceği yükler, (iii) giderek artan yaşlı ve tıbbi bakım ihtiyacı ve (iv) kaynaklar ve ihtiyaçlar bakımından yaşlı insanlar arasında artan farklılaşmadır. Sözkonusu politika belgesinde bu zorlukların üstesinden gelmek amacıyla yaşlı istihdamının arttırılması, sosyal koruma politikalarının uygulamaya konulması, sağlık politikaları ve yaşlılık bakımı ile ilgili araştırmaların desteklenmesi ve ayırımcılığı ve sosyal dışlanmayı önleyici uygulamaların hayata geçirilmesi gerekliliği vurgulanmıştır (European Commission, 1999: 4-5).

AB dokümanlarında temel aktif yaşlanma uygulamaları yaşam boyu öğrenmeyi, daha uzun çalışmayı, daha geç ve aşamalı emekliliği, emeklilikten sonra aktif olmayı, kapasite arttırmayı cazip hale getirici ve sağlığı destekleyici faaliyetler içermektedir. Bu tür uygulamalar, bireysel düzeyde ortalama yaşam kalitesini yükseltmeyi ve aynı zamanda toplumsal düzeyde daha büyük büyümeye, daha düşük bağımlılık yüklerine ve emeklilik ve sağlıkta önemli maliyet tasarruflarına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Bu nedenle, bu uygulamalar her yaştan insan için kazan-kazan stratejilerini temsil etmektedir (CEC, 2002: 6).

Aktif işgücü piyasasına katılım, yaşlı işçilerin pozitif imajlarını ve ayırımcılığı önleyici politikaları teşvik etmenin yanısıra sürekli eğitim ve öğretim yoluyla tüm nesillerin ihtiyaçlarıyla uyumlu bir çalışma ortamı oluşturularak ve esnek emeklilik düzenlemeleri hayata geçirilerek desteklenebilir. Avrupa Konseyi 2012 Avrupa Yaşlılar yılında üye ülkelere aktif yaşlanma ve kuşaklar arasında dayanışma için yol gösterici bir dizi ilkeler belirlemiştir. Bu ilkeler istihdam, topluma katılım ve bağımsız yaşam başlıkları altında toplanmıştır (Council Of The European Union, 2012: 8-11).

Ülkemizde de aktif yaşlanmaya ilişkin politikalar 2011'de kurulan Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığının sorumluluğundadır. Bakanlığın Teşkilat ve Görevleri Hakkındaki Kanun Hükmündeki Kararname (KHK)'nin 2/d maddesinde "engellilerin ve yaşlıların her türlü engel, ihmâl ve dışlanmaya karşı toplumsal hayata ayırımcılığa uğramadan ve etkin biçimde katılmalarını sağlamak üzere; ulusal politika ve

stratejilerin belirlenmesini koordine etmek, engellilere ve yaşlılara yönelik sosyal hizmet ve yardım faaliyetlerini yürütmek, bu alanda ilgili kamu kurum ve kuruluşları ile gönüllü kuruluşlar arasında işbirliği ve koordinasyonu sağlamak” Bakanlığın görevleri arasında sıralanmıştır. Ayrıca Bakanlık bünyesinde Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Adı geçen KHK'nin 10.maddesinde de bu Müdürlüğün görevleri (a) yaşlılara yönelik sosyal hizmetlere ilişkin olarak ulusal düzeyde politika ve stratejilerin belirlenmesi çalışmalarını koordine etmek, belirlenen politika ve stratejileri uygulamak, uygulanmasını izlemek ve değerlendirmek, (b) yaşlılara sunulan sosyal hizmet modellerini geliştirmek (c) yaşlıların ve bakıma muhtaç engellilerin, yaşamlarını evlerinden ve sosyal çevrelerinden ayrılmadan sürdürebilecekleri sosyal desteklerin verilmesi için gerekli mekanizmaları kurmak, var olanları standardize etmek, uygulamaları takip etmek ve denetlemek (d) yaşlıların toplumla bütünleşmesine, statü ve rollerinin yeniden kazanımına, işlevlerinin artırılmasına, boş zamanlarının etkili bir biçimde değerlendirilmesine ilişkin mekanizmalar oluşturmak şeklinde sıralanmıştır.

Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü KHK'da kendisine verilen görev doğrultusunda çalışmalarını yönlendirmek amacıyla 2013'de Türkiye'de Yaşlıların Durumu ve Yaşlanma Ulusal Eylem Planı Uygulama Programı'nı hazırlamıştır. Program yaşlılar ve kalkınma, yaşlılıkta sağlık ve refahın sağlanması ve imkanlar sunan destekleyici ortamların sağlanması şeklinde üç temel eksene oturtulmuştur.

Yaşlılar ve kalkınma ekseninde yaşlıların karar verme süreçlerinin bütün aşamalarına katılımının sağlanması; çalışmak isteyen bütün yaşlılar için istihdam fırsatlarının oluşturulması; kırsal kesimde yaşam koşullarının ve alt yapının iyileştirilmesi ve yaşlılarda yoksulluğun azaltılması hedeflenmiştir. Yaşlılıkta sağlık ve refahın sağlanması ekseninde yaşlılık döneminde, hastalık ve bağımlı kalma riskini artıran faktörlerin birikmiş etkilerinin azaltılması; bütün yaşlılar için gıda maddelerine ulaşımın ve yeterli beslenmenin sağlanması; yaşlıların ihtiyaçlarının karşılanması için bakım hizmetlerinde sürdürülebilirliğin sağlanması ve yaşlıların ihtiyaçları konusunda sağlık çalışanlarının ve bakım veren diğer bireylerin bilgilendirilmesi ile eğitim imkânlarının sunulması hedeflerine yer verilmiştir. Üçüncü ve son eksen imkanlar sunan destekleyici ortamların sağlanması başlığı altında ise, yaşlılar için ekonomik olarak karşılanabilir konut imkanları ve bireysel tercihler de göz önüne alınarak toplum içinde “kendi ortamlarında yaşlanmasının” teşvik edilmesi; yeti yetersizliği olanlar başta olmak üzere yaşlıların gereksinimleri göz önüne alınarak bağımsız

İşgücü Piyasasında Yaşlılar ve Aktif Yaşlanma: Avrupa Birliği ve Türkiye Değerlendirmesi

yaşamının desteklenmesi için ev ve çevresel tasarımların geliştirilmesi; yaşlılara verilen hizmetlerin sürekliliğinin sağlanması ve bakım hizmeti verenlerin desteklenmesi; yaşlılara karşı her türlü ihmal, istismar ve şiddetin ortadan kaldırılması; yaşlı istismarını önlemeye yönelik destek ve danışmanlık hizmetlerinin sağlanması ile yaşlının otorite, bilge, üretken özelliklerinin ve diğer önemli katkılarının toplum tarafından tanınmasının sağlanması hedeflerine ulaşılması öngörülmüştür. Program'da bu sıralanan hedeflere ulaşmak için hayata geçirilecek eylemler, eylemlerin gerçekleştirilmesi ve koordinasyonu işlerini düzenlemek üzere sorumlu ve ilgili kurum ve kuruluşlar belirlenmiştir. Ayrıca Programda hedeflerin gerçekleştirilme sürelerine de yer verilmiştir (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı 2013:24-31).

SONUÇ

Gerek AB'de gerekse Türkiye'de yaşlıların toplam nüfustaki paylarında ve çalışma çağı nüfusundaki azalmadan dolayı yaşlı bağımlılık oranlarında artış kaydedilmektedir. AB'de yaşlıların işgücüne katılma oranının arttığı, bu artışın kadınlarda erkeklere göre fazla olduğu ve böylece cinsiyete göre açıkta daralma olduğu gözlenmektedir. Türkiye'de ise, yaşlıların işgücüne katılma oranında artış görülmekle birlikte hem erkeklerde hem de kadınlarda sözkonusu oran AB ortalamasının altındadır. Yaşlıların işgücü piyasası dışında kalmasının nedenleri arasında ilk sırada emeklilik gelmektedir. İşgücüne katılma oranında olduğu gibi, AB ve Türkiye'de yaşlıların istihdamında erkeklerde ve kadınlarda 2006-2016 döneminde artış görülmüştür. Ülkemizde yaşlı istihdamında kaydedilen artışlar AB ortalamasının altında seyretmiştir. Yaşlıların işsizlik oranı toplamda AB'de erkeklerde artmış, kadınlarda ise az da olsa azalmıştır. Ayrıca, yaşlı işsizliğinde işsizlik süresinin uzaması üzerinde durulması gereken bir diğer konudur. Ülkemizde de yaşlı kadınlar yaşlı erkeklere göre işsizlikten daha fazla etkilenmektedir.

Yaşlıların işgücü piyasasına girişte karşılaştığı engellerin başında yaşa dayalı ayırimcılık gelmektedir. Avrupa Komisyonu tarafından gerçekleştirilen bir ankette ankete katılanlar tarafından AB ülkelerinin büyük bölümünde yaşa dayalı ayırimcılık uygulamalarına rastlanıldığı buna karşılık Türkiye'de bu tür bir durumla karşılaşılmadığı ifade edilmiştir.

Yapılan çalışmada yaşlıların işgücü piyasasında aktif şekilde yer alması, toplumla bütünleştirilmesi ve ülkelerinin refah düzeyine katkıda bulunması gibi temel dinamiklere oturtulan eylem planlarının AB ve Türkiye'de uygulamaya konulduğu gözlenmiştir. Avrupa Konseyi 2012 Avrupa Yaşlılar yılında AB üyesi ülkeler için

istihdam, topluma katılım ve bağımsız yaşam alanlarında aktif yaşlanma ve kuşaklar arasında dayanışma açısından yol gösterici bir dizi ilke belirlemiştir. Ülkemizde ise 2013'de Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Türkiye'de Yaşlıların Durumu ve Yaşlanma Ulusal Eylem Planı Uygulama Programını yayınlamıştır. Eylem Planı yaşlılar ve kalkınma, yaşlılıkta sağlık ve refahın sağlanması ve imkanlar sunan destekleyici ortamların sağlanması üç temel eksene oturtulmuştur. Ayrıca, her temel eksen için ulaşılmak istenen hedefler sıralanmıştır.

Bu çalışma AB ve Türkiye'de nüfusun demografik yapısındaki değişimi, yaşlıların (55-64 yaş grubu) işgücü piyasasında işgücüne katılma, istihdam ve işsizlik açısından mevcut durumunu ve yaşlıların yaşadıkları ülkelerin refahına katkı yapması için öngörülen eylem planlarının ana hatlarını ortaya koymaktadır. Bu konuda gelecekte yapılacak çalışmalarda ayrı ayrı AB ve Türkiye açısından bu eylem planlarında belirlenen hedeflere ulaşıp ulaşılmadığı ortaya konulabilir. Ayrıca aktif yaşlanma politikaları uygulamaları açısından en başarılı ülke uygulamaları açısından ülkemizdeki politika ve uygulamalar karşılaştırmalı bir analize tabi tutulabilir.

KAYNAKÇA

- Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (2013), Türkiye'de Yaşlıların Durumu ve Yaşlanma Ulusal Eylem Planı Uygulama Programı, Ankara.
- Auer, P. Ve Fortuny, M. (2000), Ageing of the Labour Force in OECD Countries: Economic and Social Consequences, Employment Paper 2000/2 International Labour Office Geneva.
- Bloom, D. E., Chatterji, S., Kowal, P., Lloyd-Sherlock, P., McKee, M., Rechel, B., Rosenberg, L. ve Smith, J. P. (2015), "Macroeconomic Implications of Population Ageing and Selected Policy Responses", Lancet; 385: 649-57.
- Bloom, D., E., Canning, D. ve Sevilla J. (2003), The Demographic Dividend: A New Perspective on the Economic Consequences of Population Change, RAND, Pittsburgh.
- Bouman, R., Horne, R., Milası, S.; Prasad, N. (2015) Ageing and Labour Market Implications for Lithuania, Research Department Working Paper, No. 6 International Labour Office, Research Department.- Geneva .
- Butler, T., H. ve Berret, B., A. (2011) "A Generation Lost: The Reality of Age Discrimination In Today's Hiring Practices", Journal of Management and Marketing Research, <http://www.aabri.com/manuscripts/11981.pdf>, 29.06.2017.

İşgücü Piyasasında Yaşlılar ve Aktif Yaşlanma: Avrupa Birliği ve Türkiye Değerlendirmesi

- CEC (2002), Europe's Response to World Ageing: Promoting Economic and Social Progress in an Ageing World, Commission of the European Communities Brussels.
- Constança, P., Ribeiro, O., ve Teixeira, L. (2012), Active Ageing: An Empirical Approach to The WHO Model. Current Gerontology and Geriatrics Research.
- Council of Europe (1996), European Social Charter (Revised) Strasbourg, 3.V.1996, European Treaty Series-No.163, <http://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/> /conventions, 03.08.2017.
- Council Of The European Union, (2012), Council Declaration on the European Year for Active Ageing and Solidarity between Generations: The Way Forward, 2012, Brussels.
- Davies, R. (2014), Older People in Europe EU Policies and Programmes, European Parliamentary Research Service, European Union, Brussels.
- European Commission (1999), Towards A Europe For All Ages -Promoting Prosperity and Intergenerational Solidarity, Brussels.
- European Commission (2007), Overcoming the Barriers and Seizing the Opportunities for Active Ageing Policies in Europe, Final Report, Belgium.
- European Commission (2009), Discrimination in the EU in 2009 Special Eurobarometer No 317, Brussels.
- European Commission (2012), Eurobarometer, 2011, Active Ageing, Summary, European Commission, Brussels.
- European Commission (2014), Population Ageing in Europe: Facts, Implications and Policies, European Union, Brussels.
- Eurostat (2017), People Outside The Labour Market, <http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/> , 27.07.2017.
- Eurostat Press Office, Eurostat Pressrelease, 25 April 2017, <http://ec.europa.eu/eurostat/web/main/home>, 27.07.2017
- Foster, L. ve Walker, A. (2015), "Active and Successful Aging: A European Policy Perspective", Special Issue: Successful Aging, The Gerontologist, 55, (1), 83-90.
- Garcia, M.,T., M., Fontainha E. ve Passos J. (2017), "Hiring Older Workers: The Case Of Portugal", The Journal of the Economics of Ageing, June, 9, 71-77.
- <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>, (24.07.2017).
- <http://ec.europa.eu/eurostat/web/main/home> (24.07.2017)
- <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=15844>, (24.07.2017)
- <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24644>, (24.07.2017).
- https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=LFS_SEXAGE_I_R, (24.07.2017).

- Linköping i, B. ve City-Aspen O. (2002), Care of Older People in Sweden, Euroean Commission Leonardo da Vinci Pilot Project.
- Mirjana, R. (2013), "An Aging Workforce: Employment Opportunities and Obstacles", CADMUS, 1, (6), 142-155.
- Nagarajan, R., Teixeira, A., C. ve Silva, S. (2013), The Impact of Population Ageing on Economic Growth: An In-Depth Bibliometric Analysis, FEP Workings Papers, September,.
- Öksüzokyar, M., M., Eryiğit, S., Ç., Düzen, K., Ö., Mergen, B., E., Sökmen, Ü., N. ve Öğüt, S. (2016), "Biyolojik Yaşlanma Nedenleri ve Etkileri", Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 4, (1), 34-41
- Redman, T. ve Snape, E. (2006), "The Consequences of Perceived Age Discrimination Amongst Older Police Officers: Is Social Support a Buffer?", British Journal of Management, 17, 167-175.
- Rudawska, I. (2010), "Active Ageing and its Impact on Labour Market", Economics & Sociology, 3, (1), 9-24.
- Samorodov, A. (1999), Ageing And Labour Markets for Older Workers, Employment and Training Department International Labour Office, Geneva.
- Sinclair, T., M. (2015), Labor Market Outlook 2016: Uncovering the Causes of Global Jobs Mismatch, Indeed Hiring Lab.
- UNECE (2012), Active Ageing, United Nations Economic Commission for Europe, Policy Brief on Ageing No. 13, June.
- United Nations (2002), Political Declaration and Madrid International Plan of Action on Ageing, Second World Assembly on Ageing, Madrid, Spain, 8-12 April 2002, http://www.un.org/en/events/pastevents/pdfs/Madrid_plan.pdf(11.07.2017)
- United Nations (2017), World Population Prospects The 2017 Revision: Key Findings and Advance Tables, Department of Economic and Social Affairs Population Division, New York.
- Walker A. ve Maltby, T (2012), "Active Ageing: A Strategic Policy Solution To Demographic Ageing In The European Union", *Int J Soc Welfare*, 21, (1), 117-130.
- WHO, (2002), Active Ageing A Policy Framework, World Health Organization, Geneva.
- Zhang, H., Zhang H. ve Zhang, J. (2015), "Demographic Age Structure And Economic Development: Evidence From Chinese Provinces", *Journal of Comparative Economics* 43, 170-185.

**İşgücü Piyasasında Yaşlılar ve Aktif Yaşlanma: Avrupa Birliği ve Türkiye
Değerlendirmesi**

DENETİM DERSİ ALAN ÖĞRENCİLERİN BAĞIMSIZ DENETİM HAKKINDA GÖRÜŞLERİ VE FARKINDALIKLARI: GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ ÖRNEĞİ*

Reşid ÇİĞDEM-Mustafa GÜL*****

Öz

Dünyada son yıllarda yaşanan finansal skandallardan sonra denetim kavramı işletmeler açısından daha da önem kazanmıştır. Türkiye’de de bu konuda çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. En son 6102 TTK ile denetim faaliyetlerinin kapsamı genişletilmiştir. Sürekli gelişen denetim faaliyeti konusunda üniversitelerde okuyan öğrencilerin denetim konusunda farkındalıklarının araştırılması önemlidir. Bu amaçla çalışmada İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinde denetim dersi almış öğrencilerin bağımsız denetime bakış açıları incelenmiştir. Çalışma kapsamında Gaziosmanpaşa Üniversitesinde İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinde okuyan denetim dersi almış öğrencilere yüz yüze anket uygulanmıştır. Elde edilen veriler SPSS 22.0 istatistikî program yardımıyla analize tabi tutulmuştur. Çalışma sonunda öğrencilerin bağımsız denetime ilişkin düşüncelerinin ve farkındalıklarının ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler Denetim, bağımsız denetim, denetimde farkındalık

AUDIT COURSE STUDENTS OPINION and AWARENESS ABOUT INDEPENDENT AUDITING: GAZİOSMANPAŞA UNIVERSITY FACULTY of ECONOMICS and ADMINISTRATIVE SCIENCES SAMPLE

Abstract

In conjunction with the financial scandals happened in the World in recent years, the concept of audit has gained more importance for businesses. Several studies have also been conducted in Turkey. Recently, the scope of audit activities has been expanded with the 6102 TTK. It is important to be investigated the awareness of the students who study at the universities on the audit activity that is continuously

* 20-22 Nisan 2017 tarihleri arasında düzenlenen 2.Lisansüstü İşletme Öğrencileri Sempozyumu’nda sunulan “Denetim Dersi Alan Öğrencilerin Bağımsız Denetim Hakkında Görüşleri Ve Farkındalıkları: Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Örneği” başlıklı sözlü bildirinin makale formatındaki halidir.

** Öğr.Gör., Gaziosmanpaşa Üniversitesi Nispetiye Sosyal Bilimler MYO, resid.cigdem@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5974-6267.

*** Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, mustafa.gul@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5503-9194.

developing. For this purpose, viewpoint of students who have taken audit course in the Faculty of Economics and Administrative Sciences to independent audit was investigated. Within the scope of this study, face-to-face questionnaires were applied to the students who have taken the audit course at Gaziosmanpaşa University Faculty of Economics and Administrative Sciences. The obtained data were analyzed by SPSS 22.0 statistical program. As a result of the study, it was aimed to reveal the thoughts and awareness of the students on independent audit.

Key Words: Audit, Independent Audit, Awareness in Auditing.

GİRİŞ

20. yüzyılda sağlanan teknolojik ilerlemeler, küresel anlamda şirketleri ve menfaat sahiplerini hem bir ortak hem de rakip haline getirmiştir. Menfaat sahipleri arasında oluşan bu ortaklık ve rekabet 1980'li yıllardan sonra artış göstermiş, her menfaat sahibi kendi çıkarlarını sağlamak için yasal veya yasal olmayan yöntemler geliştirmiştir. 1990'lı yıllardan sonra yaşanan finansal krizler ve şirket skandalları menfaat sahipleri arasındaki çıkar ilişkilerinin sorgulanmasına yol açmıştır (Benligiray ve Kılıç, 2011:777). Örneğin, Enron şirketinin denetim işini yapan Arthur Andersen (AA), şirketin finansal raporlarında yapmış olduğu hileyi görmezden gelerek Enron'un iflas etmesine ve yatırımcılarının büyük zararlara uğramasına neden olmuştur. Worldcom skandalı, şirketin yüksek gösterdiği karı sermaye gideri olarak göstermesinden kaynaklanmıştır. AA denetim şirketi bu hileyi fark etmesine rağmen denetim raporunda bahsetmemiştir. Parmalat skandalı, şirketin finansal kaynaklarının tükenmesinden ve hesaplarının yaklaşık 8 milyar € şişirilmesinden kaynaklanmıştır. Bu skandalda da denetim karmaşasının etkisi bulunmaktadır (Odabaşı ve Ergen, 2017:4). Ernst&Young denetim şirketi, dünyanın en büyük şirketlerinden biri olan Lehman Brothers şirketinin yapmış olduğu repo işlemlerinden yapılan usulsüzlüklerin farkında olmalarına karşın sessiz kalmış benzer şekilde, Pricewaterhouse Cooper denetim şirketi dünyanın en büyük sigorta şirketlerinden birisi olan AIG şirketinin risk yönetimine dair şirketin maddilik kapsamında değerlendirilmesi gereken zayıflıkları konusunda sessiz kaldığı belirlenmiştir (Erdoğan, 2015:17).

Bu skandalların şirketlerde; şirket yönetici ücretlerinde büyük ölçüde orantısızlıkların bulunduğunu, halka arz şeklinde gerçekleşen hisse satışlarının şirketlerde şüpheli yatırımlara yol açtığını, şirket fonlarının suiistimal edildiğini, içerden öğrenenlerin ticaretinin gerçekleştirildiğini, yöneticilere şirket hisse

Denetim Dersi Alan Öğrencilerin Bağımsız Denetim Hakkında Görüşleri ve Farkındalıkları: Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Örneği

senetlerinden verme hakkının kötü kullanıldığını, denetim faaliyetlerinin yetersiz olduğunu ve kamu otoritesinin kaybolduğunu ortaya çıkartmıştır (Kılıç, 2009: 140).

Şirket skandallarının en önemli nedeni ise, her bir menfaat sahibinin bireysel çıkarlarını şirketin ve toplumun çıkarların üzerinde tutmasıdır. Bu skandallarda rol alan taraflar; yönetim kurulunda yer alan pasif veya hilekâr üyeler, ciddi çıkar çatışması içerisinde bulunan yöneticiler, yatırım işini yapan banker ve borsacılar ile önyargılı analistler, bağımsız muhasebe ve denetim firmaları ile çıkar çatışmalarına yol açabilecek yetersiz uygulamaları düzenleyen kuruluşlardır (Kılıç, 2009:141). Şirket skandallarının etkisi mevcut sistemin yeniden sorgulanmasını sağlamıştır. Özellikle şirketlerin yönetim ve denetim faaliyetlerindeki eksiklikler ile kamu otoritesinin yetersizliği finansal piyasalarda güven unsurunun zedelenmesine yol açmıştır. Kanun koyucular yasal değişikliklerle bu skandalların önüne geçmeyi, piyasalarda kaybolan güveni tekrar sağlamayı hedeflemişlerdir (Kılıç, 2009:141).

30 Temmuz 2002 yılında ABD sermaye piyasalarında yürürlüğe giren Sarbanes-Oxley Act (SOA) bu skandalların önüne geçmeyi amaçlayan en önemli yasal düzenlemelerden biridir. SOA sadece ABD'ndeki şirketleri ilgilendiren bir yasal düzenleme olmakla sınırlı kalmamış, benzer sıkıntıları yaşayan birçok ülke SOA'a uygun yasal değişiklikleri gerçekleştirmişlerdir. Türkiye'de SPK, Kamu Gözetim Kurumu (KGGK) gibi kurumlarda bu tür değişiklikleri gerçekleştiren kuruluşlardandır (Kılıç, 2009:143). En son 2011 yılında çıkarılıp, 2013 yılında yürürlüğe giren Türk Ticaret Kanunu (TTK) denetim alanında köklü değişiklikler yapmıştır (Özçelik vd, 2014: 56).

Bu çalışmanın amacı son yeniliklerle oldukça önemli bir hale gelen bağımsız denetimin geleceğin denetçi adayları arasındaki görüş ve farkındalıklarını araştırmaktır. Bu bağlamda Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde okuyan ve denetim dersi almış öğrenciler üzerinde anket tekniği ile görüş ve farkındalıklar araştırılmıştır.

1. DENETİM VE BAĞIMSIZ DENETİM KAVRAMLARI İLE TTK'NUN DENETİME GETİRDİĞİ YENİLİKLER

İşletmeler ekonomik hayatın temelini oluşturmaktadırlar. İşletmelerin menfaat sahipleri kendi faydaları için çeşitli kararlar almak zorundadırlar. Bu kararların alınabilmesi için gerekli olan bilginin güvenilir olması gerekmektedir. Çünkü güvenilir olmayan bilgiye dayanarak verilecek kararlar işletme için yüksek risk taşımaktadır. Bu riskin azaltılabilmesi için işletme ilgililerin bu bilgileri bizzat incelemesi veya birilerine

inceletmesi gerekmektedir. İşletme ile ilgili bilgilerin yayınlanmadan önce güvenilir bir kişi tarafından onaylanması gerektiği "denetim" olgusunu ortaya çıkarmıştır (Ataman vd, 2001:13).

Denetim, ekonomik faaliyet ve olaylarla ilgili beyan edilen bilgilerin önceden oluşturulmuş kriterlere uygunluk derecesini belirlemek için bu ekonomik faaliyet ve olaylara ilişkin bilgilerle ilgili delillerin objektif olarak elde edilmesi, değerlendirilmesi ve sonuçların bu bilgilerle ilgilenen taraflara iletişimini sağlayan sistematik bir süreçtir (Yılancı, 2006: 4).

Bağımsız denetim ise, bir işletmenin "bağımsız" bir denetçi tarafından mali kayıtlarının, hesaplarının, ticari işlemlerinin, muhasebe uygulamalarının uluslararası standartlara uygunluğunun denetim teknikleri uygulanarak elde ettiği denetim kanıtlarını incelenmesi ve bir raporla sonuca bağlanmasıdır. "Bağımsız", denetçi işletmenin çalışanı değil, bunun yerine bir hizmet sözleşmesiyle tutulduğu ve dolayısıyla "bağımsız" olduğu anlamına gelir (Uyar ve Özdemir, 2015:117). Bağımsız denetimin amacı, işletmenin finansal tablolarının, finansal raporlama standartları doğrultusunda işletmenin mali durumunu ve faaliyet sonuçlarını gerçeğe uygun biçimde gösterip göstermediği ile ilgili bağımsız denetçinin görüş bildirmesini sağlamaktır.

Bağımsız denetim işletmelere çeşitli faydalar sağlamaktadır (Deloitte: 2010, ss. 1-3, ET: 01.03.2017):

- İşletmenin yöneticileri gerçek bilgilerin akışını sağlar.
- Yöneticilerin geleceğe yönelik doğru kararlar almasına yardımcı olur.
- Finansal tabloların doğru hazırlanıp hazırlanmadığını kontrol eder.
- Çalışanların hileye yapmasını önler.
- İşletmelerin ucuz maliyetli finansman sağlamalarına yardımcı olur.
- İşletmenin ortaklarının haklarının korunmasına yardımcı olur.

Yeni TTK' da denetim ile ilgili hükümler uluslararası denetim standartları dikkate alınarak hazırlanmıştır. Yeni TTK ile denetim konusunda getirilen en önemli yenilik, halka açık olsun veya olmasın tüm sermaye şirketlerinin denetime tabi olmasıdır (Ulusan vd, 2012: 13). Yeni TTK ile gelen yeniliklerden biriside, bütün denetim şirketleri denetime tabi tutulmuştur. Denetim KGK'nın yayımladığı uluslararası denetim standartlarına göre yapılacaktır. Denetim faaliyetlerinin yürütülmesi ve denetlenmesi KGK'nın sorumluluğundadır.

Denetim Dersi Alan Öğrencilerin Bağımsız Denetim Hakkında Görüşleri ve Farkındalıkları: Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Örneği

Denetime tabi olacak şirketlere aktif toplam, net satış hasılatı ve çalışan sayısı olmak üzere üç kriter getirilmiştir. Son iki yılda bu üç kriterden ikisini sağlayan şirketler denetime tabi tutulacaktır. Yani 2015 ve 2016 da üç kriterden ikisini taşıyan şirket 2017 yılında denetime tabi tutulacaktır. Kanuna göre, Aktif toplam: 40 milyon ve üstü TL, Net satış hâsılatı: 80 milyon ve üstü TL, Çalışan sayısı: 200 ve üstü olan şirketler üst üste iki yıl bu şartları sağlarsa denetime tabi tutulacaklardır. Denetime tabi şirketlere internet sitesi kurma zorunluluğu getirilmiştir ve kanunun istediği bilgileri internet sitesinde 5 yıl zorunlu olarak yayınlamak zorundadır.

Yeni TTK'da eski kanunda yer alan şirket bölümlerinden olan murakıplık kaldırılarak yerine bağımsız denetim getirilmiştir. Bağımsız denetim kuruluşları ve denetçiler KGK tarafından yetkilendirilirler. KGK listesinde yer almayan ve kaydı olmayan denetim kuruluşu ve denetçi bağımsız denetim hizmeti vermeye yetkili değildir. KGK verdiği yetkiyi belirlenen ilke ve kurallara uyulmadığı takdirde iptal etme hakkına da sahiptir. Yeni TTK'da denetime tabi tutulacak finansal tablolarda bilanço, gelir tablosu, nakit akış tablosu, özkaynak değişim tablosu ve dipnotlar olarak belirlenmiştir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Özçelik vd (2014), muhasebe meslek mensuplarının bağımsız denetimle ilgili güncel gelişmelere bakış açılarını ve farkındalıklarının incelemiştir. Meslek mensupları ile yapılan anket çalışması sonucunda, meslek mensuplarının denetçi olmak istedikleri ve denetim konusunda eğitim almayı düşündükleri, şirketlerinin denetime hazır olma süresinin 5 yıl ve üzeri olması gerektiği, denetim alanındaki en önemli sorunun işletme sahiplerinin sürece karşı dirençleri olduğu, bağımsız denetim ile muhasebe bilgilerinin kalitesinin artacağı ve denetimde başarının uyumlu çalışma sonucunda ortaya çıkacağı tespit edilmiştir.

Uyar ve Özdemir (2015), işletmelerin bağımsız denetime ilişkin bakış açılarını incelemiştir. Çalışma sonucunda işletmelerin bağımsız denetim hakkında az bilgiye sahip olduğu, denetim alanında yapılan düzenlemelerin uluslararası düzenlemelerle uyumlu bir şekilde ilerlemesinin denetim işini kolaylaştırdığı, denetim işinde ek maliyet korkusunun olduğu sonuçlarına varılmıştır.

Odabaşı ve Ergen (2017), bağımsız denetimde kamu gözetim kurumunun etkinliğini ve denetim skandallarından bahsetmişlerdir. Çalışma sonucunda, mevcut düzenlemelerle denetim skandallarının önüne geçilemeyeceği, daha etkin bir yasanın faaliyete geçirilmesi gerektiği ve denetim işinin kamu tarafından yürütülmesi ve

denetlenmesi gerektiği ortaya çıkmıştır.

Uluslan vd (2013), yeni TTK'nın bağımsız denetime getirdiği yeniliklere muhasebe meslek mensuplarının bakış açılarını ve bakış açılarının meslekte geçen yıla göre değişiklik gösterip göstermediğini araştırmışlardır. Çalışma sonucunda muhasebe meslek mensuplarının denetim alanında getirilen yeniliklerin gerekli olduğunu, bu yeniliklerden en çok defter ve belgelerle ilgili getirilen defterlerin elektronik ortamda da saklanabileceği olanak tanınmasıdır. Diğer en önemli yenilikte denetimle ilgili yeniliklerdir. En az oranda uygun gördükleri yenilik de işletme defterlerinin tutulmasına Türkiye Muhasebe Standartları Kurumunun karar vereceğidir. Muhasebe meslek mensuplarının yeni TTK'nın muhasebe ve denetimle ilgili getirdiği yeniliklerle ilgili görüşlerinin meslekte geçen yıla göre değişmediği sonucuna varılmıştır.

Erdoğan (2015), yaşanan finansal skandallarda etkisi olan bağımsız denetim mesleğinin neden sorgulandığının cevabını araştırmıştır. Çalışma sonucunda, şirket usulsüzlüklerinin muhasebe boyutunun anlaşılmasının güç olduğu, bağımsız denetimde ki problemlerin sadece muhasebe ve denetim bakış açısıyla değil, farklı bilim dallarından alınacak destekle anlaşılabilceği sonucuna varılmıştır.

3.ARAŞTIRMA

3.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Çalışma, Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi (İİBF)'nde denetim dersi almış öğrencilerin bağımsız denetime ilişkin görüşlerinin ve farkındalıklarının ölçülmesini amaçlamaktadır. Bu bağlamda gelecekte bağımsız denetim işini yapacak en önemli kesimlerden birini oluşturan İİBF öğrencilerinin bağımsız denetim ile ilgili bilgi, deneyim ve farkındalıklarının artırılması ve geliştirilmesine yönelik öneriler sunulmaya çalışılacaktır.

3.2. Araştırmanın Metodolojisi

Araştırma kapsamına giren denetim dersi almış İİBF öğrencilerine yönelik yüz yüze görüşme tekniği ile Koçyiğit vd (2016) tarafından yapılan bir anketten uyarlanan bir anket çalışması uygulanmıştır. Çalışmaya katılan 200 öğrencinin 189'undan yanıt alınmıştır. Elde edilen veriler SPSS 22.0 programı ile analize tabi tutulmuş ve görüşlerini ve farkındalıklarını göstermek için frekans analizleri kullanılmıştır.

3.3. Güvenilirlik Analizi

Geliştirilen ölçeğin hesaplanan toplam iç tutarlılık katsayısı (Cronbach's Alpha) 0,738'dir. Ölçeğin sosyal bilimler alanı için yeterli bir güvenilirlik düzeyine sahip olduğu söylenebilir.

Denetim Dersi Alan Öğrencilerin Bağımsız Denetim Hakkında Görüşleri ve Farkındalıkları: Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Örneği

3.4. Araştırmanın Bulguları ve Analizi

Çalışma sonucunda elde edilen sonuçlar, çalışmaya katılanlar hakkında genel bilgiler, çalışmaya katılanların bağımsız denetime ilişkin algıları olmak üzere iki bölümde sunulacaktır.

3.4.1. Genel Bilgiler

Ankete katılan öğrenciler öğrencilerin %39,2'nin 18-21, %58,7'nün 22-25, %2,1'nin ise 26-29 yaş aralığında olduğu, %67,7'nin kız öğrenci, %32,3'nün erkek öğrenci, %77,8'nin genel lise mezunu, %22,2'nin meslek lisesi mezunu, %50,3'nün normal öğretim öğrencisi, %49,7'nin ikinci öğretim öğrencisi olduğu görülmektedir.

3.4.2. Bağımsız Denetim Algılarının Ölçülmesi

Tablo1: Bağımsız Denetim İlgi ve Bilgi Düzeyleri

		Dağılım	%			Dağılım	%
Kavram Duyuma	Evet	172	91	Çalışma	Evet	87	46
	Hayır	17	9		Hayır	102	54
İlk Duyulan Yer	İnternet	22	11,6	Bilgi Düzeyi	Çok	9	4,8
	TV	15	7,9		Orta	101	53,4
	Gazete, Dergi	3	1,6		Az	79	42,8
	Ders	149	78,8	Kurs almayı Düşünmek	Evet	118	62,4
İlk Duyulan Ders	Muhasebe Denetimi	137	72,5		Hayır	71	37,6
	Genel Muhasebe	13	6,9	Değişiklik	Ders saatinin artırılması	8	4,2
	Finansal Yönetim	2	1,1		Uygulama yapılmalı	95	50,3
	İşletme	11	5,8		Eğitim seminerleri düzenlenmeli	58	30,7
	Diğer	26	13,8		Diğer	28	14,8
İlgi	Çok	14	7,4				
	Orta	88	46,6				
	Az	87	46				

Analize göre, öğrencilerin %91'i bağımsız denetim kavramını duydukları, %78,8'nin bağımsız denetim kavramını ilk kez derste duyduklarını ve %72,5'nin muhasebe denetimi dersinde duydukları görülmektedir. Öğrencilerin toplam %92,6'nın bağımsız denetime ilgilerinin orta ve az olduğu, %54'nün bu alanda çalışmayı düşünmedikleri, %93,4'nün bağımsız denetim konusunda herhangi bir tecrübeye sahip olmadıkları, toplam %6,2'nin bağımsız denetim konusunda bilgilerinin orta ve az olduğu ve %62,4'nün bu alanda kurs/seminer almayı düşündükleri ortaya çıkmıştır.

Tablo 4: Bağımsız Denetim Şirketlerin Finansal Durumunun ve Faaliyet Sonuçlarının Doğru Bir Şekilde Gösterilmesini Sağlamaktadır

	Dağılım	%
Kesinlikle Katılmıyorum	9	4,8
Katılmıyorum	14	7,4
Kararsızım	39	20,6
Katılıyorum	99	52,4
Kesinlikle Katılıyorum	28	14,8
Toplam	189	100,0

Öğrenciler “Bağımsız denetim şirketlerin finansal durumunun ve faaliyet sonuçlarının doğru bir şekilde gösterilmesini sağlamaktadır” yargısına, en fazla oran %52,4 ile katılıyorum cevabını vermişlerdir.

Tablo 5: Bağımsız Denetimin Ülkemizdeki Denetim Uygulamalarını Belli Bir Standarda Bağlamaktadır

	Dağılım	%
Kesinlikle Katılmıyorum	4	2,1
Katılmıyorum	23	12,2
Kararsızım	49	25,9
Katılıyorum	93	49,2
Kesinlikle Katılıyorum	20	10,6
Toplam	189	100,0

Öğrenciler “Bağımsız denetimin ülkemizdeki denetim uygulamalarını belli bir standarda bağlamaktadır” yargısına, %49,2 ile katılıyorum cevabını vermişlerdir.

Denetim Dersi Alan Öğrencilerin Bağımsız Denetim Hakkında Görüşleri ve Farkındalıkları: Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Örneği

Tablo 6: Bağımsız Denetim Şirket Yöneticileri İle Finansal Bilgi Kullanıcıları Arasındaki Çıkar Çatışmasını Azaltmaktadır

	Dağılım	%
Kesinlikle Katılmıyorum	8	4,2
Katılmıyorum	18	9,5
Kararsızım	70	37,0
Katılıyorum	65	34,4
Kesinlikle Katılıyorum	28	14,8
Toplam	189	100,0

Öğrenciler “Bağımsız denetim şirket yöneticileri ile finansal bilgi kullanıcıları arasındaki çıkar çatışmasını azaltmaktadır” yargısına, toplam %49,2 ile katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum cevabını vermişlerdir. İkinci en çok oran olan %37 kararsızım seçeneğinin çıkması bağımsız denetim hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıklarından kaynaklanabilir.

Tablo 7: Bağımsız Denetim İşletmedeki Muhasebe Hata ve Hileleri En Aza İndirmektedir

	Dağılım	%
Kesinlikle Katılmıyorum	8	4,2
Katılmıyorum	17	9,0
Kararsızım	39	20,6
Katılıyorum	70	37,0
Kesinlikle Katılıyorum	55	29,1
Toplam	189	100,0

Katılımcılar, “Bağımsız denetim işletmedeki muhasebe hata ve hileleri en aza indirmektedir” yargısına en yüksek oran olan %37 ile katılıyorum cevabını vermişlerdir.

Tablo 8: Ülkemizde Bağımsız Denetim İle İlgili Düzenleyici Çalışmalar Bağımsız Bir Kurul Tarafından Yapılmaktadır

	Dağılım	%
Kesinlikle Katılmıyorum	8	4,2
Katılmıyorum	25	13,2
Kararsızım	86	45,5
Katılıyorum	42	22,2
Kesinlikle Katılıyorum	28	14,8
Toplam	189	100,0

Katılımcılar “Ülkemizde bağımsız denetim ile ilgili düzenleyici çalışmalar bağımsız bir kurul tarafından yapılmaktadır” yargısına en yüksek %45,5 ile kararsızım cevabını vermişlerdir.

Tablo 9: Bağımsız Denetim İle İlgili Gelişmeleri Yakından Takip Ediyorum

	Dağılım	%
Kesinlikle Katılmıyorum	42	22,2
Katılmıyorum	74	39,2
Kararsızım	38	20,1
Katılıyorum	25	13,2
Kesinlikle Katılıyorum	10	5,3
Toplam	189	100,0

Katılımcılar “Bağımsız denetim ile ilgili gelişmeleri yakından takip ediyorum” yargısına %39,2 en yüksek oran ile katılmıyorum cevabını vermişlerdir. bu oran, katılımcıların bağımsız denetim farkındalıklarının artmamasından kaynaklanmaktadır. Katılımcıların farkındalıkları artırılırsa bu oranda değişecektir.

Denetim Dersi Alan Öğrencilerin Bağımsız Denetim Hakkında Görüşleri ve Farkındalıkları: Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Örneği

Tablo 10: Mevcut Muhasebe ve Denetim Bilgilerim Bağımsız Denetim Yapabilmem İçin Yeterlidir

	Dağılım	%
Kesinlikle Katılmıyorum	19	10,1
Katılmıyorum	57	30,2
Kararsızım	69	36,5
Katılıyorum	34	18,0
Kesinlikle Katılıyorum	10	5,3
Toplam	189	100,0

Katılımcılar “Mevcut muhasebe ve denetim bilgilerim bağımsız denetim yapabilmem için yeterlidir” yargısına %36,5 ile kararsızım cevabını vermişlerdir. Bağımsız denetim çok bilgi ve tecrübe isteyen ve sürekli gelişmekte olan bir alandır.

Tablo 11: Türkiye Denetim Standartları Mevcut Denetim Uygulamalarında Bazı Önemli Değişiklikler İçermektedir

	Dağılım	%
Kesinlikle Katılmıyorum	5	2,6
Katılmıyorum	24	12,7
Kararsızım	105	55,6
Katılıyorum	41	21,7
Kesinlikle Katılıyorum	13	6,9
Toplam	189	100

Katılımcılar “Türkiye Denetim standartları mevcut denetim uygulamalarında bazı önemli değişiklikler içermektedir” yargısına %55,6 ile kararsızım cevabını vermişlerdir. Ülkemize yeni girmiş olan denetim kavramının tam olarak anlaşılabilmesi ve bundan dolayı denetimle ilgili gelişmelerin yakından takip edilmemesinden kaynaklanabilir.

Tablo 13: Yeni Türk Ticaret Kanunu İle İşletmelere Denetimle İlgili Yenilikler Getirilmiştir

	Dağılım	%
Kesinlikle Katılmıyorum	8	4,2
Katılmıyorum	20	10,6
Kararsızım	82	43,4
Katılıyorum	63	33,3
Kesinlikle Katılıyorum	16	8,5
Toplam	189	100,0

Katılımcılar “Yeni Türk ticaret Kanunu ile işletmelere denetimle ilgili yenilikler getirilmiştir” yargısına %43,4 ile kararsızım cevabını vermişlerdir. bu oran da denetim ilgili birçok yenilik getiren 2012’de yürürlüğe giren TTK hakkında yeterli bilgi sahibi olunamamasından kaynaklanabilir.

Tablo 14: Muhasebesiz Denetleme Dayanaksız; Denetimsiz Muhasebe ise Sağlamasızdır

	Dağılım	%
Kesinlikle Katılmıyorum	9	4,8
Katılmıyorum	18	9,5
Kararsızım	51	27,0
Katılıyorum	62	32,8
Kesinlikle Katılıyorum	49	25,9
Toplam	189	100,0

Katılımcılar “Muhasebesiz denetleme dayanaksız; denetimsiz muhasebe ise sağlamasızdır” yargısına %32,8 ile katılıyorum cevabını vermişlerdir. Bağımsız denetim finansal tabloların Türkiye Denetim Standartlarına uygunluğunu denetlemektedir. Finansal tablolar da muhasebenin sağlamış olduğu bilgiler ışığında oluşturulduğundan muhasebe olmadan denetimin bir dayanağı olmayacaktır. İşletmeler de yapmış oldukları kayıtların ve düzenlemiş oldukları belgelerin hatasız ve hilesiz olduklarını ancak denetim yoluyla öğrenebilmektedirler.

Tablo 15: Ülkemizdeki Bütün Şirketler Bağımsız Denetime Tabi

Denetim Dersi Alan Öğrencilerin Bağımsız Denetim Hakkında Görüşleri ve Farkındalıkları: Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Örneği

Tutulmalıdır

	Dağılım	%
Kesinlikle Katılmıyorum	10	5,3
Katılmıyorum	19	10,1
Kararsızım	54	28,6
Katılıyorum	63	33,3
Kesinlikle Katılıyorum	43	22,8
Toplam	189	100,0

Katılımcılar “Ülkemizdeki bütün şirketler bağımsız denetime tabi tutulmalıdır” yargısına %33,3 katılıyorum cevabını vermişlerdir. Bu oran sadece halka açık olsun veya olmasın anonim şirketlere uygulanan bağımsız denetimin genişletilerek tüm şirketlere uygulanması amacı ile uyusmaktadır.

Tablo 16: Bağımsız Denetim Hakkında Daha Fazla Bilgi Sahibi Olmak Mesleki Sınavlarda Başarılı Olmanı Sağlar

	Dağılım	%
Kesinlikle Katılmıyorum	8	4,2
Katılmıyorum	22	11,6
Kararsızım	33	17,5
Katılıyorum	72	38,1
Kesinlikle Katılıyorum	54	28,6
Toplam	189	100,0

Katılımcılar “Bağımsız denetim hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak mesleki sınavlarda başarılı olmanı sağlar” yargısına en yüksek %38,1 ile katılıyorum cevabını vermişlerdir. Bağımsız denetim muhasebe ve hukuk gibi disiplinleri içine alan çok geniş kapsamlı bir alandır. Bu alanda başarılı olmak bu disiplinleri de çok iyi düzeyde bilmek gerekmektedir. Bu da yapılan mesleki sınavlar da başarılı olma ihtimalini artırmaktadır.

Tablo 17: Bağımsız Denetim Hakkında Daha Fazla Bilgi Sahibi Olmak İş Hayatımda Önemli Bir Fark Oluşturabilir

	Dağılım	%
Kesinlikle Katılmıyorum	7	3,7
Katılmıyorum	23	12,2
Kararsızım	28	14,8
Katılıyorum	76	40,2
Kesinlikle Katılıyorum	55	29,1
Toplam	189	100,0

Katılımcılar “Bağımsız denetim hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak iş hayatımda önemli bir fark oluşturabilir” yargısına en yüksek %40,2 ile katılıyorum cevabı vermişlerdir. Denetime tabi olacak şirketlerin gün geçtikçe artmasından dolayı bağımsız denetim hakkında ne kadar çok bilgi sahibi olunursa iş hayatında da o kadar fark oluşturulabilir.

Tablo 18: Bağımsız Denetim Hakkında Daha Fazla Bilgi Sahibi Olmak İçin Muhasebe Hakkında Daha Fazla Bilgi Sahibi Olmalıyım.

	Dağılım	%
Kesinlikle Katılmıyorum	5	2,6
Katılmıyorum	23	12,2
Kararsızım	22	11,6
Katılıyorum	70	37,0
Kesinlikle Katılıyorum	69	36,5
Toplam	189	100,0

Katılımcılar “Bağımsız denetim hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak için muhasebe hakkında daha fazla bilgi sahibi olmalıyım” yargısına en yüksek %37 ile katılıyorum cevabı vermişlerdir. Muhasebe ve denetim birbirleri tamamlayan biri olmadan diğerinin eksik kalacağı bilimlerdir. Denetim muhasebe bilgilerine dayanarak yapıldığından bağımsız denetimin nihai sonuca ulaşması için muhasebenin çok iyi düzeyde bilinmesi gerekmektedir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Denetim Dersi Alan Öğrencilerin Bağımsız Denetim Hakkında Görüşleri ve Farkındalıkları: Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Örneği

Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde denetim dersi almış öğrencilerin bağımsız denetime ilişkin görüşlerinin ve farkındalıklarının ölçülmesi amacıyla yapılan çalışmamızda şu sonuçlara ulaşılmıştır. Bağımsız denetim mesleğine ilginin yüksek ve bağımsız denetim konusunda kurs (eğitim) almayı düşünenlerin çok, olmasına rağmen öğrencilerin çalışma istekleri olmadığı sonucu çıkmıştır. Bu sonuç öğrencilerin bağımsız denetim mesleği konusunda yeterince bilgi sahibi olmadıklarından kaynaklanabilir. Öğrencilerin bu konuda bilgi düzeylerinin orta seviye çıkması öngörümüzü doğrulamaktadır. Öğrencilerin bilgi düzeylerini artırmak için bağımsız denetim konusuna derslerde daha fazla yer verilebilir, dersler daha çok teorik olarak değil de uygulamalı olarak işlenebilir ve eğitim seminerleri düzenlenebilir. Anket sonucunda da öğrencileri dersleri daha çok uygulamalı olarak işlemek istediklerini belirtmişlerdir. İşletmenin mali tabloları muhasebenin sağlamış olduğu bilgiler ışığında oluşturulmaktadır. Bu nedenle de "muhasebesiz denetleme dayanaksız; denetimsiz muhasebe ise sağlamasızdır" sözü denetim ve muhasebe arasındaki ilişkiyi en iyi ifade eden sözlerden biridir. Sonuç olarak, geleceğin denetçi adayı olan öğrencilerin bağımsız denetim hakkında daha fazla bilgi edinmeleri sağlanmalı, bağımsız denetim alanında çalışmaya yönlendirilmeli ve öğrencilere bağımsız denetimin önemini anlatacak faaliyetler yapılmalıdır. Bu faaliyetler eğitim programları, bağımsız denetim, konusunda uzman kişilerle söyleşi, seminerler, staj uygulamaları, çalıştaylar olabilir.

KAYNAKÇA

- Ataman, Ü., Hacırüstemoğlu, R., Bozkurt, N. (2001). "Muhasebe Denetimi Uygulamaları", Alfa Yayınları: İstanbul.
- Benligiray Y. ve Kılıç, M. (2011) "Halka Açık Şirketler İçin Talepsiz Kurumsal Yönetim Derecelendirme Model Önerisi" (Prof. Dr. Sabri Bektöre Anısına, Ed: Yılmaz Benligiray ve Adnan Sevim), Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 2211, Eskişehir, ss 776-805.
- Bezirci, M. Karasioğlu, F. "Türkiye'de Denetimin Tarihsel Gelişimi", Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 21, 2011, ss. 571-592.
- Deloitte "Yeni Türk Ticaret Kanunu Ve Bağımsız Denetim" , 2010, ss. 1-31, <http://www.denetimnet.net/UserFiles/Documents/Yeni-T%C3%BCrk-Ticaret-Kanunu-ve-Ba%C4%9F%C4%B1ms%C4%B1z-Denetim.pdf>, Erişim Tarihi: 01.03.2017.

- “Enron Skandalı Ve Sermaye Piyasaları”,
http://Www.Ekodialog.Com/Makaleler/Enron_Skandali_Sermaye_Piyasalari.Html, Erişim Tarihi: 01.02.2017
- Erdoğan, S. “Finansal Skandalların Bağımsız Denetim Boyutu” Mali Çözüm Dergisi, 128, 2015, ss.14-32.
- Kılıç, M. (2009) “Kurumsal Yönetim” (Yönetim Yaklaşımları ile Kurumsal Sürdürülebilirlik, Ed: Senem Besler) Beta Basım Yayım AŞ., İstanbul, ss127-166.
- Koçyiğit, S. Elitaş, B. L. ve İşgüven, M. K. “Lisans Öğrencilerinin TMS/TFRS Hakkındaki Farkındalıklarına Yönelik Bir Araştırma: Yalova Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Örneği”, Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi, 8(1), 2016, ss.59-68.
- Odabaşı, C.,Ergen, H.“Bağımsız Denetimde Kamu Gözetimi Ve Skandallar”, Muhasebe ve Denetim Dünyası, 2017, ss. 1-10.
- Özçelik, H., Şenol, H. ve Aktürk, A.“Muhasebe Meslek Mensuplarının Bağımsız Denetim Alanındaki Güncel Gelişmelere Bakış Açıları ve Farkındalıkları Üzerine Bir Araştırma”, Muhasebe ve Finansman Dergisi, 62, 2014, ss. 55-72.
- Sağlar, J.,Tuan, K.“İşletmelerde İç Denetim Fonksiyonunun Bağımsız Dış Denetim Maliyeti Üzerindeki Etkileri” Çukurova üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 18(1), 2009, ss. 343-358.
- Ulusan, H., Eren, E. Ve Köylü, Ç.“6102 Sayılı Yeni Türk Ticaret Kanunu (TTK)’nun Muhasebe Ve Denetim Uygulamalarına Getirdiği Yenilikler Üzerine Bir Araştırma” Muhasebe Ve Finansman Dergisi, 55, 2012, ss. 11-24.
- Uyar, S., Özdemir, H. S.“İşletmelerin Bağımsız Denetime Bakış Açılarına İlişkin Bir Araştırma”, Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi, 7 (3), 2015, ss. 117-123.
- Yılcı, M.F. (2006), İç Denetim Türkiye’nin 500 Büyük Sanayii İşletmesi Üzerine Bir Araştırma, Ankara: Nobel Yayın No:939
- Yıldız, F., Yanık, A.“Yükseköğretimde Öğrenim Gören Öğrencilerin Muhasebe Ve Finansal Raporlama Standartları Hakkındaki Algıları: Ampirik Çalışma”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı(Cilt):17(1), 2013, ss. 205-220.

KÜMELENME ÜZERİNE LİTERATÜR TARAMASI

Ergin TEMEL*

Öz

Porter'ın ulusların zenginliği çalışması ile tanınan kümelenme kavramı araştırmacıların ilgi odağı haline gelmiştir. Dünyada başarılı uygulama örnekleri bulunan kümelenme üzerine uluslararası alanda çok sayıda çalışmalar yapılmıştır. Ulusal düzeyde 2000'li yıllardan sonra farklı sektör ve bölgelerde uygulanmaya başlanan kümelenme çalışmaları hem lisansüstü çalışmalara hemde makale çalışmalarına konu olmuştur. Bu çalışmanın amacı, ulusal düzeyde kümelenme literatürüne katkı sağlayan çalışmaların incelemesini yapmaktır.

Anahtar Kelimeler Kelimeler: kümelenme, kümelenme uygulamaları, sektörel uygulamalar.

LITERATURE REVIEW ON CLUSTERING

Abstract

The clustering concept, known for Porter's work on the wealth of nations, has become the focus of researchers' attention. Numerous studies have been carried out on the international arena on clusters with examples of successful applications in the world. Clustering studies starting to be implemented in different sectors and regions after 2000 at the national level have been the subject of both the studies of the graduate students and the articles. The purpose of this work is to examine the work that contributes to the national clustering literature.

Key Words: clustering, clustering applications, sectoral applications.

GİRİŞ

Kümelenme yaklaşımı rekabet gücünün artırılması, verimlilik, yenilikçilik, bölgesel kalkınma konusunda işletmelerin ve ülkelerin kullanmış olduğu yeni yöntem olarak Porter tarafından yönetim literatürüne kazandırılmıştır. Alfred Marshall ile temelleri atılan Michael Porter ile ün yapan kümelenme modeli işletmelerin ve sektörlerin karşılaştıkları yoğun rekabeti aşabilmek için kullandığı yeni yöntem olmuştur.

Kümelenme ile ilgili uluslararası oluşan deneyimler, yapılan çalışmaların kapsam ve hedeflerine bağlı olarak kümelenme politikalarının yerel, bölgesel ve ulusal

* Öğr.Gör.Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi Erbaa Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Programı, e-posta: ergin.temel@gop.edu.tr

düzeyde planlanıp uygulanabileceğini göstermektedir. Kümelenmelere yönelik girişimler, bölgesel ve ulusal rekabet edilebilirliği arttırdığı ve küresel rekabet edebilirliğin etkilerine karşı koymak için kullanılacak başlıca politika araçlarından biri olduğu kabul edilmektedir (Beyaz kitap, 2008: 13).

Kümelenme, işletmelerin kar düzeylerine ve devamlılığına sağladığı katkısı, girdi maliyetlerinin düşürülmesi, işletmelerin bireysel olarak ulaşamayacakları avantajlar elde etmesi, ihracat, satış ve verimliliğinin artırılması, inovasyon ve yeni teknolojilere yatırım yapılması, ilgili işletme ve kurumlarla ağ oluşturulması, yeni işletmelerin bölgeye çekilmesi gibi faydaları (Cansız, 2011: 11) nedeniyle yaygın olarak uygulama alanı bulmuştur.

Kümelenme, ulusal ve bölgesel rekabetçiliği arttıran bir yaklaşım olduğu için gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yoğun olarak kullanılan bir politika aracı haline gelmiştir. Türkiye’de de 2000’li yılların başında uygulama alanı bulan ve zamanla ülke genelinde uygulanmaya başlanan kümelenme çalışmaları, özellikle son 5 yıl içerisinde ciddi bir artış göstermiştir. Dokuzuncu Kalkınma Planı’nda kümelenmenin kamu kurumları tarafından destekleneceği ifade edilmiş ve dokuzuncu kalkınma planının takibinde çıkarılan yıllık programlarda da kümelerin kamu tarafından desteklenmesine yönelik tedbirler uygulamaya konmuştur (BSTB, 2012: 3).

Türkiye coğrafyasının ekonomik yapısı incelendiğinde, ekonomik kalkınmışlık itibarıyla bölgesel farklılıkların çok belirgin olduğu görülmektedir. Bölgeler arası oluşan farklılıkların giderilmesinde kullanılacak olan kümelenme önemli bir çözüm yöntemi olarak gösterilmektedir. Özellikle bölgeler bazında araştırmaların yapılması ve geliştirilmesi, bölgelerin öne çıkan sektörlerde uygulamaya geçilmesi kümelenme olgusunun giderek daha önemli hale geldiğini göstermektedir. Bazı bölgeler organik gıda üretiminde, bazıları savunma sanayinde, bazıları ise otomotiv sanayinde kümelenme uygulamalarını başlatarak bölgenin sektörel rekabet gücünü arttırmışlardır (Yüzbaşıoğlu vd., 2016: 188).

Bu makalede dünyada yaygın kullanım alanı bulan kümelenmenin kavramsal çerçevede anlatımı yapılarak ulusal düzeyde yapılan lisansüstü çalışmaları ile makale çalışmalarının incelemesi yapılmıştır. Lisansüstü düzeyinde yapılan çalışmaların detaylı incelemesi de yapılarak konunun araştırılma düzeyi derinleştirilmiştir.

I. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Kümelenme veya kümelenmeler, kullanım amaçlarına ve spesifik ilişkilere bağlı olarak çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Kümelenme, bir üretim zincirindeki işletmelere katma değer sağlayan, bir birine destek veren, bir birleriyle karşılıklı etkileşimde oldukları işletmelerin, bilgi üreten ajansların ve müşterilerin oluşturdukları üretim ağı'dır (OECD, 1996, 381).

Kümelenme; birbirleriyle ilişki halinde olan firmaları ve diğer kurumları kendi bünyesine dâhil ederek, bunları rekabetçilik temelinde bir araya getirmektedir. Kümelenme uzmanlaşmış tedarikçileri bir araya getirmesinin yanı sıra tüketiciler ile benzer malları üreten üreticiler (işgücü, teknoloji ve girdi unsurları açısından benzer olanlar) arasında kanallar kurar (Kuah, 2002: 212).

Kümelenme, belirli bir bölgede birbiriyle ilişkili olan kurumların ve birbirine üretim zincirinde bağlı olan işletmelerin oluşturdukları coğrafi yakınlık ile işletmelerin birbirlerini tamamladıkları ve aralarında işbirliği yaptıkları oluşumdur (Malmberg - Power, 2006: 55). İşletmelerin ve üretim zincirindeki destek işletmelerin birlikte hareket etme sinerjisiyle küme içinde yer alan işletmeler kendilerini geliştirerek rekabet avantajı elde ederler (Margareta, 2014: 81).

Kümelenme ile akademik anlamda ilk çalışmayı yapan Michael Porter kümelenmeyi: aynı sektörde yer alan, aralarında işbirliği ve aynı zamanda rekabet olan işletmelerin, onlara mal/hizmet sağlayan tedarikçilerin, ilgili kurumların (üniversiteler, meslek kuruluşları, iş koluyla ilgili standartları belirleyen ve kontrol eden kurumlar vb) aynı coğrafi bölgede yoğunlaşmaları" olarak tanımlamıştır (Porter, 1998: 32).

Kümelenme, ortak ve / veya tamamlayıcılık ilişkisinde olan aktörlerin yer aldığı, bunların coğrafi yakınlık düzeyinde bağlantı içinde oldukları, bilgi akışı bağlamında bilgi ve teknoloji yoğun faaliyetlerin gerçekleştirildiği, bölgesel veya ulusal düzeyde ekonominin geneline önemli etkileri bulunan yapılanmalardır (Aziz - Norshashime, 2008: 353).

Yukarıdaki tanımlardan anlaşıldığı üzere kümelenme kavramı sadece mekânsal bir araya gelmeyi ifade etmemekte, aynı zamanda rekabet gücünün artırılması, bölgesel kalkınma, birlikte hareket etme, bilgi alış veriş, inovasyon, karşılıklı etkileşim de bulunma ve kamu desteğinin sağlanmasını ifade eden yönetim modelidir.

Kümeye dahil olmanın işletmelere önemli avantajlar sağladığı genel olarak kabul edilmektedir. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde, belli sektörlerin belli bölgelerde

yoğunlaşarak sektörel kümeler oluşturdukları ve kümelenmeyle işletmelerin faaliyetleri için gerekli olan bilgiye, teknolojiye ve uzman işgücüne ulaşarak üretim maliyetlerini düşürdükleri tespit edilmiştir. Kümelenmenin, rekabet avantajının elde edilmesinde önemli bir unsur olduğu kabul edilmiştir. Küresel bir ekonomide rekabet avantajı elde edebilmek rakiplerin ulaşamayacağı yerel kaynakları kullanabilmeye dayanmaktadır (Porter, 1998: 77)

Kümelenmenin Porter ile popüler olduğu günden bu güne kadar uygulama alanında ve araştırmalarda incelenen konular arasında göstermiş olduğu artış nedeni firmalara, bölgelere ve ülkelere sağladığı rekabet edebilirlik, yenilik, bölgesel kalkınma, maliyet avantajı faydaları sağlamış olmasıdır. Elde edilen faydaların başarılı küme uygulamaları ile desteklenmiş olması araştırmalarda incelenen konular arasında ön plana çıkmasında etkili olmuştur.

II. KÜMELENME LİTERATÜR TARAMASI

Porter'ın 1990 yılında yayınlandığı *The Competitive Advantage of Nations* çalışmasıyla tanınan kümelenme modeli değişik ülkelerde değişik yazarlar tarafından araştırmaya konu olmuştur. Kümelenme ile ilgili sayısız lisansüstü tez ve makale çalışmaları yapılmıştır. Kümelenme konusunda ulusal yazında yapılmış belli başlı çalışmalar şöyledir;

Keskin (2009), Isparta ilinin ve bölgenin kalkınma çabalarını ve Isparta Orman Ürünleri Endüstrisi kümelenmesini incelemiştir. Çalışma sonucunda Isparta ili orman ürünleri kümelenme çalışmasında kümelenme için yeterli sayıda işletmenin ve destekleyici firmanın ve girdilerin bulunduğunu tespit etmiştir. Bölgenin ve bölgedeki işletmelerin rekabet güçlerinin artırılması için kümelenme çalışmalarının yapılmasının önemli bir girişim olacağı tespit edilmiştir. Çalışmada bölgedeki firmalara yapılan Porter'ın karo analizi ile girdi şartları ve talep şartları, ilgili ve destekleyici sektörler, firma stratejisi ve rekabet açısından değerlendirilmiştir. Üniversite ve devlet kurumlarından yeterli derecede faydalanılmadığı, inovasyon, Ar- Ge, pazarlama stratejileri için kümelenme ile üniversite sanayi işbirliğinin yapılabileceği tespit edilmiştir.

Oral (2014), çalışmasında, dünyada bir çok ülkenin bölgesel kalkınma için kullandığı ve bir politika haline getirdiği kümelenmenin işletmelere spesifik anlamda ne gibi yararlar sağladığı / sağlamadığını Ostim bölgesi için Haziran 2013 tarihi itibarıyla 65 adet işletme ile anket yöntemini kullanarak ölçmeyi amaçlanmıştır. Anket

Kümelenme Üzerine Literatür Taraması

de, Ostim bölgesinde; işletmelerin inovasyon gücünün ne boyutta olduğu, yapay olarak oluşturulmuş sanayi kümelerinin firmalara gerçekten bir katkı sağlayıp sağlamadığı, kümelenmenin işletmelere doğrudan spesifik faydasının neler olduğu gibi sorularla cevap aranmıştır. Ankete veriler cevaplar sonucunda Ostim kümesinin, işletmelere genel olarak yeni fikirler edinme, firmanın tanıtımı, fuar ve toplantılara katılım gibi konularda yarar sağladığı ancak performans, kârlılık, istihdam, işgücü verimliliği ve temini konularında etkisi olmadığı sonucuna varmıştır. Ostim kümesi için işletmelere; ürün kalitesini artırmada, yeni ürün oluşturmada, organizasyon yapısını ve üretim süreçlerini yenilemede, pazarlamada, işle ilgili yeni bilgiler kazanmada, teknoloji transferinde, yeni iş bağlantıları kurmada diğer küme üyesi işletmelerden kayda değer bir fayda sağlayamadığı da tespit edilmiştir. Ostim kümesi için bu sonuçların elde edilmesinde Ostim kümesinin yeni olmasının etkili olduğuna vurgu yapılmıştır.

Alüftekin vd. (2009), çalışmalarında uluslararası rekabet ve küresel krizler sonucunda Türkiye Hazır Giyim ve Tekstil sektörünün rekabet avantajı kazanabilmesi için dünyada ve Türkiye’de uygulanan “kümelenme” politikalarının tekstil ve hazır giyim sektörü için önemini araştırmışlardır. Çalışmada kümelenme modelinin uygulanması ile sektörün hem mevcut sorunlarının hem de küresel krizden dolayı ortaya çıkan rekabet dezavantajının ortadan kalkabileceği sonucuna varılmıştır. Kümelenme ile kayıt dışı istihdamın önlenmesine fayda sağlanacağı, birlikte hareket ederek hammadde temini, birlikte üretim, ortak pazarlama yapılabileceği ve devlet teşviklerden daha fazla yararlanılabileceği ifade edilmiştir. Uygulanacak kümelenme çalışması ile Sanayi - Üniversite işbirliği sayesinde Ar-Ge faaliyetleri ve teknolojik laboratuvarların oluşturulması sektörde yenilik ve inovasyon sağlanabileceği sonucuna varılmıştır.

Süygün (2013), çalışmasında Mersin yaş meyve sebze kümesinin yapısını, işleyiş süreçlerini, yönetim dinamiklerini ortaya çıkarmak, kümenin ilerideki gelişimini tahmin etmek ve varsa kümenin eksiklerini tespit edip çözümü için önerilerde bulunmayı amaçlamıştır. Mersin yaş meyve ve sebze kümesinin liman, demiryolu, karayolu bağlantılarına, hedef pazarlara yakınlık, uzmanlaşmış tedarik hizmetleri ve güçlü lojistik altyapı gibi önemli rekabetçi avantajlarına sahip olduğunu tespit etmiştir. Kümenin, faaliyeti boyunca kamu kurumlarından finansal destek almadığı, ihracatçı firmalar, tedarikçiler, meslek örgütleri gibi kurumlarla gelişimini devam ettirdiği tespit edilmiştir. Kümenin uluslararası ağlara üye olduğu, küme yönetiminin ulusal düzeyde

sektör otoritesi olma yolunda ilerlediği, alternatif finans kaynaklarından faydalanmak için adımlar atıldığı ve kümenin yurtdışında tanıtımının yapıldığı da tespit edilmiştir. Çalışmada ayrıca kümenin ortak hareket etme, inovasyon, pazarlama konusunda destek beklentisinin olduğu sonucuna da varılmıştır.

Kunt (2010), KOBİ'lerin rekabetçi avantaj sağlamalarında kümelenmenin rolünü farklı ülke ve sektörlerden örnekler üzerinden incelediği bir çalışma yapmıştır. Çalışma ile kümelenmenin KOBİ'lere bölgesel yenilikçilik, rekabet avantajı, yeni iş alanları, istihdam, dışa açılma ve uzmanlaşma gibi alanlarda olumlu tesir ettiği sonucuna varmıştır.

Temel (2017), çalışmasında kümelenmenin üretim maliyetlerine etkilerini tespit etmeyi amaçlamıştır. Çalışmada Erbaa'daki tuğla fabrikalarında kümelenmenin üretim maliyetlerine etkileri tespit etmek için 2015 maliyet verileri kullanılarak kümelenme öncesi üretim maliyetleri ve kümelenme sonrası üretim maliyetleri tespit etmiştir. Çalışmanın sonucunda tuğla fabrikaları için kümelenmenin üretim maliyetlerinin azalmasında etkili olacağı, maliyet azalışının kapasite seviyesine göre farklılık göstereceği tespit edilmiştir.

İmer (2015), çalışmasında kümelenme ile rekabet gücü arasındaki pozitif bir ilişkinin varlığını test etmeyi amaçlamıştır. Sektörel küme tespitinde temel yöntem olarak yerleşme katsayıları endeksi ile yardımcı yöntemler olarak Gini bölgesel uzmanlaşma ve Gini endüstriyel yoğunlaşma endeksleri, rekabet gücü tespitinde ise Vollarth yaklaşımli rekabet üstünlüğü endeksini kullanmıştır. Test kapsamında seçilmiş dokuz İBBS düzey 2 bölge bazında kümelenmeye ilişkin analiz bulguları ile rekabet edilebilirliğe ilişkin analiz bulguları arasında korelasyon analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda TR 33 (Manisa, Afyonkarahisar, Kütahya, Uşak) ve TR 41 (Bursa, Eskişehir, Bilecik) düzey 2 bölgeleri için sektörel kümelenme ile rekabet gücü arasında pozitif yönde güçlü bir ilişkiyi tespit etmiştir. TR 10 (İstanbul), TR 31 (İzmir) ve TR 51 (Ankara) düzey 2 bölgelerinde tez doğrulanmamıştır.

Çetin vd.(2016), firma yöneticilerinin kümelenme sürecinden beklentilerini ortaya tespit etmek ve kümelenmelerin inovasyonu arttıracığı varsayımını araştırmak için Samsun Medikal Sanayi Kümesini analiz etmiştir. Çalışma sonucunda kümeye dahil olan işletmelerin yöneticileri kümelenmeyi devletin başlatıp sürdüreceği ve daha fazla devleti ilgilendiren bir faaliyet olduğu görüşüne sahip oldukları tespit edilmiştir. Kümeye dahil işletmelerin yöneticileri, devletin kümelenme konusunda verdiği sözleri tutmadıkları ve kümelenme sürecini sahipsiz bıraktıkları, devletten daha fazla destek

Kümelenme Üzerine Literatür Taraması

bekledikleri, kümelenmede üniversite ile yeterince işbirliği yapılamadığı, ürün geliştirme, ürün alımı ve eğitim konularında üniversitelerden daha fazla destek bekledikleri tespit edilmiştir. Kümelenme için yerel yönetimlerin işletmelere fiziksel üretim yapacakları mekan sunmadıkları ifade edilmiş ve kümeye dahil olan işletmeler yerel yönetimlerden medikal sanayinin birlikte kullanacağı mekanın oluşturulma istekleri bulunmaktadır. Araştırma ile işletmeler arasında güven ve işbirliği kültürünün gelişmediği de tespit edilmiştir. Kümelenmenin inovasyon türlerine etkisi değerlendirilmiş, kümelenmenin pazarlama ve yönetim inovasyonuna olumlu değişimler yaptığı ancak inovasyonun diğer türleri bağlamında hedeflenen düzeye ulaşamadığı tespit edilmiştir.

Yüzbaşıoğlu ve arkadaşları (2016), çalışmalarında günümüzde bölgesel rekabet üstünlüğünün sağlanmasında önemli katkısı olan kümelenmenin Uşak ili için potansiyel sektörlerin tespit etmeyi amaçlamışlardır. Uşak ilinde ev tekstili, dericilik, geri dönüşüm iplik sektörü için kümelenme çalışmalarının yapıldığı ve kümelenme potansiyelinin olduğu tespit edilmiştir. Uşak ili için turizm kümelenme potansiyeli incelenmiş ve termal turizm için kümelenme potansiyelinin olduğu sonucuna varılmıştır.

Alsaç (2010), gelişmiş ülkelerde bölgesel kalkınma ve rekabet avantajı elde etmek için ülke politikası haline gelen kümelenmenin Türkiye'deki gelişimini incelenmiştir. Çalışmada Türkiye'de kümelenme yönünden kurumlar tarafından verilen destekleri değerlendirmiştir. Türkiye'de kümelenmelerin desteklenmesi amacıyla stratejik bir çerçeve çizilmesine, belirli merkezi aktörlerin rollerinin netleştirilmesine, bir yönetim yapısı kurulmasına ve kurumlar arası koordinasyon sağlanmasına ihtiyaç duyulduğuna vurgu yapılmıştır. Çalışmasının sonucunda kümelenme destekleri için bir model geliştirmiştir. Geliştirilen kümelenme destek modelinin politika düzeyinde, program düzeyinde ve bölgesel düzeyde olmak üzere üç temel seviyede olması gerektiği önerisinde bulunmuştur.

Sevsan ve arkadaşları (2013), zafer kalkınma ajansı desteği ile "Turgutlu İnovasyon Temelli Kümelenme Stratejik Planı" başlıklı proje yapmışlardır. Çalışmada, Turgutlu'daki Tuğla ve kiremit fabrikaları ile makine sanayinin durum analizi, porter'ın elmas analizi, SWOT analizi yapılarak kümelenme durumları tespit edilmiştir. Araştırmada, elmas modeli kullanılarak sektörün rekabetçilik analizi ile girdi koşulları, rekabet durumu, ilgili ve destekleyici kurumlar, firma stratejileri ve rekabet yapısı analiz edilmiştir. Analiz sonucunda, hammadde, kalifiye işçilik, destek

endüstrilerin varlığı, bölgenin coğrafi uygunluğu açısından rekabet gücü açısından olumlu iken ortak pazarlama, üniversite-sanayi işbirliği, Ar-Ge, İnovasyon, işletmeler arası işbirliği ve ortak hareket kabiliyeti, üretim teknolojileri, devlet teşviklerinden faydalanma açısından yetersiz olduğu tespit edilmiştir. Araştırmada ayrıca swot analizi ile sektörün Güçlü - Zayıf, Fırsat - Tehditler tespit edilmiş ve sonuçlara göre eylem planları hazırlanmıştır.

Tutar vd.(2011), çalışmalarında kümelenmenin yerel kalkınma ile ilişkisini incelemişlerdir. Kümelenmenin bölgesel rekabet, verimlilik, yenilik ve yeni iş imkanlarına katkı sağladığını ifade etmişlerdir. Çalışmada Türkiye'nin kümelenme modeli çerçevesinde SWOT analizi yapılmıştır. Yapılan SWOT analizinde; Güçlü yön olarak; sanayinin KOBİ'ler üzerine inşa edildiği, doğal yığılmaların mevcut olduğu, teşvik yasası ile birçok ilin teşvik kapsamında olduğu, genç ve nitelikli işgücüne sahip olduğu, zayıf yön olarak; destek mekanizmasının eksik olduğu, şirket-kamu kuruluşları - üniversite sarmalının verimsiz çalıştığı, işbirliği ve iş ortaklığı kültürünün zayıf olduğu, kümelenme kavramının henüz iyi anlaşılmadığı, alt yapının yetersiz olduğu, fırsatlar olarak; daha fazla Ar-Ge yapabilmek imkanı bulunduğu, yenilikçilik imkanlarına sahip olunduğu, Türkiye'nin stratejik konumu, AB'ye katılım sürecinin devam ettiği, Tehdit olarak; yerel paydaşların kapasitelerinin ve potansiyellerin belirsizliği, güven eksikliği, kamu ve özel sektörde kümelenmenin bilinirliğinin eksikliği, terör olayları nedeniyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde artan oranda göç oluştuğu tespit edilmiştir.

Kaygalak (2013), endüstriyel kümelenmenin bölgeselleşme süreci üzerindeki etkilerini ortaya koymak amacıyla çalışma yapmıştır. Çalışmada endüstriyel kümelerin birer sosyo-mekânsal organizasyon biçimi olarak görülmüş ve kümeleri oluşturan sektörlerin zaman içerisinde gelişip yaygınlaşmasıyla bulunduğu il sınırlarını aşarak bölgesel düzeye ulaşacağı ileri sürülmüştür. Türkiye'de 1980 sonrası sanayi coğrafyasında iller düzeyinde kümelenme eğiliminin durumu mekânsal istatistik analizi yöntemi ile sorgulanmıştır. Endüstriyel kümeyi oluşturan sektörlerin evrimleşmesinin, çatallanma düzeyleri Uşak Geri Dönüşüm Kümesi örneğinde incelemiştir. Araştırma sonucunda belli sektörler itibarıyla endüstriyel kümelenmenin coğrafi boyutları giderek büyüdüğü ve tek tek il sınırları aşarak birden çok ili içine alan bölgesel bir boyuta ulaştığı tespit edilmiştir.

Şahin (2016), "Kümelenmenin KOBİ'lerin İhracat Performansına Etkisi: Kuyumcukent Örneği" başlıklı çalışmada kümelenmenin KOBİ'lerin ihracat

Kümelenme Üzerine Literatür Taraması

performansına etkisinin olup olmadığını kuyumcukent incelemesiyle tespit etmeyi amaçlamıştır. Araştırma sonucunda Kuyumcukent kümelenmesinde KOBİ'lerin rekabet gücünü ve ihracat performansını arttırdığını ancak bu artış yalnızca kümeden kaynaklı olmadığını işletmelerin kendi performansı ile de bağlantılı olduğunu belirlemiştir. Kuyumcukent kümesinin olgun bir kümeye dönüşmesi ve işletmelerin tamamının ihracat performansının artırılması amacıyla; kümede güvene dayalı ilişkilerinin geliştirilerek bilgi akışının sağlanması, firmaların ortak AR-GE ve inovasyon için teşvik edilmesi, sermaye ve finansman sorununun çözülmesi, ortak yurtdışı fuar organizasyonlarının küme yönetimi tarafından düzenlenmesi gibi çeşitli önerilerde bulunmuştur.

Bacanak ve altaş (2011), kümelenme politikaları üzerine çalışmışlardır. Kümelenme politikasının bireysel olarak bir firmanın veya özel bir sektörün desteklenmesinden firmaların ve kurumların işbirliği faaliyetlerinin desteklenmesine doğru oluşan bir politika olduğunu ifade etmişlerdir. Çalışmada kümelenme politikasında bölgesel kalkınma politikaları, sanayi politikaları, bilim ve teknoloji politikaları, KOBİ gelişim politikaları ve dış ticaret politikaları olmak üzere beş politika alanının kesişim noktasında olduğu ifade edilmiştir. Kümelenme politikalarının başarısı için tek bir reçetenin olmadığına, kümelenme politikasının şekillendirilmesinde her bir kümenin ihtiyaçları analiz edilerek, kümenin ihtiyacına cevap verebilecek bir modelin tasarlanması gerektiğine vurgu yapılmıştır. İhtiyaçlara odaklanmadan suni olarak oluşturulan, çoğunlukla yüksek teknoloji kümelere büyük ölçekte harcamalar yapmak kamu kaynaklarının israfına neden olacağı sonucuna varmışlardır.

Kuşat (2010), turizm sektöründe kümelenme olgusu ile yapılabilecekleri ortaya koymak için çalışma yapmıştır. Makro ekonomik politikaların kamu otoritesi tarafından başlatılarak turizm geliştirme hareketlerine odaklanmaya ihtiyaç olduğuna vurgu yapmıştır. Turizmde sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın sağlanabilmesi için, sektör içerisinde yer alan en küçük yapıdan en büyük yapıya kadar tüm oluşumların kamu otoritesi ile yakın ilişki içerisinde olmaları ve birbirlerine destek çıkmalarına ihtiyaç olduğunu ifade etmiştir. Turizmde oluşturulacak kümelenme çalışmaları ile kamu kurumları ve firmaların koordinesi ile turistik arz ve talep dengesinin sağlanacağına, değişen koşullar çerçevesinde turizm sektörüne yeniden destek çıkılması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Yiğit (2014), kümelenme teorisinin gelişimini incelemek amacıyla çalışma yapmıştır. Çalışmada kümelenmenin bugünkü halini alıncaya kadar katkı yapan teorileri ele alarak incelemiştir. Kümelenmenin gelişimine yardımcı olan teorileri; geleneksel konum ve yığılma teorileri, endüstriyel bölgeler teorisi, İtalyan sanayi bölgeleri ve yenilikçi çevreler teorisi, yeni sanayi odakları teorisi, yeni ekonomik coğrafya teorisi, kümelenme teorisi olarak sıralamıştır. Teorilerde genel olarak maliyet etkinliği sağlamak amacıyla işletmelerin bölgesel yoğunlaşma eğiliminde oldukları ifade edilmiştir.

Yıldız ve Alp (2014), Kars kaşar peyniri endüstrisi kümesinin rekabetçilik düzeyini tespit etmek amacıyla çalışma yapmışlardır. Kaşar üretimi hakkında bilgi sahibi olan tedarikçi, üretici, satıcı, müşteri, kamu ve üniversite personeli olan 60 paydaşla görüşülmüş ve Porter'ın elmas modelindeki girdi koşulları, talep koşulları, ilgili sektörler, rekabet koşulları ve devlet desteği boyutları yönünden incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda kümenin girdi koşullarında sütün ve süt dışı üretim elemanlarının tedarik edilmesi, talep koşullarında markalaşma, tanıtım ve ihracatın artırılması, ilgili ve destekleyici sektörler koşullarında kaşarcılar birliği ile üniversitenin desteği, rekabet koşullarında işletmelerin rekabet stratejilerinin belirlenmesi ve devlet desteğinin kontrol aşamalarında problemlerin olduğu tespit edilmiştir.

Akdağ vd (2014), Diyarbakır Tekstil ve Hazır Giyim Sektöründe kümelenme düzeyini tespit için etmek için çalışma yapmışlardır. Çalışmayla Diyarbakır Tekstil ve Hazır Giyim Sektörü İçin Küme Haritası ve Rekabet Elması oluşturulmuştur. Çalışma ile elde edilen küme haritasından değer zincirinden ayrılan halkalar ile sektör için tamamlanması gereken aktörler tespit edilmiştir. Küme haritasından elde edilen bulgulara göre ipplik, dokuma ve boyalı kumaş üretimi, yan sanayi ürünleri ile makine ve yedek parça tedariki değer zincirinden ayrılan halkalar olarak bulunmuştur. Sektörü olumsuz etkileyen unsur olarak da işbirliği yapılacak kurumlar ile üretim, dağıtım ve fiziki altyapı yetersizlikleri gösterilmiştir.

Rekabet elmasından elde edilen verilere göre: girdi koşulları açısından mali kaynakların artırılması, kaliteli ve sürdürülebilir hammadde tedarikinin sağlanması, üretim öncesi hammaddenin analiz edilmesi, teknolojiyi kullanacak personel yetiştirilmesi, Firma stratejileri açısından küme aktörleri arasında işbirliğinin geliştirilmesi, ortak hareket edebilmek için ortak iş yapma kültürünün geliştirilmesi, uluslararası pazarlarda yer alabilmek için yerel iş ağlarının geliştirilmesi, Talep

Kümelenme Üzerine Literatür Taraması

koşulları açısından olumlu gelişmeler yapıldığı ancak kamu kurumlarının ürün temininde yerli ürünlere öncelikler verilmesi, Destekleyici kurum ve kuruluşlar açısından, Ar-Ge ve inovasyon alanlarında danışmanlık yapacak kurum ve kuruluşların olması, üniversite-sanayi işbirliğinin geliştirilmesi ve işletmelerin rekabet gücünü artıracak desteğin sağlanması gerektiği tespit edilmiştir.

Madran ve süygün (2014), Mersin Yaş Meyve Sebze Kümesinin gelişimini sağlıklı bir şekilde devam ettirip, başarılı bir küme örneği olabilmesi için yapılması gerekenleri tespit etmek amacıyla çalışma yapmışlardır. Çalışmada kümenin rekabetçilik düzeyi Porter'ın Elmas Modeli çerçevesinde araştırılmıştır. Araştırmanın sonucunda Mersin Yaş Meyve Sebze Kümesinin, organik bir küme olarak yaşam evresinin gelişme döneminde olduğu tespit edilmiştir Küme, kuruluşundan itibaren Türkiye geneli için sektör ihracatının üzerinde büyüyerek başarılı bir performans sergilediği ve kümelenme yaklaşımına uyumlu faaliyetleriyle geliştiği tespit edilmiştir. Kümenin daha fazla rekabetçi olabilmesi için kümeye vakıf veya dernek statüsü kazandırılması, Bilim sanayi ve teknoloji bakanlığı bünyesinde kümelere sağlanan desteklere başvurarak küme gelişimi için gerekli desteklerin sağlanması gerektiğine vurgu yapmışlardır.

Öz (2016), Bucak ilçesi mermer sektöründe faaliyette bulunan işletmelerin kümelenme düzeylerinin tespit edilmesi için çalışma yapmıştır. Çalışmada Bucak ilçesi mermer sektöründe faaliyet gösteren 48 işletme ile anket yöntemini kullanarak inceleme yapmıştır. Çalışmanın sonucunda mermer fabrikalarının makine ekipman, yedek parça ve hammadde tedariki açısından kümelenme düzeyinin güçlü olduğu, ocak ve mermer makine işletmelerinin kümelenme düzeylerinin zayıf olduğu tespit edilmiştir. Bucak ilçesi mermer sektörü işletmelerinin toplam kümelenme puanları yönünden değerlendirildiğinde araştırmaya katılan 33 firmanın yüksek derecede, 14 firmanın orta düzeyde ve 1 firmanın da düşük düzeyde kümelendiği tespit edilmiştir.

Herdem (2014), Konya ilinde yazılım ve Ar-Ge firmalarının küme yapısına uyup uymadığını araştırmak için çalışma yapmıştır. Araştırma sonucunda Konya yazılım kümelenmesi için kent merkezinde coğrafi bir yoğunlaşmanın var olduğunu ancak aktörler arasındaki ticari ilişkilerin asgari düzeyde olduğunu ve kümelenmeye uygun işbirliği ağları oluşturulmadığını tespit etmiştir. Konya yazılım ve Ar-Ge firmalarının kümelenmesi için coğrafi yığından kümeye geçiş dönemindeki ihtiyaçlara odaklanmaları gerektiği ve politik önceliklerin buna göre şekillendirilmesi gerekliliği konusunda tavsiyelerde bulunmuştur.

Alp (2009), Bursa'daki PVC makineleri endüstrisindeki kümeleşmenin gelişiminin değerlendirilmesi amacıyla çalışma yapmıştır. Araştırma ile Bursa'daki PVC makine endüstri kümesinin KOBİ sınıfına giren firmaların ağırlıkta olduğunu tespit etmiştir. Kümeye dahil olan firmaların dikey bir bütünleşmeye giderek genelde birbiriyle ilgili, çeşitli üretim kademelerindeki firmalara girdi sağladıkları ve çıktılarını pazar buldukları sonucuna varmıştır.

Eraslan ve dönmez (2017), Türkiye'de kümelenmenin sektörel bazda gelişimini incelemeyi amaçlamışlardır. Çalışmada tarım, sanayi ve hizmet sektörlerine yönelik olarak bir kurum ve/veya kuruluş tarafından başlatılan kümelenme girişimleri detaylı bir şekilde incelenmiş ve mevcut durumları analiz edilmiştir. Araştırma ile kümelenme çalışmalarının 2000'li yılların başında başladığı ve ilerleyen dönemlerde ekonomik kalkınma programına alınmasıyla birlikte özellikle sanayi sektörlerine yönelik olarak arttığı tespit edilmiştir. Kümelenmenin gerek bölgesel kalkınmada, gerekse firma düzeyi rekabetçilik düzeyinin artmasında önemli bir araç olduğu sonucuna varılmıştır.

Gözek (2012), kümelenmenin Türkiye'de kırsal ve tarımsal kalkınma açısından uygulanabilirliğini araştırmıştır. Araştırma sonucunda işletmelerin küme içerisinde yer almasının işletmenin büyümesi, satışlarının, ihracatın ve ürün kalitesinin artması, yeni yatırımların yapılması konusunda avantajlar sağladığı tespit edilmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlarla kırsalda yer alan kırsal sanayi ve kırsal turizm işletmelerinin gelişmesi ve yeni işletmelerin ortaya çıkması açısından kümelenmenin farklı bölgeler için değerlendirilmesinin hem o bölgeler için hem de ülke ekonomisi için yararlı olacağı sonucuna varmıştır

Acar (2014) İzmir bölgesinde plastik ve medikal sektörlerindeki firmaların kümelenme becerileri ve teknolojik yenilik yapma düzeylerini tespit etmek amacıyla çalışma yapmıştır. Plastik sektöründe 61 (Manisa dahil), medikal sektöründe 46 olmak üzere toplam 107 firma ile anket ve derinlemesine görüşülerek analiz yapılmıştır. Araştırma sonucunda plastik sektöründe yerel ve ulusal, medikal sektöründe ise uluslararası bilgi kaynaklarının yeniliklere daha fazla katkı sağladığı, Plastik sektöründeki yapısal faktörlerin, mekansal yakınlığı belirleyici bir hale getirdiği, firmaların teknolojik yenilikler konusunda yararlandığı dışsal bilgi kaynaklarının başta fuar ve kongreler gibi açık bilgi kaynakları olmak üzere, müşteriler, rakipler ve tedarikçiler olduğu, üniversitelerle yapılan Ar-Ge tabanlı işbirliğinin yetersiz olduğu, her iki sektörde de gruba ilişkin bilinçlilik hali ve aidiyet hissinin yeteri kadar

Kümelenme Üzerine Literatür Taraması

gelişmediği ve küme aktörleri arasında örgütlü hareket etmeyi sağlayacak güven ilişkilerinin oluşmadığı tespit edilmiştir.

Erkut (2011), Aydın ilindeki kümelenme potansiyeli olan alanların ve bunların rekabet üstünlüklerinin ortaya çıkarmak amacıyla çalışma yapmıştır. Araştırmada, üç yıldız analizi ile Aydın ilinde kümelenme potansiyeli taşıyan sektörler belirlenmiş ve kümelenmenin rekabet avantajı oluşturup oluşturmayacağı Porter'ın Elmas Modeli ile ortaya koymuştur.

Erenler vd. (2011), Denizli tekstil ve hazır giyim işletmelerinin bölgesel yoğunlaşma (kümelenme) göstergelerini ortaya koymak ve öneriler sunmak amacıyla çalışma yapmışlardır. Çalışmanın sonucunda Denizli'de bulunan tekstil ve hazır giyim işletmelerinin üretimde kullandıkları girdileri temin etme yönünden incelendiğinde iş gücü girdisini yerelden karşıladıkları, hammadde içerisinde birinci derecedeki hammaddeyi yerelden, ara madde birinci ürünü yerelden, ikinci ürün girdisini yerel, yurt içi ve yurt dışından temin ettikleri, yeni makinelerini çoğunlukla yurt dışından satın aldıkları, işletmelerin çoğunluğu taşeron kullanarak üretimlerini gerçekleştirdikleri, geleceğe dönük hedefler olarak pazar paylarını büyütme olduğu, işletmelerin büyük bir çoğunluğunun bölgede bulunan ticaret ve sanayi odalarına kayıtlı olduğu tespit edilmiştir.

Yiğit ve ardıç (2013), kümelerin kendine has kaynakları olup olmadığını ve bu kaynakların neler olduğunu belirlemek için çalışma yapmışlardır. Çalışmayı Kayseri Mobilya Kümelenmesindeki 250 firmanın katılımıyla yapmışlardır. Çalışmanın sonucunda kümeye özgü kaynakları dört faktörlü bir yapıya sahip olduğunu tespit etmişlerdir. Faktörlerde yer alan maddeler incelendiğinde birinci faktör adına kurumsal kaynaklar, ikinci faktör adına özelleşmiş kaynaklar, üçüncü faktör adına ilişkisel kaynaklar, dördüncü faktör adına ise finansal kaynaklar olarak ifade edilmiştir.

Kümelenme çerçevesinde ulusal yazında yapılan lisansüstü çalışmaların incelenmesi sonucu sosyal bilimler ve fen bilimlerinde yapılan çalışmalar analiz edilmiştir. Lisansüstü düzeyde kümelenme konulu yapılan çalışmalar Tablo 1'de gösterilmiştir;

Tablo 1: Kümelenme ile ilgili Yapılan Akademik Çalışmalar

Yazarı	Çalışmanın Adı	Enstitü	Yayın Türü
Nigar Çağla Mutlucan	Rekabetçi avantaj ve kümelenmeler: Türkiye'deki tekstil, hazır giyim, halı, otomotiv, turizm ve mobilya kümelenmelerinden bulgular	SBE	Doktora
Serkan Demirdöğen	İşletmeler için kümelenmenin önemi ve kümelenme için uygun sektörün belirlenmesi: Erzincan ili üzerine bir uygulama	SBE	Doktora
İhsan Ulaş Kocaoğlu	Firma rekabet gücünü artıran faktörler ve kümelenme yaklaşımı: Türkiye doğal taş kümelenmelerinin rekabet gücü açısından incelenmesi	SBE	Doktora
Hayriye İmer	Türkiye İmalat Sanayiinde Sektörel Kümelenme ve Rekabet Gücü: Seçilmiş Bölgeler İçin Bir Analiz	SBE	Doktora
Ferda Çağlar Erkut	Kümelenme ve Aydın ilindeki kümelenme potansiyeli olan alanlar	SBE	Doktora
Haluk Recai Cezayirlioğlu	Lastik endüstrisi için kümelenme modeli geliştirme ve modelin tedarik zinciri ve lojistik köy yaklaşımları yoluyla, yerel bir bölgeye uygulanması	SBE	Doktora
Gülay Şener Uzcan	TR81 düzey 2 bölgesi orman ürünleri endüstrisinin kümelenme analizi ve rekabet gücü açısından değerlendirilmesi	FBE	Doktora
Süleyman Tiryaki	Tedarikçi bölgelerinde kümelenme ve otomotiv sektöründen uygulamalar	SBE	Doktora
H. Bayram İrhan	KOBİ'lerde kümelenme, girişimcilik ve istihdam: Bayrampaşa trikotaj sektöründe bir araştırma	SBE	Doktora
Aylin Dilek	Endüstriyel kümelenmenin karşılaştırmalı analizi	SBE	Doktora
Haktan Sevsay	Kümelenme faaliyetlerine yönelik mali teşvikler: Türkiye için bir model önerisi	SBE	Doktora
Ömer Şen	Ekonomik coğrafya bağlamında Gaziantep ilinde endüstriyel kümelenme analizi	SBE	Doktora
Nihat Onur Aşıkoğlu	Tepe yönetimin niteliklerinin kümelenme stratejisine etkileri: Afyonkarahisar mermer sektörü örneği	SBE	Doktora
Kübra Yıldırım	Lojistik kümelenmelerin oluşumu üzerine bir araştırma: Ankara lojistik üssü örneği	SBE	Doktora
Nesibe Mirza	Turistik ürüne dayalı destinasyon planlaması: İzmir ili	SBE	Doktora

Kümelenme Üzerine Literatür Taraması

	sağlık turizmi kümelenmesi		
Mehmet Sami Süygün	Uluslararası rekabet gücü stratejisi olarak kümelenme: Mersin yaş meyve sebze kümesi örneği	SBE	Doktora
Mine Halis	Sektörel rekabet gücü ve kümelenme potansiyeli ilişkisi: Bişkek bölgesi kırmızı et sektöründe bir araştırma	SBE	Doktora
Osman Eroğlu	Kent rekabetçiliğinde kümelenme stratejisinin olumlu etkisi ve kümelerin kent rekabetçiliği algısı: Kent rekabetçiliği ve Diyarbakır mermer kümesi örneği	SBE	Doktora
Kıvanç Halil Arıç	Ulusal ve uluslararası rekabetin geliştirilmesinde kümelenme politikası: Kayseri mobilya sektöründe bir uygulama	SBE	Doktora
Hidayet Keskin	Kümelenme ve sektörel bağlantıları açısından Isparta ili orman ürünleri endüstrisinin değerlendirilmesi	SBE	Doktora
Deniz Timurçin	Türkiye'deki KOBİ'lerin rekabet gücü ve rekabet üstünlüğü sağlamada kümelenmenin etkisi	SBE	Doktora
Ergin Temel	Kümelenmenin toprak sanayinde üretim maliyetleri etkisi üzerine bir araştırma TR 83 bölgesi Erbaa örneği	SBE	Doktora
Gökhan Kartal	Bölgesel kalkınmada kümelenme: Türkiye'de turizm kümelenmesi (2000-2012)	SBE	Yüksek Lisans
Kübra Yıldırım	Sanayi kümelenmesi yaklaşımı içerisinde Ankara Ostim medikal sanayi kümelenmesinin değerlendirilmesi	FBE	Yüksek Lisans
Erkan Güneş	Turizm kümelenmesi ve Erzurum bölgesi turizm kümelenme potansiyeline yönelik bir araştırma	SBE	Yüksek Lisans
Gizem Kezban Çakmak	Küresel ve yerelin etkileşimi: Denizli havlu ve bornoz kümelenmesinin sosyo-ekonomik gelişimi	SBE	Yüksek Lisans
Fatih Altınel	Bankacılık sektörünün bulanık kümelenmesi üzerine deneysel bir çalışma	SBE	Yüksek Lisans
Pınar Duman	Tekstil sektöründe kümelenme: Adıyaman'da bir alan çalışması	SBE	Yüksek Lisans
Özgür Tekingöz	Dijital yayıncılıkta içerik izleme oranlarına göre müşteri kümelenmesi	FBE	Yüksek Lisans
Mehmet Karaköse	Türk savunma sanayisini geliştirmeye ve desteklemeye yönelik yeni bir strateji: Kümelenme	FBE	Yüksek Lisans
Muhammet Esat Tiryaki	Kümelenme yaklaşımı çerçevesinde mekânsal yoğunlaşma-rekabet ilişkisi: İstanbul Merter Tekstil	FBE	Yüksek Lisans

Ergin TEMEL

	Merkezi örneği		
Gülhan Duran	Bucak ilçesi mermer sektörü kümelenme düzeyi üzerine bir araştırma	SBE	Yüksek Lisans
Pınar Herdem	Rekabet avantajı sağlamada bir araç olarak kümelenme: Konya yazılım ve ARGE firmaları üzerine bir alan araştırması	SBE	Yüksek Lisans
Muhammed Oral	Kümelenme yaklaşımının firma performansına etkisi: Ankara OSTİM örneği	SBE	Yüksek Lisans
Satı Yıldız	Kümeleme ve Türkiye'de kanser kümelenmesi	SBE	Yüksek Lisans

Kümelenme ile ilgili yapılan akademik çalışmalar incelendiğinde kümelenmenin hem Sosyal bilimlerde hem de fen bilimlerinde yüksek lisans ve doktora düzeyinde araştırmalara konu olduğu tespit edilmiştir. Araştırmaların konu başlıkları incelendiğinde; üretim, tarım, hizmet, sağlık sektörüne yönelik araştırmaların olduğu gözükmektedir. Kümelenme çalışmaları sektörel detaylar açısından incelendiğinde tekstil, orman ürünleri, doğal taş, mermer, turizm, bilişim, otomotiv, bankacılık, medikal sanayi, mobilya, lojistik, lastik, savunma sanayi, yazılım sektörlerini kapsayan çalışmalar olduğu gözükmektedir. Çalışmaların konu başlıkları değerlendirildiğinde; bölgesel kalkınma ve rekabet ilişkisi, ilin veya bölgesinin kümelenme düzeyleri, belirlenen bölgenin veya ilin kümelenme potansiyeli olan sektörler açısından inceleyen çok sayıda araştırmanın olduğu, kümelenmeye sağlanan mali teşvikler ve kümelenmenin üretim maliyetlerine etkileri açısından inceleyen birer çalışma olduğu tespit edilmiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Küreselleşmeyle ulusal ve uluslararası pazarlarda oluşan yoğun rekabet ortamında rekabet avantajı elde etmek için yeni yöntem olarak kullanılan kümelenmeler dünyada gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde farklı sektörler ve bölgelerde uygulama alanı bulmuştur. Kümelenme, ülkemizde de 2000'li yıllardan sonra sektörel ve bölgesel bazda rekabet avantajı elde etmek ve bölgesel kalkınma için kullanılmaya başlamıştır. Yapılan kümelenme uygulamalar incelendiğinde bölgelerde öne çıkan sanayi, turizm, sağlık, tarım gibi sektörlerde kümelenme uygulamaları başlatılmıştır. Elde edilen başarılı kümelenme uygulamaları sonucu diğer bölgelerde de kümelenme çalışmalarının başlatılmıştır. tur.

Kümelenme Üzerine Literatür Taraması

Literatür taraması sonucu ulusal yazında çok sayıda lisansüstü ve makale çalışması yapıldığı tespit edilmiştir. Yapılan çalışmalar incelendiğinde kümelenmenin çok farklı sektör ve bölge için uygulandığı tespit edilmiştir. Araştırmaların içerikleri detaylı incelendiğinde kümelenme için potansiyel sektörlerin ve bölgelerin tespiti, uygulanma sonuçlarının değerlendirilmesi, üretim maliyetlerine etkisi, sağladığı mali destekler yönünden araştırmalar oldukları tespit edilmiştir. Kümelenmenin araştırmalara konu olması, kümelenme çalışması yapılacak sektör ve bölgeler için benchmarking yapma imkanı vermektedir.

Yapılan çalışmalarda kümelenmenin üretim maliyetlerine ve dönem maliyetlerine etkileri, kümeyle dahil olan işletmelere sağlan vergi avantajları, kümelere sağlanan destekler, küme uygulama sonuçlarının değerlendirilmesine yönelik çalışmaların yetersiz olduğu, literatürdeki bu açığı giderecek çalışmaların yapılması gerektiği tespit edilmiştir.

KAYNAKLAR

- Acar, S. (2014), Endüstriyel Kümelenmenin Yenilikçilik Sürecine Etkilerinin Analizi, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, Türkiye.
- Akdağ, R., Mete; M. ve Emhan, A. (2014), "Diyarbakır Tekstil Ve Hazır Giyim Sektörünün Elmas Modeli İle Kümelenme Analizi", Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi, 19(2): 323-341.
- Alp, S. (2009), "Küme Ekonomilerine Bir Bakış Ve Spesifik Bir Örnek Olarak Bursa Pvc Makine Endüstri Kümesi", ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 5 (10): 187-202.
- Alsaç, F. (2010), "Bölgesel Gelişme Aracı Olarak Kümelenme Yaklaşımı ve Türkiye İçin Kümelenme Destek Modeli Önerisi", DPT Uzmanlık Tezi, Ankara.
- Alüftekin,N., Yüksel, Ö., Taş, A., Çakar, G. ve Bayraktar, F. (2009), "Küresel Krizden Çıkışta Kümelenme Modeli: Tekstil ve Hazır Giyim Sektörü Örneği", ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 5.(10): 1-19.
- Aziz, K. A. ve Norhashim, M. (2008), "Cluster-Based Policy Making: Assessing Performance and Sustaining Competitiveness", Review of Policy Research, 25 (4): 349-375.
- Bacanak, Ç. ve Altaş, F. (2011), "Kümelenme Politikaları ve Öneriler", Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi, 2(2): 1-13.
- Beyaz Kitap (2008), Türkiye İçin Kümelenme Politikasının Geliştirilmesi.
- BSTM (2012), Kümelenme Destek Programı Başvuru Rehberi.

- Cansız, M. (2011), Türkiye’de Kümelenme Politikaları ve Uygulamaları, Ankara: Ümit Ofset.
- Çetin, A., Tekmen, E.E., Karaahmetoğlu, O. ve Torun, T. (2016), "Kümelenme Faaliyetlerinin Samsun Medikal Kümesindeki Firma Yöneticilerince Değerlendirilmesi: Beklentiler ve Sonuçlar", Ege Stratejik Araştırma Dergisi, 7: 69-91.
- Eraslan, İ.H. ve Dönmez, C.Ç. (2017), "Endüstriyel Kümelenme Uygulamalarının Türkiye Genelinde İncelenmesi: Sanayi, Tarım ve Hizmet Sektörleri Açısından Bir Değerlendirme", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 16(61): 325-368.
- Erenler, G., Alüftekm, N., Yüksel, Ö., Taş, A. ve Bayraktar, F. (2011), "Denizli Tekstil Hazır Giyim Sektörü Bölgesel Yoğunlaşma (Kümelenme) Göstergeleri", Endüstri Mühendisliği Dergisi, 23 (2): 2-27.
- Erkut, F.Ç. (2011), "Kümelenme ve Aydın İlindeki Kümelenme Potansiyeli Olan Alanlar", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Aydın Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü, Aydın, Türkiye.
- Gözek, S. (2012), "Kümelenme ve Türkiye’de Kırsal ve Tarımsal Kalkınma Açısından Uygulanabilirliği", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü, Adana, Türkiye.
- Herdem, P. (2014), "Rekabet Avantajı Sağlamada Bir Araç Olarak Kümelenme: Konya Yazılım ve ARGE Firmaları Üzerine Bir Alan Araştırması", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü, Konya, Türkiye.
- İmer, H. (2015), "Türkiye İmalat Sanayiinde Sektörel Kümelenme ve Rekabet Gücü: Seçilmiş Bölgeler İçin Bir Analiz", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, Türkiye.
- Kaygalak, İ. (2013), "Türkiye Sanayi Coğrafyasında Endüstriyel Kümelenme ve Bölgesel Yoğunlaşma Eğilimi", Beşeri Coğrafya Dergisi, 1 (1): 67-81.
- Keskin, H. (2009), "Kümelenme ve Sektörel Bağlantıları Açısından Isparta ili Orman Ürünleri Endüstrisinin Değerlendirilmesi", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, Türkiye.
- Kuah, A. T. H. (2002), "Cluster Theory and Practice: Advantages for the Small Business Locating in Vibrant Cluster", Journal of Research in Marketing and Entrepreneurship, 4 (3): 206-228.

Kümelenme Üzerine Literatür Taraması

- Kunt, V. (2010), "Kümelerin Rekabetçi Avantaj Sağlamalarında Kümelenme Stratejisinin Rolü ve Bir Uygulama", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, Türkiye.
- Kuşat, N. (2010), "KOBİ'ler İçin kümelenmelerin Önemi ve Turizm Sektörü İçin Kümelenmelerin Uygunluğunun Araştırılması", Alanya İşletme Fakültesi Dergisi, 2(2): 115-138.
- Madran, C. ve Süygün, M.S. (2015), "Uluslararası Rekabet Gücü Stratejisi Olarak Kümelenme: Yaş Meyve Sebze Kümesi Vaka Analizi", Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi, 16: 71-86.
- Malmberg, A. ve Power, D. (2006), "True Clusters A Severe Case of Conceptual Headache", Clusters and Regional Development, Edited by Bjorn Asheim, Philip Cooke and Ron Martin, Routledge Taylor&Francis Group: 50-68.
- Margareta, R.T. (2014), "Clusters: Innovation, Knowledge and Competitiveness In The Wood Processing Industry Faculty of Management", The Bucharest University of Economic Studies, Romania. 2 (6): 81-86.
- OECD (1996), Industrial Competitiveness, Directorate for Science, Technology and Industry.
- Oral, M.(2014), "Kümelenme Yaklaşımının Firma Performansına Etkisi: Ankara Ostim Örneği", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Türkiye.
- Öz, G.D. (2016), "Kümelenme Düzeyi Üzerine Bir Araştırma: Bucak İlçesi Mermer Sektörü Örneği", Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8(15): 147-163
- Porter, M. (1998), Clusters and the New Economics of Competition. Harvard Business Review, November-December.
- Sevsan, H. vd. (2013), "Turgutlu İnovasyon Temelli Kümelenme Stratejik Planı", İzmir: Zafer Kalkınma Ajansı.
- Süygün, M. S. (2013), "Uluslararası Rekabet Gücü Stratejisi Olarak Kümelenme: Mersin Yaş Meyve Sebze Kümesi Örneği", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, Türkiye.
- Şahin, Ş. (2016.), "Kümelenmenin KOBİ'lerin İhracat Performansına Etkisi: Kuyumcukent Örneği", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Enstitüsü, İstanbul, Türkiye.

Ergin TEMEL

- Temel, E. (2017), "Kümelenmenin Toprak Sanayinde Üretim Maliyetleri Etkisi Üzerine Bir Araştırma TR 83 Bölgesi Erbaa Örneği", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat, Türkiye.
- Tutar, F., Tutar, E. ve Eren, M.V. (2011), "Bölgesel/Yerel Ekonomik Kalkınmanın Popülerleşen Yüzü: Kümelenme", Akdeniz Üniversitesi Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi, 3 (2): 94-116.
- Yıldız, S. ve Alp, S. (2014), "Bir Kümelenme Örneği Olarak Kars Kaşar Peyniri Endüstri Kümesi", H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 32(1): 249-272.
- Yiğit, S. ve Ardıç, K. (2013), "Kümelenme ve Kümeye Özgü Kaynakların Belirlenmesi", İşletme Bilimi Dergisi, 1(1): 35-55.
- Yiğit, S. (2014), "Kümelenme Teorisi: Kavramsal Bir Çerçeve", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 107-128.
- Yüzbaşıoğlu, E., Ören, V.E. ve Şahin, T. (2016), "Turizm Kümelenmesi: Uşak İli Turizm Kümelenme Potansiyeli", Niğde Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Nisan: 187-200.

**Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2 "İlm-i Servet Veyahud İlm-i İktisat",
Akyiğitzade Musa, Dergâh Yayınları, İstanbul**

Derviş Tuğrul KOYUNCU*

Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2 "*İlm-i Servet Veyahud İlm-i İktisat*" isimli kitap Dergâh Yayınları tarafından Musa Akyiğitzade'nin "*İktisad yahud İlm-i Servet: Azadeği-i Ticaret ve Usul-i Himayedir*" ile "*İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisat*" kitaplarının transkripsiyonudur. Kitabın giriş kısmında Musa Akyiğitzade'nin hayatı ve İktisadi düşüncesine dair bilgiler verilmiştir. "*Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sicili Ahval Defteri*" nin Akyiğitzade kısmı transkripte edilerek biyografisine dair bilgiler verilmiştir. Ayrıca Akyiğitzade ile ilgili yapılmış akademik çalışmalardan ve Sicili Ahval kullanılarak kısa bir biyografi yazılmıştır. Yine kitabın giriş kısmında Akyiğitzade'nin iktisat kitaplarının yazımına dair bilgiler verilerek, okuyucunun yazarın akademik bakışı hakkında bilgi sahibi olması amaçlanmıştır.

Akyiğitzade, dönemin Osmanlı iktisatçılarından hem takip ettiği iktisat okulu hem de yöntem açısından ayrılmaktadır. Aynı zamanda, serbest ticaret yerine korumacılığı savunarak Osmanlı'da, modern iktisada ilk eleştiriye getiren Osmanlı iktisatçısı ve aydınıdır. Yazar Osmanlı iktisat düşüncesine heteredoks iktisat okuluna ait düşüncelerin girişini sağlamış, Alman Friedrich List ve onun Fransız takipçisi Pael Cauwes'in düşüncelerinden etkilenmiştir. Smith'in ve Say'in getirdiği liberal anlayışın Osmanlı için uygun model olmadığı eleştirisini eserlerinde yapmıştır. Metot olarak Klasik iktisatçıların tümdengelim yöntemi yerine, tümevarım yöntemini tercih ederek, tarihsel açıklama yöntemini benimsemiştir. Mekteb-i Mülkiye'deki İktisat hocası Sakızlı Ohannes olmasına rağmen liberal iktisat öğretisi dışında yayın takip etmesinin sebebi Rusça biliyor olmasıydı.

Akyiğitzade, "*İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisat*" kitabını Harbiye'de girdiği iktisat dersleri için yazmıştır. Kitabında Merkantilistlerden ve Fizyokratlara, Klasik iktisadın öncü ve takipçilerine kadar birçok düşünürden söz etmiştir. Ayrıca Alman tarihçi okulunun eski ve yeni temsilcilerine de yer vermiştir. Bunun yanında kitabında İslam kültür ve medeniyet tarihinin önemli düşünürleri olan Gazali, İbni-i Sina ve İbn-i

* Arş.Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İ.İ.B.F, İktisat Bölümü. dervistugrul@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3800-0386

Batuta'nın eserlerinden alıntılar yapmıştır Eser, önsözünde besmeleyle ve Sultan II. Abdülhamid Han'a dua ile başlar. *"İlm-i Servet Hülasa-i Tarihîyesi"* başlığında eski Yunan, Mısır, Roma, Amerika'nın keşfi, Merkantilizm, Fizyokrasi, O. Cromwell Kanunu, Sömürgecilik, İngiltere'deki esnaf kanunundan ve Sanayi Devriminden bahsetmiştir. Yine aynı kısımda A. Smith, D. Ricardo, T. R. Marthus, J.B. Say, J.S. Mill, C. Dunoyer, N.W. Senior gibi klasik iktisatçıların düşüncelerine de yer vermiştir. İlk kitabında olduğu gibi bu kitabında da serbest ticaretin tanımını yapmış ve bu tanımlı korumacılık ile karşılaştırıp, Rusya'daki gümrükleme sistemini anlatmıştır. Ahmet Mithat Efendi ve Ohannes Efendi gibi Osmanlı düşünürlerinin yanı sıra Alman Tarihçi okulundan Friedrich List, W. G. Friedrich Roscher, A. Waner, J. K. Rodbertus ve L. Brenta'nın iktisada dair düşüncelerine de atıfta bulunmuştur. *"İlm-i Servetin Tarihi"* kısmında İktisat ilminin tanımını maddi ihtiyaçların karşılanması amacıyla insanın çalışması şeklinde yapmıştır. Bu kısımda sanayi bilimi ile iktisat bilimi arasındaki farktan bahsetmiştir. Daha sonraki başlıkta *"İlm-i Servet Hakkında Efkârı Batıla"* iktisat hakkında yanlış bilinen bilgileri anlatmaya çalışmıştır. *"İhtiyacı Beşeriye"* kısmında ihtiyaçları maddi manevi ve ahlaki olarak sınıflandırmıştır. *Akyiğitzade "İstihsal-i Servet"* başlığında ise serveti, maddi ve manevi olarak tanımlamıştır. *"Terakkiyat-ı Medeniyet İlm-i mi Yoksa Sanatın mı Daha ziyade Dahli Olmuştur"* kısmında yazar ilmin medeniyetlerin aşama kaydetmesinde sanattan daha fazla katkısı olduğu savını savunmuştur. *"İstihsalin Vasıtaları"* kısmında üretim faktörlerini say-ı amel, vesait-i tabiye yahud arz ve sermaye olarak tanımlamış, üretim faktörlerinden "arz" ı müstakil olarak anlatmıştır. Sonraki başlıkta ise üretim faktörlerinden olan emeğin (Say-ı Amel) verimli olması için neler yapılması gerektiği konusunda çeşitli örnekler vermiştir. Yine *"Taksim-i Amal"* ile iş bölümünü anlatmıştır. *"İşlerin Terkibi"* kısmında ise Smith'in toplu iş örneği ile Say'ın oyun kâğıdı örneklerini vererek zaman ve emekten nasıl tasarruf edileceğini anlatmıştır. *"Taksim-i Meşagil-i A'Malin Mehaziri"* başlığında ise, iş bölümüne getirilen eleştirilerden bahsetmiştir. Bir sonraki kısımda ise üretim faktörlerinden olan "Sermaye"yi geyik ve öküz örneği ile anlatmış bu çerçevede paranın zaruri bir ihtiyacı karşılaması durumunda sermaye olamayacağını, ancak eldeki para ile servet sahibi olunduğu takdirde sermaye olacağını tanımlamıştır. *"Sermayenin Husulü"* mevzuunda ise sermayenin ancak ilim ve tasarrufla oluşacağını vurgulamıştır. *"Nazariyat-ı Mübadele"* kısmının "Fiyat" başlığında ise fiyatın, arz ve talebin kesiştiği noktada, piyasada oluştuğunu belirtmiştir. *"Meskûkât"* kısmında tarihsel olarak sırasıyla madeni paraları, sikke usulünden çift metalist sisteme ve kâğıt paraya geçişi anlatmıştır. Bu kısımda *"Kaimenin Kıymetten Düşmesi Misalleri"* ile *"Kaimenin Kıymetinin*

Tedennisine Karşı Çareler" isimli iki başlıkta da kâğıt paranın değerinde yaşanan kayıplara ve değer kaybının önlenmesine yönelik politika önerilerine yer vermiştir. "İtibar-i Mali" ve "Bankalar" kısmında çek, poliçe, tahvil gibi ödeme araçlarını tanıttıktan sonra bankacılığa dair bilgi vermiştir. Daha önce de ifade edildiği gibi bu kitapta da "Ticareti Kendi Kendine Bırakmak ve Himaye Etmek Bahisleri" kısmında serbest ticaret ve himayecilikten bahsetmiştir. "Servetin Taksimi" ve "Amele Ücret"i başlıklarında ücretleri tanımlamıştır. Ücretlerdeki farklılaşma ve mülkiyet hakkını Smith ve Mill'in görüşleri doğrultusunda anlatmıştır. "Faiz" başlığında önce kârı sonra faizi tanımlayarak, üç farklı görüş çerçevesinde kârı değerlendirmiştir. Ardından faizin, sermayeyi kullanmak için sermaye sahibine ödenen miktar olduğun şeklinde tanımlayarak, Osmanlı ülkesindeki faiz oranlarının Avrupa'dan yüksek olduğunu belirtmiştir. "İşletici Karı" kısmında müteşebbisi anlatarak, müteşebbis sayısındaki artışın karlarda azalmalara neden olacağı yorumunu yapmıştır. "İrad- ı Arz" başlığında ise Ricardo'nun rant ve Malthus'un nüfus ile ilgili görüşlerini eleştirmiştir. Yeryüzünde hala verimli ovaların ekilmediği dolayısıyla nüfus artışından korkulmaması gerektiğini vurgulamıştır. "Büyük ve Küçük Sanat" kısmında küçük sanatta girişimcinin kendi işinde çalıştığı, büyük sanatta ise müteşebbisin idare işine baktığı, işçi çalıştırdığı ve hasılatının küçük sanata göre daha yüksek olduğunu ve ikisinin arasında orta sanatın olduğunu bunun bazı ülkelerde sermayeye göre kategorize edildiğini ifade etmiştir. Sonraki başlıkta ise mesleklerin tarihsel gelişimi ile batının esnaflıktan fabrikalaşma sürecine olan gelişiminden bahsetmiştir. "Memaliki Şahane'nin Ufak Sanat-ı İmalîyesi ile Siparişe Mahsus Küçük Sanatı" kısmında ise Osmanlı ülkesindeki küçük imalatçılardan ve bu imalatçıların vilayetlere göre nasıl uzmanlaştığı dair örneklerden bahsedilmiştir. Kitabın son başlığında ise döviz kuru hesaplamaları ve döviz kuru tablosu verilmiştir.

Akyiğitzade'nin İktisat alanındaki ilk eseri (1898) "İktisad yahud İlm-i Servet: Azadeği-i Ticaret ve Usul-i Himaye" dir. Akyiğitzade bu kitabı ders kitabı olarak yazmamıştır. Bu kitabında serbest ticaretin mi? Yoksa korumacılığın mı? Daha faydalı olacağı meselesini tartışmıştır. Kitabın önsözünde iktisatçılığın memlekete faydalı olduğu, Alman Friedrich List ve onun Fransız takipçisi Pael Cauwes'in fikirlerinin ülke için faydalı olacağı vurgulamıştır. Çalışmanın ilk kısmı "Azadeği-i Ticaret ve Usul-i Himaye"de milli geliri arttırmanın en iyi yolu serbest ticaret mi? Korumacılık mı? Sorusunun cevabı aranmıştır. Yazar, bu kısımda ilk olarak serbest ticareti savunan iktisatçıların görüşlerini ortaya koymuştur. Bu ticareti savunanlar beş farklı argümanla görüşlerini ortaya koymuştur. İlk olarak, dünyada yaşayan milletlere ait bir ortak

pazarın varlığı, ikinci olarak himayeciliğin milletler arasında gerginliğe bir başka ifade ile savaflara neden olacağı, üçüncü olarak himayeciliğin girişimciliğin önünde engel olacağı dolayısıyla sermayenin belirli gruplar elinde toplanmış olacağı fikrini savunmuşlardır. Dördüncüsü sanayideki ilerlemenin yavaşlayacağını ve ücretlerin azalacağı düşüncesi anlatılmıştır. Son olarak himayeciliğin merkantilizmle denendiği, başarısız olduğu, servetteki artışın ancak tüketim yerine üretimdeki artışla olacağı gerçekleşeceği belirtilmiştir. Himayeciler ise, Smith ve takipçilerinin iktisadi insan modeline katılmamışlardır. Dünya ticaretinin patronun İngiltere olmasına rağmen dünyada her yıl savaşların çıktığı, fiyatların artacağı savının ise geçici olduğu, uygulanan vergi politikasının içerdeki üreticilerin sigortası olacağı görüşlerine yer vermiştir. Son olarak himayecilerin, klasik iktisatçıların dış ticarete denge görüşünü kabul ettiğini anlatmıştır. Bir sonraki kısımda Akyiğitzade, her iki görüşü karşılaştırmış ve kendi düşüncelerine yer vermiştir. Serbest ticareti savunanların sanayide tek bir alanda uzmanlaşma olmayacağı düşüncesini eleştirmiş, batının sanayileşme tarihi örnekleriyle düşüncesini desteklemiştir. Himayecilerin sermaye aktarımına karşı olmaları görüşüne rağmen kendisi, az gelişmiş ülkelere sermaye aktarımı olabileceğini savunmuştur. İhtiyaç fazlası üretimin ihraç edilebileceğini, rekabetin ise birbirine denk ülkeler arasında olacağı düşüncesini savunmuştur. Bir sonraki kısımda tarımın hâkim sektör olduğu ülkelerdeki sanayileşmenin zorluğunu anlatmıştır. Avrupa'nın amacının yeni pazarlar bulmak olduğu ancak, Avrupa sanayisinin himayeci politikalarla bu hale geldiğini anlatmıştır. Sonraki başlıkta ise, ithalattan alınan gümrük vergisinin içerdeki vergilerden düşük olmasının ithal mallarla rekabeti engellediği için ülke içerisindeki üreticileri yok edeceğini belirtmiştir. *"Himaye Usulü Cihandaki Taksim-i A'male Mugayir Değildir"* kısmında Akyiğitzade himayeciliğin, dünyadaki iş bölümüne engel olmadığını, ülkelerin kabiliyeti ve hammadde kaynağına göre belirli süre zarfında himayecilik yapılması gerektiğini anlatmıştır. Himayeciliğin ithalat önünde de engel olmadığını vurgulamıştır. *"Usul-i Himayenin Mebna-yı Fennisi"* kısmında üretim dairesi çerçevesinde himayeciliğin yapılması gerektiğini anlatmıştır. Güçlü bir iktisadi yapı için üç sektörün; ziraat, sanayi ve ticaretin senkronize olması gerektiğini ortaya koymuştur. Kitabın son kısmında *"bırakınız yapsınlar bırakınız geçsinler"* in temelini Fransa'da, fizyokratlar tarafından atıldığını anlatmıştır. Akabinde ise serbest ticaretin kısa dönemde mal fiyatlarını ucuzlattığını, ülke ekonomisinde refah getirdiğini ancak, uzun dönemde ise ülke ekonomisini iflasa götürdüğünü belirtmiştir. Yazar vatandaşların haklı olarak ucuz malı talep edeceğini, ancak devletlerin böyle bir lüksü olmadığını, geleceği düşünmesi

gerektiğini ifade etmiştir. Smith'in mutlak üstünlükler teorisi üzerinden Almanya'nın tekstil üretimi örneğini vererek teoriyi eleştirmiştir. İngiltere-İspanya sermaye örneğini vererek, ticareti silahsız savaşa benzetmiştir. Son olarak Akyığıtzade, F. List'in bir memleketin sadece fabrikalaşarak diğer memleketlere üstün olacağı görüşünü kabul etmediğini, bir memleketin hem ziraat hem sanayi hem de ticaret alanında senkronize olması gerektiğini ifade etmiştir.

Sezai Balcı-Mustafa Balcıoğlu, *Rothschildler ve Osmanlı İmparatorluğu*, Erguvanî Yayınevi, Ankara 2017, 536 s.

Necati ÇAVDAR*

Eser; Başlarken, beş bölüm, Sonuç, Kaynaklar ve Dizin kısımlarından müteşekkildir. 536 sayfadan ibaret olan eser Erguvanî Yayınevi'nden 2017 yılında çıkmıştır.

Osmanlı'da gayrimüslimler konusu, hem Türk tarih yazıcılığı hem de tarih okuyucuları nezdinde her zaman ilgi duyulan bir saha olagelmıştır. Osmanlı diplomasi ve bürokrasi tarihinden sosyo-iktisat tarihine kadar geniş yelpazedeki çalışmalarda mühim bir figür olan gayrimüslimler hakkında sahip olduğumuz bilgilere gün geçtikçe yenileri eklenmektedir. Yazımıza konu olan *Rothschildler ve Osmanlı İmparatorluğu* adlı eser de bu cümleden olup alana katkı yapan son çalışmalardan birisidir. Kısa süre önce okuyucu ile buluşan eser bu süreçte hem mütehassıslar hem de konuya ilgi duyan çevreler nezdinde itibar görmüştür. Kaleme aldıkları eserin, "*Rothschild Ailesi ile Osmanlı Devleti arasındaki münasebeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerine dayalı olarak inceleyen ilk çalışma*" olduğu iddiasındaki yazarlar, Osmanlı Arşivi belgelerine dayanmak suretiyle bu gizemli ailenin az bilinen ya da bilinmeyen yönlerine ışık tutmaktadırlar.

Şüphesiz ki, Osmanlı dış borçlanma tarihi ve Osmanlı'da Filistin Sorunu üzerine yapılacak çalışmalarda Rothschild Ailesi'nin rolünü göz ardı etmenin yapılacak çalışmayı eksik bırakacağı düşüncesi bir iddia değildir. Zira bu konuların dışında, Rothschildlerin Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri; devletin eğitim, sağlık ve madencilik gibi alanlarıyla da girift bir durum arz etmektedir.

Rothschild Ailesi hakkında temel seviyede bilgiye sahip bir okuyucunun esere dair ilk intibası, bu eserde, Osmanlı Devleti'nin büyük devletler ve gayrimüslim bankerler tarafından mali kontrol altına alınarak yarı sömürge durumuna düşürülmesi tezlerine cevap verildiği şeklinde olabilir. Tarihsel arka planda bu gerçeği reddetmemekle beraber eser asıl olarak 19. ve 20. yüzyılı şekillendiren siyasal gelişmelerin Rothschild Ailesi'ni dünyada nasıl zengin ve saygın bir iktisadi olgu haline getirdiği üzerine kurgulanmıştır. Rothschild adının Türkiye'de bazı çevrelerin

* Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E posta: ncavdar19@gmail.com, ORCID: orcid.org/0000-0002-0713-6803

yaygın kanaatleri doğrultusunda sert bir tartışma konusu olduğu gerçeğine rağmen, eser, bu yaygın kanaate karşı muhalif tutumunu belgeler yoluyla söylemden-bilimselliğe taşımaktadır. Yazarlar, Osmanlı padişahlarının ve diğer üst düzey devlet idarecilerinin Rothschild Ailesi ile olan münasebetlerini subjektif yaklaşımlardan uzak olarak yürütmüş olduklarını iddia etmektedirler. Konu hakkında şimdiye kadar mevcut olan yaygın kanaate zıt söylemiyle dikkat çeken eser, Osmanlı idarecileri ve Rothschildler arasındaki çok sayıda bilinmezi de aydınlatma iddiasındadır.

Esere göre, 1830'lu yıllarda Osmanlı idarecileri nezdinde Rothschild adı; "Yahudi asıllı, Karun kadar zengin, devletlere borç veren, krallardan nişan ve madalya alan bir aile" demektir. Osmanlı okuryazar çevrelerindeki "Rothschild" imajı ise Reşat Nuri Güntekin'in "Roçild Bey" adlı hikâyesindeki gibi zenginliğin, kibarlığın ve yardımseverliğin diğer adı olarak görülmüştür. Bu imajın oluşmasında; Rothschild Ailesi'nin Darüşşafaka'ya ve Balkan Savaşları'nda yaralanan Osmanlı askerlerine nakdi yardımda bulunması, Kudüs'te hastane ve okul inşa ettirmesi, İzmir'de Karataş Hastanesi'ni yaptırması gibi faaliyetlerinin etkili olduğu şüphesizdir.

Eser, Rothschildlerin sadece Osmanlı Devleti ile değil, dünyanın farklı coğrafyalarında yer alan devletlerle de ekonomik temelli girift bir ilişki ağının bulunduğunu ortaya koymaktadır. Yazarlara göre, Rothschild Ailesi'ni diğer Avrupalı finansörlerden farklı kılan özellik; şahsî zeminde Avrupa ve Amerika'daki devletlerin çoğunun güvenini kazanması, yeni bir uluslararası finans sistemi kurması ve Avrupa'da en hızlı kurye sistemini kullanmasıdır. "Napolyon Savaşları esnasında (1794-1815) İspanya'da bulunan İngiliz ordusunun maaşlarını ödediği, Metternich'e danışmanlık yaparak ilk Avusturya demiryolunu inşa ettiği, Paris'te ilk Fransız demiryolunu inşa ettiği, 1810'da Danimarka'ya, 1824-1829 arasında Brezilya'ya ve 1830'da İngiltere'ye borç verdiği" gibi bilgiler Rothschildlerin Türk tarih anlayışındaki rolünün üstünde bir gerçekliğe sahip olduğunu göstermektedir.

Rothschild Ailesi'ni Osmanlı idarecilerine tavsiye edip onlarla tanıştıran kişinin Avusturya Prensi Metternich olduğu bilgisi de eserde yer alan ilginç bilgiler arasındadır. 19. yüzyılda Rothschildler ile Osmanlı idarecileri arasındaki ilişkilerin dış borçlar ekseninde şekillenmiş olduğu malumdur. Bu bağlamda eserde Rothschildlerle ilgili olarak ortaya konulan bilgi ve belgelerin Osmanlı borçları ve Rothschildlerin Filistin'de arazi satın alarak koloni kurmaları üzerine odaklandığı görülmektedir.

Sultan II. Mahmud döneminde, 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi esnasında, Tuna garnizonları için Osmanlı Devleti'nin Rothschildlerden buğday satın alıp ancak yarısının değerini ödeyebilmesiyle başlayan yakın ilişkilerin devletin son dönemine

kadar devam ettiği malumdur. Bu harbin sonunda bağımsız olan Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne vermesi gereken tazminat 1834'te Rothschildler aracılığı ile gerçekleştirilmişti. Aynı yıl içerisinde yeniden açılmasına karar verilen Osmanlı elçiliklerinin Rothschildlerden alınan kredi ile finanse edilmiş olması da dikkat çekicidir.

Eserde, Osmanlı Devleti'nin Rothschildler ile olan ticari münasebetlerinin Kırım Harbi öncesine dayandığı ileri sürülmektedir. Buna göre, 1853 yılı ortalarında Osmanlı Devleti, Rothschildler aracılığı ile 40 bin tüfek, 2 bin Şeşhane, 10 milyon fişek, 50 milyon kapsül satın almış, bunun karşılığında 10.514.976 kuruş ödemiştir. Rothschildlerden doğrudan borç alınmaya başlanmasının ise Kırım Harbi esnasında gerçekleştirildiğine işaret edilmektedir. Harp esnasında ilk büyük dış borçlanmasını 1854'te yapmış olan Osmanlı Devleti harp masraflarının artması üzerine 1855'te Rothschildlerden aldığı yüksek meblağa teminat olarak Mısır'ın yıllık vergisinin yanı sıra İzmir gümrüğünün gelirlerini göstermiştir. Bu teminatın dışında İngiltere ve Fransa'nın garantisini de alan Rothschildler Osmanlı Devleti'ne 5 milyon sterlin borç vermişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin, II. Abdülhamid döneminde, 1891 ve 1894 yıllarında olmak üzere Rothschild Ailesi'nden iki defa borç aldığı ifade edilmiştir. Esere göre, "1854-1914 arasında Osmanlı Devleti 41 defa dış borç almış olup bunların üç tanesi Rothschild Ailesi'nden temin edilmiştir. 1891'de Osmanlı Devleti'nin Rothschildlerden %4 faizle aldığı 6.316.920 sterlin, Osmanlı Devleti'nin 1877 yılında aldığı borcun ödenmesinde kullanılmış olup borcun ödeme süresi 60 yıldır. 1894 yılında ise 1871 yılında alınan borcun ödemesi için Rothschildlerden 8.212.340 sterlin borç alınmış olup %3,5 faizli bu borç 61 yıllığına taksitlendirilmiştir. Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal eden Rothschild borçları, Lozan Antlaşması kararınca Rothschildlere ödenmiştir".

Alanın uzmanlarını ilgilendiren bu teknik bilgiler bir yana bırakılırsa, kanaatimizce eserin en çarpıcı yönü; II. Abdülhamid ile Yahudi Rothschildler arasında amansız bir mücadelenin yaşanmış olduğunu, Sultan'ın bu aileye hiç taviz vermediğini iddia etmiş olan şimdiye kadarki çalışmalara alternatif bir bakış açısı getirmesi ve bu söylemden beslenen motivasyonu zayıflatacak olmasıdır. Yazarların bu konudaki düşünceleri, aslında eserin de en şaşırtıcı sonuçlarından birisidir. Yazarlara göre, şimdiye kadar iddia edilemediğinin aksine Sultan Abdülhamid, Rothschild Ailesi'yle oldukça ılımlı bir münasebet yürütmüştür ki bu tutum Padişah'ın kişisel özelliği ve dış politika anlayışıyla da uygun düşmektedir. Yazarlar, II. Abdülhamid'in iki defa borç

almak suretiyle Rothschild ailesiyle kurduğu resmi ilişkinin yanında Edmond de Rothschild başta olmak üzere bazı Rothschild mensuplarıyla oldukça samimi görüşmeler gerçekleştirdiğini ileri sürerek bu konudaki yaygın algıyı belgesel kanıtlarla değiştirmektedirler.

Osmanlı-Rothschild ilişkileri bağlamında kitabın odaklandığı ikinci temel konu, Rothschildlerin Filistin’de arazi satın alarak koloni kurmaları meselesidir. Yazarlar, Rothschildler’in Filistin’deki ilk arazilerini Sultan II. Abdülhamid döneminde edindiklerine ve tapulu arazilerinin miktarının yüz binlerce dönüme ulaştığına dair belgesel kanıtlar sunmaktadırlar. Kitabın bu ikinci temel konusu da yine ezber bozan cinsten iddiaları ihtiva etmektedir. Zira alanın uzmanlarının dışında kalan çevrelerdeki yaygın kanaate göre, II. Abdülhamid, Filistin’de Yahudi yerleşimcilere izin vermediği gibi onların toprak almasına da müsaade etmemiştir. Eserin üçüncü bölümünü teşkil eden “Sultan II. Abdülhamid, Rothschildler ve Filistin” başlığı altında sunulan çok sayıda arşiv belgesi ise aslında hiçbir şeyin görüldüğü gibi olmadığına vurgu yapmaktadır.

Sultan II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti’nin Filistin bağlamındaki Rothschild ilişkilerinin Parisli Baron Edmond James de Rothschild etrafında şekillendiğini ifade eden Yazarlar, Edmond James de Rothschild’in Rusya’da Yahudilere uygulanan saldırılar üzerine bütün ömrünü ve servetini Yahudilerin refahına harcadığını beyan emektedirler. “*Kimse İsrail için ondan daha fazla hizmet etmemiştir*” diyen yazarlara göre, Edmond James de Rothschild, Rusya’dan gelen Yahudiler için “*çürüyen Osmanlı İmparatorluğu’nun ihmal edilmiş bir köşesi olan Filistin’de üç koloni*” (s. 211) (yerleşim yeri) kurarak onlar için toprak satın almaya başlamıştır. Rothschildlerin Rus Yahudilerinin Filistin’e yerleştirilmesini talep ettikleri ilk belgelerin 1891’de Osmanlı Devleti’nin Rothschild Ailesi’nden yaptığı borçlanmanın hemen sonrasına rastlaması ise hiç şaşırtıcı değildir. Anlaşılacağı üzere, Rothschildler, verdikleri borca karşılık Sultan Abdülhamid’den taviz koparmak istemişlerdir. Edmond Rothschild, Theodor Herzl’in aksine sessiz yerleşimi savunmuştur.

Rothschildlerin toprak satın almasını kolaylaştıran unsur, 1869 tarihli yabancılara toprak satışını düzenleyen kanun olmuştur. Aile’nin Filistin’de ilk araziyi 1882’de Sultan Abdülhamid devrinde aldığını, 1900 yılına gelindiğinde Filistin’deki Yahudi yerleşim birimlerinin sayısının on iki’ye, arazi miktarının ise 250 bin dönüme ulaştığını ileri süren yazarlar, 1918’e gelindiğinde Filistin arazilerinin yaklaşık %10’a yakın kısmının Yahudilere ait hâle geldiğini belgesel olarak ortaya koymaktadırlar. Eserde sunulan bir arşiv belgesinin ifadesiyle; “*Benî İsrail Devleti top tüfenk ile değil*

tasarruf-ı arazi vasıtasıyla bilâ muharebe teşkil olunacak olup bu faaliyeti Rothschild Ailesi organize etmektedir” (s. 218). 1892’de Suriye Vilayetinden gönderilen çarpıcı bir telgrafta ise “Filistin’deki göçmen Musevilerin, Tevrat’ta bahsedilen kutsal yerleri diriltmeye çalıştıkları, Kudüs’teki nüfuslarının on kat arttığı ve 25 sene içerisinde yerli halkın geçim kaynağı olan işleri de ellerinden alacak hâle geldikleri” (s. 225) dile getirilmiştir.

Başından sonuna kadar bu türden çok sayıda arşiv belgesi sunan eserin bu konuya dair son örneğini de I. Dünya Savaşı esnasında cereyan eden bir gelişme oluşturmuştur. Buna göre; Meclis-i Vükelâ, harbi sürdürebilmek için “*düşman devletler tebaasına ait olup mukavele ile Osmanlı vatandaşlarına kiraya verilen çiftlik ürünlerine tekâlif-i harbiye suretiyle el konulması*” kararı almıştır. Buna göre, Filistin’de Rothschild kolonilerinde ziraat yapan çiftçilerin ürünlerine de el konulması gündeme gelmiştir. Çünkü Baron Edmond Rothschild de Osmanlı ile harp halinde olan Fransa vatandaşı olup Filistin’deki arazilerinde binlerce Osmanlı vatandaşı kiracısı vardı. Bu hususta cereyan eden görüşmelerden sonra ordunun çok ihtiyacı olmasına rağmen Osmanlı Hükûmeti’nin Musevi halkın ürünlerine el konulmasına izin vermemesi oldukça düşündürücüdür.

Netice itibariyle, Sultan II. Abdülhamid, Yahudiler, Filistin Meselesi ve dış borçlar konusunda verilmiş önceki eserleri tamamlamasının yanında eserin bu konuları Rothschild Ailesi üzerinden işlemiş olması özgünlüğünü ve alana sağladığı değeri artırmaktadır. Bu yazıda öne çıkan bazı çarpıcı yönlerine dikkat çekmiş olduğumuz eserin tamamının mütalaa edilerek okunmasının konuya ilgi duyanların merak ve heyecanına en iyi cevabı vereceğini önerirken yazarları kutluyoruz.

Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
Yazım Kuralları ve Yayın İlkeleri

1. Başka bir yerde yayımlanmamış veya yayım için gönderilmemiş Türkçe ve İngilizce makaleler kabul edilir.
2. Makalenin ilk sayfasında makale başlığı ve yazarlara ait bilgiler verilmelidir. Yazarların adları akademik unvanları ile birlikte yazılmalı ve e-posta adresleri, çalıştığı kurum bilgileri (Üniversite, Fakülte, Bölüm vb.) ismin altında yer almalıdır.
3. İkinci sayfada makalenin Türkçe ve İngilizce başlığı, 200 kelimeyi geçmeyen Özet/Abstract ve en fazla 5 anahtar kelime/keywords bulunmalıdır.
4. Dipnotlar geçtikleri sayfada, tablo ve grafikler atıfta bulunulan sayfada veya devamında yer almalıdır. Tablo ve şekillere başlık ve numara verilmeli, başlıklar tabloların üzerinde, şekillerin ve grafiklerin altında yer almalıdır. Paragraf başı 1 cm içeriden olmalıdır.
5. Atıflar metin içerisinde (Lucas, 1988) örneğindeki gibi yer almalıdır. Kitaba atıfta sayfa numarası (North, 1992: 93) örneğindeki gibi verilmelidir.
6. Ekler, kaynakça bölümünden sonra yer almalıdır.
7. Makaleler ekleriyle birlikte 20 sayfayı geçmeyecek şekilde 3 nüsha halinde ve bir adet CD kopya edilerek gönderilmelidir.
8. Makaleler A4 boyutundaki kağıda 1,2 satır aralığında 11 punto Times New Roman yazı tipi ile üstten 6 cm, soldan 4,5 cm, sağdan 4 cm ve alttan 6 cm marjlar kullanılarak yazılmalıdır.
9. Makalelerin yazımında burada belirtilmeyen diğer konularda bilimsel makale yazım kurallarına uyulmalıdır.
10. Makalelerin içeriğinden yazarlar sorumludur.
11. Dergi yayın ilkelerine, yazım kurallarına ve bilimsel araştırma metotlarına uygun olarak gönderilmeyen makaleler dikkate alınmaz.

Kaynak Gösterimi

Alfabetik olarak tek satır aralığında, ilk satır sola dayalı, diğer satırlar 1 cm içeriden yazılmalıdır.

Kitap

North, D.C. (1992), *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Reprinted, New York: Cambridge University Press.

Makale

Lucas, R.E. (1988), "On the Mechanics of Economic Development", *Journal of Monetary Economics*, 22: 3-42.